

Tartalom

107. ÉVF. 2011. TÉL 4. SZÁM

[Péter Mihály: A nyelv meghatározatlan tárgyiassága](#) 385

[Baranyiné Kóczy Judit: Az erdő konceptualizációja a magyar népdalokban](#) 398

[Szelp Szabolcs: A Nikolsburgi ábécé szerzősége és keletkezési ideje](#) 407

[Németh Boglárka: Az állapotok aspektuális kategóriájáról](#) 428

- **Kisebb közlemények.** [Szathmári István: Mit mutatnak Mikesnek „Az Ifjak Kalauza” fordításán elvégzett javításai?](#) 453
- **Szó- és szólásmagyarázatok.** [Büky László: Trancsírozó tányér.](#) 459 – [Pesti János: A tételöm ~ tételtem tájszavunk korábbi jelentéséhez.](#) 461 – [Szentgyörgyi Rudolf: Hókuszpókusz](#) 463
- **Tudománytörténet.** [Kiss Jenő: Az Új magyar tájszótár – egy beteljesült szótári vállalkozás.](#) 469 – [Pusztai Ferenc: Pais Dezső katedrája.](#) 478 – [Tóth Péter: Mokány Sándor és Mokányné Nagy Katalin kárpátaljai nyelvjárásgyűjtéseiről](#) 483
- **Szemle.** [Sebestyén Árpád: Szabó T. Attila Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése \(2001–2010\).](#) 486 – [Zelliger Erzsébet: Hoffmann István, A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.](#) 491 – [Nemesi Attila László: Dér Csilla Ilona, Grammatikalizáció.](#) 495 – [Tátrai Szilárd: Nemesi Attila László, Az alakzatok kérdése a pragmatikában](#) 499
- **Társasági ügyek.** [Kemény Gábor: Büky László 70 éves.](#) 502 – [Balázs Géza: Bencédy József 90 éves](#) 505
- **Nyelvtörténeti adatok.** [Mizser Lajos: Bereg megye 1570. évi személynevei](#) 507

A nyelv meghatározatlan tárgyiassága*

1. A meghatározatlan tárgyiasság fogalmát LUKÁCS GYÖRGY¹től kölcsönzöm, aki a világ tudati megjelenítésének egyik alapvető mozzanatát jelöli vele. Abból indul ki, hogy gondolkodásunk számára minden meghatározásnak kettős jellege van: „egyrészt az illető tárgy lényeges mozzanatait megközelítően helyesen kell visszatükröznie, és lehetőleg egyértelműen a fogalom szintjére kell emelnie, másrészt a tárgyak tulajdonságainak [...] végtelen számából a kiválasztás nemcsak ezek tartalmi súlya szerint történik, hanem mikéntjét az a gyakorlati vagy megismerésszerű cél is determinálja, amelyet az illető meghatározásnak szolgálnia kell”. Vagyis: „minden helyes meghatározásnak, anélkül, hogy világossága és egyértelműsége vallaná a kárát, sőt épp e veszteség ellen védelmül, a meghatározatlanság mozzanatait is tartalmaznia kell” (LUKÁCS 1969: 416–7). A valóság tudati leképezésének olyan alapvető sajátosságáról van itt szó, amely az objektíve létező jelenségek lehetséges meghatározásainak korlátlan száma és tudatunk természetes határai, valamint gyakorlati célkitűzéseink korlátozottsága közötti ellentmondásból adódik (vö. LUKÁCS 1969: 417).

2. Mivel a nyelv a tudat legfontosabb létezési közege, ezért a meghatározatlan tárgyiasság különböző formákban szükségszerűen jelen van a természetes nyelvekben is. Az ókori görög filozófiában a nyelv meghatározatlan tárgyiasságának értelmezése mint a nyelv iránti *b i z a l m a t l a n s á g* jelentkezik. PARMENIDÉSZ szerint nincs egyetlen olyan szó sem, amelyet egy közösség tagjai tökéletesen azonos jelentésben használnak (idézi H. TÓTH 2005: 32). A nyelv ambivalenciájára utal az istenek és az emberek nyelvének megkülönböztetése: PARMENIDÉSZnél „az igazság isteni nyelve” egyértelmű, viszont az emberi „vélekedés nyelve” többértelmű és pontatlan; HÉRAKLEITOSZ, ellenkezőleg, a Szibülla paradox jóslatait tekinti ideális, „isteni” nyelvnek (idézi GRINCER 2000: 58). A nyelvi ambivalencia kifejezéseként értelmezhető HÉRAKLEITOSZnak az a mondása is, hogy nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni, ugyanis csak a folyó neve marad ugyanaz, a vize állandóan változik (GRINCER 2000: 55). KRATÜLOSZ a világ állandó változására hivatkozva a beszédet teljesen alkalmatlannak tartja a dolgok megragadására, s azt állítja, hogy egyszer sem léphetünk ugyanabba a folyóba (BÖRÖCZKI 2008: 11). PLATÓN Kratüloszában a HERMOGENÉSZszel vitatkozó SZÓKRATÉSZ azt állítja, hogy a dolgoknak, akárcsak a névadásoknak „mindenki szemében más és más a lényege, ahogy Protagórasz állította, amikor azt mondta, hogy »minden dolognak mértéke az ember«, vagyis

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 2011. április 5-i felolvasó ülésén elhangzott előadás szerkesztett változata.

hogy amilyenek én látom a dolgokat, számomra ténylegesen olyanok is” (PLATÓN 2008: 17). A műhöz készült jegyzetek írója szerint a dialógus egyik fő konklúziója, hogy „a dolgok nem ismerhetők meg a neveken keresztül, mert a nyelv mint történeti (és egyáltalán emberi) képződmény túlonúl bizonytalan terület ehhez” (BÖRÖCZKI 2008: 105). A filozófusok a későbbi századok folyamán is többször mutattak rá, hogy a nyelv a tévedések forrása lehet. Itt most csupán FRANCIS BACONre hivatkozom, aki a nyelv iránti bizalmatlanságát a „ködképekről” szóló tanításában fejtette ki. „A szavak kétfajta *ködkép* hatalma alá vetik az értelmet: egyrészt nem létező dolgokat jelölnek [...]; másrészt létező dolgokat jelölnek, de zavarosak, pontatlanok, és csak hozzátétőleges, részleges elvonatkoztatásai a dolgoknak.” (BACON 2001 [1620]: 74.)

A nyelv meghatározatlan tárgyiasságának gondolata magában a nyelvtudományban is korán jelentkezik. HUMBOLDT szerint „[a] nyelvet [...] úgy kell felfognunk, mint ami szakadatlanul létrehozza önmagát, úgy, hogy a létrehozás törvényei meghatározottak, ellenben a létrehozott terjedelme és bizonyos mértékig jellege is teljesen határozatlan” (HUMBOLDT 1985 [1836]: 102). A fiatalon elhunyt kiváló lengyel nyelvész, KRUSZEWSKI szerint a nyelv valamennyi egységét összetettség és meghatározatlanság jellemzi, s az ezekből az egységekből felépülő egész maga is ingadozó és változó (KRUSZEWSKI 1973 [1883]: 417–9). A prágai nyelvész kör megalapítója, MATHESIUS 1912-ben külön tanulmányt szentelt „a nyelvi jelenségek potenciális voltának”, ami alatt nem a nyelv időbeli változását értette, hanem a nyelvi egységeknek egy adott időszakra jellemző ingadozását, labilitását egy adott közösség nyelvhasználatában (MATHESIUS 1912). Figyelemre méltó, hogy SAUSSURE, aki a nyelvet (a langue-ot) zárt és stabil jelrendszernek tekinti, nevezetes művében lehetségesnek tartja a nyelv ábrázolását „mint olyan, egymással szomszédos alosztályoknak sorát, amelyek egyszerre vannak felrajzolva a körvonalazatlan fogalmak [...] meghatározatlan, és a hangok [...] nem kevésbé meghatározatlan síkjára”, ugyanis: „A gondolat önmagában véve olyan, mint egy ködfolt, amelyben szükségképpen semmi sincs elhatárolva [...] A hangbeli szubsztancia sem állandóbb, s nem is szilárdabb [...]” (SAUSSURE 1967 [1915]: 144). Újabban SPERBER és WATSON mutatnak rá, hogy legtöbbször az, amit a közlő nyilvánvalóvá akar tenni, csak részben pontos, más részben homályos, s így a kommunikációban a fokozatosság elve érvényesül: létezik erős és gyenge kommunikáció, utóbbi esetében a közlő csak annyit várhat el, hogy a hallgatóság gondolatait bizonyos irányba mozdítsa (SPERBER–WATSON 1986: 60).

3. Tudásunk a nyelvről sajátosan ellentmondásos: mindennapi gyakorlati ismereteink a nyelvi rendszer egységeiről biztosabbnak tűnnek, mint a nyelvtudomány elméletileg megalapozott definíciói. A kisiskolás könnyen felismeri, hogy a *tél*, *dél*, *szél* szavak „első betűjükben különböznek” (a „betű” a laikus számára a fonémát jelöli); már az első osztályban megtanul *s z ó t a g o l v a* olvasni; hamarosan a *s z ó* felismerése sem okoz neki gondot, s többnyire helyesen reagál a felszólításra, hogy mondjon egy *m o n d a t o t*. Ugyanakkor a fonéma terjedelmes nyelvészeti irodalmában többféle megközelítési módot és ezeknek megfelelő definíciókat találunk. Hasonló a helyzet a szótaggal és a szóval is. RIES „Was ist ein Satz?” (1931) című munkájában mintegy másfélszáz mondatmeghatározást közöl. Jellemző, hogy a meghatározások különfelesége és viszonylagossága olykor magának az objektumnak a

tagadásához vezet. Kihasználva azt a körülményt, hogy nem minden fonetikai szegmensnek van egyértelműen meghatározható fonológiai státusza, HALLE annak idején „kiiktatta” a fonematikus szintet a generatív nyelvelírás fonológiai komponenséből (HALLE 1959: 549). SCSEBBA óvatosan nyilatkozott a szóról: „Valójában mi a »szó«? Úgy gondolom, hogy a különböző nyelvekben más és más. Ebből voltaképpen az következik, hogy a »szó általában« fogalma nem létezik” (SCSEBBA 1974b [1945]: 43, saját fordításom). SAUSSURE ennél tovább ment, azt állítva, hogy a szó „összeférhetetlen a mi konkrét egységről vallott fogalmunkkal” (SAUSSURE 1967 [1915]: 136). Nem kevésbé energikusan fogalmazott tanítványa, BALLY: „A szó fogalmát rendszerint világosnak tekintik; valójában azonban egyike a nyelvtudományban előforduló leginkább kétértelmű fogalmaknak”. Sőt: „meg kell szabadulnunk a szó meghatározatlan fogalmától”. (BALLY 1950: 287–8, saját fordításom.) Az amerikai deskriptív nyelvész, GLEASON „meg is szabadul” tőle, beérve azzal a megállapítással, hogy „egyes, morféimákból álló szerkezeteknek szigorúan meghatározott a [belső] sorrendje. Például [...] az angol *re-con-vene* mellett nem lehetséges **con-re-vene* vagy **re-vene-con*” (GLEASON 1955: 57; saját fordításom). Mindazonáltal a nyelvészek nagy többsége változatlanul vallja, hogy a szó a lexikának és a grammatikának alapegysége, és az összes többi nyelvi egység feltételezi a szó létezését.

4. A nyelv meghatározatlan tárgyiasságának szintenkénti tüzetes tárgyalása tanulmányok egész sorát igényelné. Az alábbiakban csupán utalni kívánok néhány olyan jelenségre, amelyek a szakirodalomból jól ismertek, ám külön-külön és összességükben is tanúsítják a nyelv e g é s z é t átfogó meghatározatlan tárgyiasságot.

A) Ismeretes, hogy beszédünk hangzó oldala olyan kontinuum, amelynek elemi egységeit még korszerű technikai eszközökkel is nagyon nehéz vagy éppen lehetetlen egymástól elkülöníteni, azaz ún. beszédhangokra szegmentálni. Az artikulációs mozgások folyamatában ugyanis az egyes hangok között átmeneti, közbülső hangok sora jön létre, s közöttük nincs világos határ. Az egyes hangok artikulációját és fizikai paramétereit a szomszédos hangok erősen befolyásolják. Emellett egy nyelvközösség tagjainak kiejtése korhoz, nemhez, tájhoz stb. való tartozásuktól, valamint a közlési szituációtól, a beszélő közlési szándékától, érzelmi állapotától függően is módosulhat. Sőt, ugyanazon nyelvi kifejezés ismételt kiejtése ugyanazon egyéntől sem lesznek egy adott szituációban azonosak. Hogyan lehetséges ilyen körülmények között egyáltalán beszéd, illetve kommunikáció? A hangfolyam percepciója nyilván magasabb nyelvi szinten megy végbe, s az elhangzott szót a beszédet hallgató a tudatában meglévő prototipikus hangzó szóképpel asszociálja. (Vö. SCSEBBA 1958 [1912]: 125.) Feltehetően ez a mechanizmus működik az allegro stílusú vagy pongyola köznapi beszéd nagyobb gyakoriságú alakulatainak észlelésénél is (pl. *aszongya* 'azt mondja', *nemtom* 'nem tudom' stb.). BONDARKO merész metaforájával élve az ember az a titokzatos retorta, amelyben az „ólományag” „funkcionális arannyá” változik át (BONDARKO 1981: 9). Megjegyezném, hogy ez a „titokzatos retorta” nagyobb csodára is képes: a semmiből is tud „aranyat” csinálni. (Egy spanyol anyanyelvű, gyenge orosz nyelvtudású ismerősöm beszédében többször ismétlődött az *eszpaszibo* [*cnacuőo* 'köszönöm'] szó; tapintatlan megjegyzésemre viszontkérdéssel reagált: „Miért? Az oroszok talán nem így mondják?”)

B) A fonológia szintjén a problémát nemcsak a többféle fonémameghatározások jelentik, hanem azok a bizonytalan státuszú jelenségek is, amelyek a fonologizációs és defonologizációs folyamatok egyes szakaszait tükrözik a nyelv életében. Ilyen nem teljesen végbement fonologizációt képviselnek például a magyarban a [dz] és [dzs] zöngés affrikáták, amelyek részben jövevényszavakkal (*lándzsa, dzsenti* stb.), részben kapcsolódások útján (*láncból, hat zsák*) kerültek a nyelvbe. (Vö. É. KISS–PAPP 1984: 151–60.) A defonologizációs folyamat bonyolultságára jó példa a veláris *ǰ* [ɟ] helyzete az oroszban. Ez a magánhangzó valamikor önálló fonémaként állt szemben a palatális [i]-vel, azonban különböző hangváltozások következtében elvesztette fonológiai önállóságát – de nem teljes mértékben. Máiig fennáll a két hang akusztikai és artikulációs különbsége, s ez kihat a beszéd percepciójára is: a *был ~ бил, мыл ~ мил* alakok percepcióos megkülönböztetése ma is a magánhangzók révén történik, noha fonológiai szempontból a szókezdő veláris, illetve palatalizált mássalhangzók oppozíciója a mérvadó. Megjegyzem, hogy a veláris [ǰ] még a magyarban is, ahol a defonologizáció teljes végbementével fonetikailag is egybeesett a palatális [i]-vel, hagyott nyomot maga után a toldalékolásban (l. *víz-re*, ill. *nyíl-ra*).

C) A nyelvi struktúra magasabb szintjein jelentkező belső mozgásoknak, közbülső és átmeneti formáknak és az ebből eredő kategorizációs problémáknak terjedelmes az irodalma. (Magyar vonatkozásban l. pl. KESZLER 1995; LENGYEL 1995; MÁTAI 2010 alapos áttekintő jellegű írásait.) Az utóbbi időkben kivált a grammatikalizáció, illetve lexikalizáció gyűjtőnéven ismert folyamatok intenzív kutatásának lehetünk tanúi. Ez témánk szempontjából azért is fontos, mert ahogyan LADÁNYI rámutat, „[a] k a t e g ó r i a h a t á r o k e l m o s ó d o t t s á g á n a k gondolata a grammatikalizációs kutatásokban a grammatikalizációs folyamat k o n t i n u u m k é n t való felfogásában jelentkezik, amely szerint a folyamat egyes szakaszai közötti határvonalak elmosódtak, és az egyértelmű elkülönítés bizonyos mértékig mindig önkényes” (LADÁNYI 2007: 90–1; a szerző kiemelései).

Az alábbiakban a meghatározatlan tárgyiasság grammatikai szintű megnyilvánulásai néhány önkényesen választott példájának említésére szorítkozom. A KESZLER BORBÁLA szerkesztette „Magyar grammatika” kettős, átmeneti és aktuális szófajiságú elemeket különböztet meg. Kettős szófajiságú lexéma pl. az *este* (vö. *Este dolgoznom kell* és *Szép ez az este*); átmeneti szófajiságúak a főnévi, melléknévi és határozói igenevek; az aktuális szófajiságú szóelőfordulások az adott szövegben betöltött szintaktikai szerepük alapján váltanak szófajt (pl. *Válaszd a nagyobbat, Az erőseknek mindig igazuk van*) (MGr. 77–8). Az átmeneti szófajiság eklatáns példája a magyarban az ígeköto: egyrészt képzőszerű jelentésmódosító prefixum, másrészt grammatikai jelentést (aspektust és/vagy akcióminőséget) kifejező szóelem, amely lexikális jelentéssel is rendelkezhet (pl. *felad [levelet], kiad [könyvet]*), s amellyel bizonyos vonatkozásban eredeti határozói voltát is őrzi (vö. *Rá ne lépj! És A fűre ne lépj!*). Egy viszonylag újabb keletű grammatikalizációs folyamat eredményeként váltak ígekötové a *félre-, agyon-, tönkre-* határozói elemek (l. LADÁNYI 2007: 183–98). Legújabbban már-már a képzővé válás útjára lépnek (jórészt idegen nyelvi hatásra) a *-barát, -fügő, -orientált* összetételek utótagjai (pl. *környezetbarát [termék], drogfügő, profitorientált* stb.; l. MINYA 2003: 59–60). Átmeneti jellegű magának a

határozószóknak osztálya is. DEME szerint a határozószó „sajátos átmeneti szófaj a fogalom- és viszonyjelölő lexémák között” (DEME 1969: 148). D. MÁTAI rámutat, hogy „nem lehet, de nem is szabad éles határral, mereven elválasztani a határozószók osztályát a különféle előzmény-kategóriáktól” (D. MÁTAI 1988: 36).

Kategorizációs bizonytalanságok természetesen más nyelvekben is fellelhetők. BOLINGER szerint, ha az etimológiai tényezőt kikapcsoljuk az elemzésből, akkor a *receptive* 'fogékony', *concept* 'fogalom', *except* 'kivéve' szavak *-cept-* elemét semmivel sem tekinthetjük inkább morfémának, mint a *-taf-* elemet a *taffeta* 'taft', *taffy* 'vajkaramella', *distaff* 'guzsaly' szavakban, minthogy egyik sem állja ki az azonosjelentés-teszt próbáját. Az is előfordul, hogy egy elem a szavak bizonyos sorában kiállja ezt a próbát, pl. a *re-* a *recall* 'visszahív', *reclaim* 'visszaigényel', *return* 'visszatér' alakokban, miközben számos más alakban elvesztette eredeti jelentését (pl. *repertory* 'gyűjtemény', *religion* 'vallás' *recipe* '[konyhai] recept': ezekben az esetekben nem beszélhetünk ugyanazon morféma példányairól. (BOLINGER 1948: 19–21.)

A tipikus angol melléknevek kritériumai QUIRK és mások meghatározása szerint: szabad előfordulás jelzői és állítmányi funkcióban; intenzifikálhatóság a *very* szóval; fokozhatóság (idézi KIEFER 2003: 32). Azonban számos melléknév csak részben felel meg e kritériumoknak: egyes melléknevek csak jelzői (*a true scholar* 'egy igazi tudós', *clear failure* 'nyilvánvaló kudarc', *certain winner* 'biztos nyertes'), mások csak állítmányi pozícióban állhatnak (*he is ill* 'ő beteg', *he is well* 'ő jól van', *he is faint* 'ő bágyadt'). Az igenevekből alakult melléknevek (*married* 'házas', *baptized* 'megkeresztelt', *closed* 'zárt') nem fokozhatók és nem állhat mellettük *very*. (KIEFER 2003: 33.) A szövegkontextustól függően bekövetkezhet egyes főnevek melléknévvé válása (pl. *a purely family gathering* 'tisztán családi összejövetel'; *literary, art, and scientific institutes* 'irodalmi, művészeti és tudományos intézmények'). Az ilyesféle képződmények szófaji státusza bizonytalan, mint ahogy a *speech sound* 'beszédhang', *stone wall* 'kőfal' s ehhez hasonló kifejezések is tekinthetők jelzői szintagmának vagy összetett szavaknak. (Vö. SZMIRNYICKIJ 1956: 133.)

Az orosz nyelv sincs híján olyan elemeknek, amelyek nem férnek bele a szten-derd grammatikai kategóriákba. Vannak szavak, amelyeknek abszolút töve csak kötött formában, valamely affixummal együtt használatos; pl. *свергнуть* 'ledönt', *отвергнуть* 'elutasít', *добавить* 'hozzáad', *прибавить* 'hozzátész'; a *-верг-*, illetve *-бав-* önállóan nem fordul elő. Ezeknél az ún. *r a d i x o i d o k* nál a tö jelentése elhomályosult, a szóalakok jelentését az affixum hordozza: pl. *поднять* 'felemel', *отнять* 'elvesz', *понять* 'megért' stb. Léteznek emellett ún. *u n i f i x u m o k*: olyan részei a szónak, amelyek sem a tőhöz, sem a toldalékokhoz nem sorolhatók, nem produktívak, hanem csupán egyes nem tipikus szerkezetű szavak állományában fordulnak elő; pl. *гибель* 'pusztulás', *детвора* 'gyermeksereg', *любовь* 'szerelem'. Az unifixumokat és szuffixumokat nem mindig választja el éles határ. Az *ипподром* 'lőversenyter' *-дром* eleme (a görög *dromosz* 'futás' főnévből) sokáig unifixumként szerepelt a nyelvben, és viszonylag nemrég vált fokozatosan szuffixummá; l. *велодром* 'kerékpárverseny-pálya', *танкодром* 'harckocsi gyakorlótér', *ракетодром* 'rakétakilövő pálya', *космодром* 'űrhajókilövő állomás' (SZRJ. 262–5).

Sajátos jelensége az orosz nyelvnek az ún. állapotzófaj (категория состояния). Az ebbe az osztályba tartozó szavak abban különböznek a főnevektől és mel-

léknevektől, hogy ragozhatatlanok, a határozószóktól pedig az különbözteti meg őket, hogy van analitikus időalakjuk, de nem állhatnak határozóként ige vagy melléknév mellett. Egyes esetekben csak a mondat kontextusában ismerhetők fel: *Это занятие скучно* ('Ez a foglalkozás unalmas' – rövid alakú melléknév), *Докладчик говорил скучно* ('Az előadó unalmasan beszélt' – határozószó), *Нам было скучно* ('Unatkoztunk' – állapotzófaj). Egyes főnevek, miután elvesztették ragozásukat és állítmányként rögzültek a mondatban, szintén az állapotzófajt gyarapítják: *Мне сегодня лень работать* 'Ma lusta vagyok dolgozni', *Нам не охота с ним говорить* 'Nincs kedvünk beszélni vele' (l. RGr. 1990: 261–2).

D) Az intonáció a természetes emberi nyelv legbonyolultabb és legellentmondásosabb eszköze. Fonetikai eszközeit és funkcionálását egyaránt nagyfokú komplexitás jellemzi; komplex és szimultán polifunkcionizmusa úgy értendő, hogy az intonáció egyidejűleg több eszközzel több funkciót képes ellátni. Alapvető funkciója a nyilatkozatnak mint a nyelvi közlés alapegységének (utterance) megvalósítása mind a kifejezés, mind pedig a tartalom síkján: előbbin létrehozza a nyilatkozat szerkezetét, utóbbin kialakítja konkrét értelmét. Az intonáció másik alapvető funkciója a beszélő közlési szándékának és érzelmi magatartásának kifejezése. Meghatározatlan tárgyiassága e funkciók olykor igen bonyolult ötvöződéséből adódik, s ez diszkrét és analóg eszközök nem kevésbé bonyolult „összjátékában” nyilvánul meg (l. PÉTER 1991: 136–48). További bonyolalmat jelentenek az intonációban az univerzális és nyelvspecifikus, az adott nyelvközösségen belüli (regionális, stiláris stb.), valamint egyéni sajátosságok. Végül is nincs két olyan egyén, aki azonos intonációval beszélne, ámde SAPIR rámutatott, hogy „egy adott társadalomban az egyéni intonáció csupán bizonyos határok között variálódhatik”, minthogy „a társadalom ránk kényszerít bizonyos intonációs alakzatokat”; továbbá: „a személyiséget illetően téves következtetésekre juthatunk a hanglejtés alapján, ha nem vesszük figyelembe a nyelvközösség normáit [...] Ha például egy japán anyanyelvű ember monoton hangon beszél, téves volna azt hinnünk, hogy az illető ugyanazt a személyiségtípust képviseli, mint egy ugyanolyan intonációt használó amerikai” (SAPIR 1971 [1927]: 123–4). Mindezek alapján fenntartással kell fogadnunk azokat a nézeteket, amelyek az intonációt – főként genetikus megfontolások alapján – nyelv „előtti” vagy nyelv „alatti” vokális csatornának tekintik. FÓNAGY szerint az intonáció – eredetét és lényegét tekintve – „hangos mimézis”, amely „egy nyelv-előtti kvázi-tüneti szintű és szimbolikus jeleket tartalmazó kódon alapul” (FÓNAGY 1978: 63). BOLINGER az intonációt a nyelv „félíg szelídített szolgálójának” (a half-tamed servant of language) nevezi (BOLINGER 1972: 29).

E) A nyelv működésének folyamatában a mondatra is a meghatározatlan tárgyiasság jellemző: konkrét meghatározottságát, azaz értelmét csak mint nyilatkozat nyeri el. A *Hat óra múlt tíz perccel* mondat mint stabil grammatikai struktúra egy valóságos (vagy vélt) tényállást jelöl, amely az adott közlési szituációban a beszélő különböző közlési szándékát fejezheti ki (pl. 'Késő van, siessünk', 'Ráérünk, még nincs késő', 'Hogy' múlik az idő!' stb.).

F) Az ember „szimbólumalkotó faj” (SPINETO 2003: 19). Az emberszabású majmokat ugyan meg lehet tanítani egyes szimbólumok (pl. szavak) használatára, de szimbólumot alkotni csak az ember képes. Feltehetően már az emberiség ősko-

rában az egyszerű szerszámkészítés is feltételezett bizonyos szimbolikus reprezentációkat a tevékenység egybehangolása és a jártasságok átörökítése folyamatában. A szimbólumalkotás az emberi modellépítés elemi komponense. (DONALD 1991: 217–9.) PIAGET külön monográfiát szentelt a gyermekkori szimbólumképzésnek. A 4–7 éves gyermekek „mintha”-játékaiban (pretend play; pl. a baba etetése fiktív levestel) felismeri a kollektív szimbólumalkotás kezdeteit (PIAGET 1978). Rámutat, hogy a későbbiekben is „minden szóhoz vagy fogalomhoz kötött gondolkodási aktusban fennmarad a képszerű képzeteknek egy rétege, amely lehetővé teszi az egyén számára, hogy a maga módján asszimilálja a mindenki számára közös általános tartalmat” (PIAGET 1978: 290). De hát mi is a szimbólum? Olyan általánosított és kibontatlan jel, amely magában foglalja a benne sűrített gondolati tartalom korlátlan kibontakozásának perspektíváját (FE. 1970: 9). LAKOFF idézi KORZYBSKI lengyel filozófust – a nyelv szimbólum és nem a valóság, térkép és nem a terep – és hozzáfűzi, hogy a szimbólumok hatalmas erővel rendelkeznek, gyakran nagyobbal, mint az általuk képviselt valóság, minthogy sok bizonytalan [volatile] érzelm fűződik hozzájuk. (LAKOFF 1990: 15). Ezt fejezi ki költői sűrítettséggel Kosztolányi Zászló című verse: „Csak bot és vászon, / de nem bot és vászon, / hanem zászló. // Mindig beszél. / Mindig lobog. / Mindig lázas, / Mindig önkívületben van / az utca fölött, / fellengő magasan, / egész az égben / s hirdet valamit, rajongva...”

G) A nyelv szimbolikus természete alapvető, de nem egyedüli tényezője meghatározatlan tárgyiasságának. A szójelentés bizonytalan körvonalaottsága szükségképpen következik abból, hogy a nyelv az egyetlen olyan kommunikációs rendszer, amely két dimenzióban hordoz jelentéseket: mint potenciális jelrendszer és mint annak aktualizált megnyilvánulása a beszédben. Utóbbiban a jelentések bizonytalansága jórészt a közlő és a befogadó interakciójának dinamizmusából származik. Már SZENT ÁGOSTON (354–430) felismerte, hogy mindig „saját jelentéseinkkel” beszélünk, és sosem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy a másik ember tudatában ugyanazok a jelentések vannak, ugyanis a másik ember tudatának tartalmát nem tudjuk közvetlenül megismerni (idézi COSERIU 1970: 122). HUMBOLDT e jelenség okát abban látta, hogy „minden valamirevaló, jelentékenyebb szóhoz csatlakoznak az általa egymás után előhívott érzelmek, az alkalomadtán létrehozott nézetek és képzetek [...] az emberben a gondolatok szakadatlan sorát az érzelmek éppoly megszakítatlan egymásutánja követi” (HUMBOLDT 1985 [1822]: 56). Érthető a modern szimbolikus logika megalapítójának, FREGÉnek beismerése: „Való igaz, hogy a jeleknek egy tökéletes rendszerében minden kifejezésnek egy meghatározott értelemnek kellene megfelelnie, azonban a természetes nyelvek többszörösen nem tesznek eleget ennek a követelménynek, és elégedettnek kell lennünk, ha ugyanannak a szónak csak ugyanabban az összefüggésben mindig ugyanaz az értelme” (FREGE 1975 [1892]: 139).

1. A szójelentés problémáját mindennapi gondolkodásunk oldaláról közelíti meg a *prototípus-elmélet*, amely a jelentéseket nem logikailag szükséges és elegendő jegyek segítségével határozza meg, hanem a jelölt dolognak tudatunkban kialakult modellje, illetve annak tulajdonságai alapján. Ez az elmélet WITTGENSTEIN felfogásából eredeztethető, aki elveti a feltételezést, hogy a szó jelentése mint általános fogalom a jelölt konkrét tárgyak azonos tulajdonságait rögzíti, hiszen va-

lójában egy adott kifejezés alatt a jelenségek számtalan variációjával kell számolni, s a variációkban nem mutatható ki a tulajdonságoknak egyetlen olyan meghatározott osztálya, amely minden konkrét esetet jellemezne. Az adott jelentéshez sorolt szópéldányok egymás közötti viszonyát család h a s o n l ó s á g nak nevezi, mint hogy egy család tagjai más-más tulajdonságokban hasonlítanak egymáshoz, s az egymást keresztező és átfedő hasonlóságok bonyolult hálózatot alkotnak. (WITTGENSTEIN 1965: 17–20, 1992: 57.) Ámde a prototípus-elmélet sem szünteti meg a jelentések bizonytalanságát: egyfelől a „családi hasonlóságnak” fokozatai vannak („közelebbi és távolabbi rokonság”), másfelől nem minden szócsoportra alkalmazható a prototipikus megközelítés (pl. rokonságnevek, absztrakt fogalmak). Emellett a prototípus fogalma maga is nyitott, különféle – időbeli, földrajzi, társadalmi stb. – tényezőktől függően változó. Például a „fa” prototípusa nálunk az akác vagy a jegenye lehetne, az oroszoknál a nyír, a norvégoknál a fenyő, a görögöknél az olajfa stb.

2. A kognitív nyelvészetben terjedt el a nyelvi értés ún. sémák (vagy frame-eken, scripteken, ill. scenariókon) alapuló felfogása. Eszerint tudatunkban nem izoláltan élnek az egyes fogalmak, hanem különféle kognitív struktúrákba, sémákba állnak össze. A sémák olyan standard eseményeket, cselekvéseket reprezentálnak, amelyekkel gyakran találkozunk a mindennapi életben, és amelyeket emlékezetünk „tömbökben” tárol. (SCHWARZ 1992: 88–90, 155.) Azonban a sémák maguk is változnak időtől, helytől, a társadalmi és kulturális környezettől függően, valamint nem utolsósorban az egyének élettapasztalatának, enciklopédikus ismereteinek különbözősége folytán. (Egy egyszerű példa: a „bevásárlás” szituációs sémája más volt a régebbi időkben, amikor a háziasszony a sarki boltban vette meg az élelmiszereket, és a fűszeres egy kis füzetbe jegyezte fel a törzsvevő havonta ki egyenlítendő tartozását, és más ma, amikor a szupermarketben a vásárló kerekesszékbe rakja a kiválasztott árut, majd a pénztárnál egy mozgó szalagra helyezi azt, egy kis készülékbe beüti bankszámlája kódját, s így hívhatja le a szükséges összeget.) A sémák és más összetett mentális modellek változékonysága tehát nem szünteti meg a jelentések bizonytalanságának tényezőjét.

H) A nyelv meghatározatlan tárgyiasága a mondaton túl, egyes szövegekben is megnyilvánul. Szövegekre is érvényes CARLYLE meghatározása a szimbólumról, miszerint az „elrejt és mégis kinyilvánít valamit; az elhallgatás és az elmondás összehatásából ered tehát kettős jelentősége” (idézi SYMONS 1965 [1889]: 163). A hermeneutika (értelmezéstan), amely fejlődése során irodalomelméleti, majd filozófiai irányra szélesedett, eredetileg régi, főként szakrális szövegek magyarázatoként jött létre. ORIGENÉSZ ókeresztény filozófus (185 k. – 254 k.) dolgozta ki azt az elméletet, amely a Szentírás szövegeinek betű szerinti és mögöttes jelentését különbözteti meg. Tanítása szerint „[amint] az ember is három princípium, az anyag, a lélek és a szellem egysége, úgy a Szentírásnak is három értelme van: a betű szerinti, a lelki vagy morális és az isteni, misztikus” (idézi FÓNAGY é. n. 290). Az ókori erotikus költészet gyöngyét, az „Énekek éneké”-t hol az Úr és Izrael népe közötti dialógusként, hol a hívőnek és Istennek párbeszédéneként, illetve Krisztus és az Egyház viszonyaként értelmezték. Egy sííta kommentár szerint a Koránnak van egy kinyilatkoztatott és egy ezoterikus értelme, az utóbbinak pedig hét további értelmi mélyrétege (SPINETO 2003: 128).

5. A bemutatott példákkal azt kívántam érzékeltetni, hogy a meghatározatlan tárgyiasság a természetes emberi nyelv *e g é s z é r e* jellemző. Ennek okát (tudatunk korábban említett sajátosságán kívül) abban kell keresnünk, hogy a nyelv több vonatkozásban is *e l l e n t m o n d á s o k e g y s é g é b e n* létezik. (Már HEGEL felismerte, hogy a nyelv létezési módja nagyon közvetlenül vet fel dialektikus problémákat; l. KELEMEN 1983: 20.) Minthogy a nyelv a tudat alapvető létezési formája, az ellentmondások elsősorban magának a tudatnak működéséből erednek. Egyfelől alapvető érdekünk a rajtunk kívül álló valóság minél hívebb tudati tükrözése, ám a valóság kimeríthetetlen sokfélesége, valamint tudatunk korlátozott befogadóképessége szelektáló eljárásokra kényszerít bennünket; közöttük a két legfontosabb az absztrakció és az analógia. Az absztrakció a fogalomalkotás – és természetesen a nyelvhasználat – nélkülözhetetlen tényezője és szervező elve, azonban léteznek hamis absztrakciók is. Már kisgyermekek gondolkodásában, illetve beszédében megfigyelhető egyfelől a túláltalánosítás (pl. amikor minden négylábú állatot *vauvau*-nak neveznek), másfelől az elégtelen általánosítás (amikor csak a piros almát nevezik *almá*-nak) (l. SCHWARZ 1992: 123–5). Gondolkodásunk másik lényeges eljárása az analógia, amikor a tárgyak vagy jelenségek tulajdonságaiból, viszonylataiból hasonlóságuk alapján más tárgyak vagy jelenségek tulajdonságaira, viszonylataira következtetünk. A mindennapi gondolkodásunkban gyökerező analógiás következtetés a tudományos kutatásnak is fontos eszköze lehet, ámde nincs bizonyító ereje. Az analógiák, mutat rá LUKÁCS GYÖRGY, „csillámlóak és kétértelműek: egyrészt rugalmasság van bennük, a feltétlen bizonyosság hiánya [...], másrészt és ugyanakkor bizonyos elmosódottság is jellemző rájuk” (LUKÁCS 1969: 31).

A) A nyelv egyik alapvető konstitutív ellentmondását *t á r s a d a l m i* és *e g y s z e r s m i n d e g y é n i* volta alkotja. Nyelv csak társadalomban képes élni (társadalomtól elszakítva holt nyelvvé válik), és nyelv nélkül nem lehetséges társadalom. Ugyanakkor a nyelv egy adott közösség minden egyes tagjának tudatában létezik, használatának fizikai-fiziológiai és pszichikai feltételei, illetve mechanizmusai az egyes egyéneknél adóttak. HUMBOLDT némileg sarkított megfogalmazásában: „Oly csodálatraméltó a nyelvben az általános egyezéssel belül az egyénítés, hogy éppoly jogosan mondhatjuk azt, hogy az egész emberi nemnek csupán egyetlen nyelve van, mint azt, hogy minden embernek megvan a saját nyelve” (HUMBOLDT 1985: 91).

B) A nyelv társadalmi *s e g y s z e r s m i n d e g y é n i* voltával szorosan összefügg *o b j e k t í v* és *s z u b j e k t í v* oldalának ellentmondásos egysége: a nyelv egyfelől igyekszik többé-kevésbé pontosan reprezentálni a valóság valamely szeletét, másfelől e reprezentációkba rendszerint belevisz szubjektív (értékelő) mozzanatokot. Már EPIKUROSZ (i. e. 341–270) úgy vélte, hogy „a szavak nem annyira a tárgyak milyenségét, hanem jóval inkább a beszélő *idiapáthé*-jét (egyéni érzéseit) adják vissza” (idézi CASSIRER 1975: 124). Más kérdés, hogy a beszédben foglalt értékelés egyéni ítéletet vagy pedig társadalmilag rögzült értékrendet, a kettő egybeesését vagy éppen különbségét fejezi-e ki. Ha azt mondom: *Pisti hősként viselkedett a fogorvosnál*, ezzel egyéni értékelésemet nyilvánítom ki, ám e nyilatkozat magában foglalja a *hős* szó társadalmilag rögzült („szótári”) pozitívan értékelő jelentését is. Ha viszont ironikus intonációval ejtem ki e nyilatkozatot, akkor az a kétféle értékelés ellentétességét fejezi ki.

C) A nyelv lényegi sajátosságaihoz tartozik *stabilitás* és *mozgékony-ság* ellentmondásos egysége; mindkét tulajdonság alapfeltétele funkciói ellátásának. Ahhoz, hogy a nyelv egy adott kor adott társadalmában biztosítani tudja a kommunikációs és kognitív szükségletek ellátását, valamint az egymást követő nemzedékek közötti kapcsolat őrzését, stabilitásra van szüksége. Ahhoz viszont, hogy a társadalom szükségleteinek állandó változását ki tudja elégíteni, mozgékonyak, változékonyak kell lennie. Stabilitás és változékony-ság dialektikus egységével szorosan összefügg a nyelvre egyaránt jellemző *diszkrét* és *kontinuus* kapcsolódások jelensége; utóbbiak a nyelv valamennyi szintjén a közbülső, illetve átmeneti kategóriák esetében figyelhetők meg. Ezért a strukturalista nyelvelírásokban elfogadott bináris opozíciók („igen” ~ „nem”) mellett hasonló hangsúllyal kell érvényesülnie a skálaszerűen fokozatos („többé” ~ „kevésbé”) szembenállások elvének is. (Vö. ARUTYUNOVA 1964.)

D) A nyelv használatának, a diskurzusnak alapvető feltétele a résztvevők együttműködése, kölcsönhatása (interakciója). BAHTYIN megfogalmazásában: „A szó voltaképpen két oldalú aktus. Éppúgy függ attól, a kié, mint attól, a kihez szól. A beszélő és a hallgató kölcsönviszonyának terméke.” (BAHTYIN 1986 [1929]: 244; a szerző kiemelései.) A közlő és a befogadó közötti viszony azonban nem mentes az ellentmondásosságtól: a közlő általában minél gazdaságosabb energiakifejtésre törekszik, úgyszintén a befogadó, de a közös szándék a dialógus folyamatában éppen ellentétes irányban hat (vö. SCSEBBA 1974a [1945]: 30). Közlő és befogadó viszonya szorosan összefügg a megértés és meg nem értés ellentmondásos kapcsolatával, amit HUMBOLDT már csaknem kétszáz évvel ezelőtt feltárt: „Egy adott szó esetében senki sem gondolja hajszálpontosan ugyanazt, amit másvalaki, s ez a mégoly kicsiny különbség úgy rezeg végig az egész nyelven, mint gyűrűzés a vízen. Ezért minden megértés egyben meg nem értés is, a gondolatok és érzelmek minden megegyezése egyúttal szétválás is” (HUMBOLDT 1985 [1836]: 114).

E) Léte fenntartásához minden organizmusnak szüksége van a környezetére vonatkozó információra. Noha a nyelv nem élő organizmus, működni csak szűkebb és tágabb környezetével – kontextusával – való kölcsönhatásban képes. A kontextus meglehetősen kiterjedt fogalmában benne foglaltaknak a közvetlen és távolabbi szövegkörnyezeten kívül a beszédben résztvevők társadalmilag és kulturálisan meghatározott, valamint egyéni élettapasztalaton alapuló enciklopédikus ismeretei és hiedelmei – mindaz, amit SPERBER és WATSON az egyén „kognitív környezetének”, illetve – náluk jóval korábban – JAKUBINSZKIJ „appercepciók tömegének” nevez (JAKUBINSZKIJ 1923: 147–65; SPERBER–WATSON 1986: 45).

6. A természettudományok felgyorsult fejlődése és ennek köszönhetően a technika korszakalkotó új vívmányai rendkívüli módon megemelték a természettudományok, valamint a matematika és a logika tekintélyét a XX. században. Ezt a folyamatot erősítette KUHN világszerte elterjedt tudománytörténeti felfogása is, amely szerint az egyes tudományok fejlődése nem az ismeretek egyenes vonalú és töretlen felhalmozódása útján megy végbe, hanem forradalmi változások, ún. paradigmaváltások sorában (KUHN 1984). A paradigmaelmélet, valamint a természettudományok megnövekedett presztízse arra sarkallta a nyelvészek egy jelentős táborát, hogy a

nyelvészetet a matematikától és a formális logikától átvett eljárások, az axiomatikus-deduktív módszer minél szélesebb alkalmazásával a természettudományok „rangjára” emeljék (vö. KERTÉSZ 2009: 394). Törekvésüket az a gyakorlati szándék is táplálta, hogy az egyetemeken, kutatóintézetekben, szerkesztőségekben a különféle pályázatok és támogatások elnyerésénél biztosítsák saját tudományuk egyenrangú esélyeit. CHOMSKY-nak és követőinek kétségtelen érdeme, hogy felismerve a korszellem (climate of opinion) igényét, eredeti módon alkalmazták egyes természettudományok módszertani mintáit. Eljárásuk jogosultságát az is alátámasztotta, hogy a század második felében először vált reális társadalmi-gyakorlati igénnyé a nyelvi közlés par excellence emberi tevékenységének kiegészülése ember és gép közötti nyelvi kommunikációval. Ugyanakkor „a számítógép mint szimulált ember” és „az ember mint számítógép” problémájának megjelenésével óhatatlanul és egyre erőteljesebben jelentkezett annak tisztázásának igénye, hogy melyek a természetes emberi nyelv szerkezetének és működésének azon oldalai, amelyek ellenállnak a különböző formalizációs módszerekkel történő megközelítésnek. Nem véletlen, hogy a század második felében a generatív és posztgeneratív irányzatokkal párhuzamosan kialakultak, illetve intenzív fejlődésnek indultak olyan kutatási ágazatok mint a szociolingvisztika, pszicholingvisztika, beszédaktus-elmélet, kognitív nyelvészet, amelyek a nyelv működését a közelebbi és távolabbi kontextus, a résztvevők interakciója, háttérismeretei, a nem verbális eszközök hatása stb. bonyolult komplexumával szerves összefüggésben kívánják vizsgálni. Elmondhatjuk, hogy megjelent (illetve részben visszatért) és kibontakozóban van a modern nyelvtudomány a n t r o p o l o g i k u s fordulata, amely nem „forradalom” és nem paradigmaváltás, hiszen a nyelv emberközpontú felfogása az ókori görög filozófia óta jelen van az európai tudományban. (Sajnálatos azonban – ez alighanem a kuhni felfogás hatása –, hogy az újabb nyelvészeti irányzatok művelői alig vagy egyáltalán nem hivatkoznak a korábbi tanulságos előzményekre.) Egyébként a nyelv meghatározatlan tárgyiasságnak gondolata sem újabb keletű: jelen van PARMENIDÉSZTŐL kezdve PIKE-ig aki már félévszázaddal ezelőtt leszögezte: „indeterminacy is an essential part of language” (idézi BOLINGER 1961: 11).

A meghatározatlan tárgyiasság elvének érvényesítése a nyelv leírásában nem jelent „forradalmat”: a nyelv valóságosan ellentmondásos lényegéből következő elvként a különböző megközelítésű nyelvreírások kompatibilitását hívatott elősegíteni. Nem a nyelv „tökéletlenségéről” szól, hanem éppenséggel annak alapvető feltételét hangsúlyozza, hogy a nyelv a mindenkori (változó) szükségleteknek megfelelően legyen képes funkcióit ellátni. A meghatározatlan tárgyiasság elve nem helyettesíti a nyelvi struktúra stabil vázának szabályokba és kategóriákba foglalt leírását, de elejét veheti e stabil váz egyoldalú abszolutizálásának, a mereven nem kategorizálható, átmeneti, közbülső, csírázó vagy kövületes jelenségek „szőnyeg alá söprésének”, illetve ellentmondásmentesnek és gazdaságosnak szánt modellekbe történő bepréselésének. Mert hogyan is lehetne ellentmondásmentes és gazdaságos egy olyan objektum leírása, amely maga többszörösen ellentmondásos és többnyire gazdaságtalan ráfordításokkal működik?

Kulcsszók: meghatározatlan tárgyiasság, átmeneti és közbülső kategóriák a nyelvi szinteken, a nyelv szimbolizmusa, ellentmondások egysége a nyelvben.

A hivatkozott irodalom

- ARUTYUNOVA 1964 = Арутюнова Н. Д. 1964. A. Juilland, Outline of a general theory of structural relations. Вопросы языкознания 1964/1: 138–42.
- BACON, FRANCIS 2001 [1620]. Új Atlantisz. Novum Organum. Laki Könyvkiadó, Szeged.
- BAHTYIN, MIHAIL MIHAJLOVICS 1986 [1929]. БАХТИН–ВОЛОСИНОВ, Marxizmus és nyelvfilozófia (részletek). In: UŐ, A beszéd és a valóság. Gondolat, Bp., 193–350.
- BALLY, CHARLES 1950. Linguistique générale et linguistique française. Francke, Berne.
- BOLINGER, DWIGHT L. 1948. On Defining the Morpheme. Word 1948/4: 18–23.
- BOLINGER, DWIGHT 1972. Around the Edge of Language: Intonation. In: UŐ ed., Intonation. Selected Readings. Penguin Books, Harmondsworth, 282–93.
- BONDARKO 1981. = Бондарко, Л. В. 1981. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. Изд-во Ленинградского Университета, Ленинград.
- BÖRÖCZKI TAMÁS 2008. Jegyzetek és utószó. In: PLATÓN 2008: 117–42.
- CASSIRER, ERNST 1975. A szimbolikus formák filozófiájából. In: HORÁNYI–SZÉPE vál. 1975: 121–34.
- COSERIU, EUGENIO 1970. Die Geschichte der Sprachphilosophie von der Antike bis zur Gegenwart. Teil I. Francke A. Verlag, Tübingen.
- DEME LÁSZLÓ 1969. Az általános nyelvészet alapjai. Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava.
- DONALD, D. MERLIN 1991. Origins of the modern mind. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) – London.
- FE. 1970 = Философская энциклопедия, т. 5. Советская энциклопедия, Москва.
- FÓNAGY IVÁN 1978. Nyelvek a nyelvben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII. Akadémiai Kiadó, Bp., 61–105.
- FÓNAGY IVÁN é. n. A költői nyelvről. Corvina, Bp.
- FREGE, GOTTLÖB 1975. Az értelem és a jelentés vizsgálata. In: HORÁNYI–SZÉPE vál. 1975: 135–50.
- GLEASON JR., H. A. 1955. An introduction to descriptive linguistics. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- GRINCER 2000. = Гринцер, Н. П. 2000. Лингвистические основы раннегреческой философии. In: Язык о языке. Под общим руководством и редакцией Н. Д. АРУТЮНОВОЙ. Языки русской культуры, Москва.
- HALLE, MORRIS 1959. The sound pattern of Russian. Mouton, The Hague.
- HORÁNYI ÖZSÉB – SZÉPE GYÖRGY vál. 1975. A jel tudománya. Gondolat, Bp.
- HUMBOLDT, WILHELM VON 1985. Válogatott írásai. Európa Könyvkiadó, Bp.
- JAKUBINSZKI 1923 = Якубинский, Л. П. 1923. О диалогической речи. In: Русская речь. Сб. статей под. Ред. Л. В. ЩЕРБЫ. Труды Фонетического Института Практического Изучения Языков. Петроград, 96–144.
- KELEMEN JÁNOS 1983. A nyelv a szellem létezése. Hegel nyelvfilozófiája. Világosság 1983. december. Melléklet. 20–38.
- KERTÉSZ ANDRÁS 2009. Miért érdemes a nyelvésznek reggelente felkelni az ágyból? Avagy: Chomsky „forradalmi” és a generatív nyelvészet historiográfiája. Magyar Nyelv 105: 385–401.

- KESZLER BORBÁLA 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Magyar Nyelvőr* 293–308.
- KIEFER FERENC 2003. How much information do adjectives need in the lexicon. In: Uő szerk., *Igék, főnevek, mellénevek*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 32–43.
- É. KISS KATALIN – PAPP FERENC 1984. A *dz* és a *dzs* státusához a mai magyar fonémarendszerben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV.* Akadémiai Kiadó, Bp., 151–60.
- KRUSZEWSKI 1973 = Крушевский, Н. В. 1973. Очерк науки о языке [1883]. In: *Хрестоматия по истории русского языкознания*. Под ред. Ф. П. ФИЛИНА. Высшая школа, Москва, 289–94.
- KUHN, THOMAS S. 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Bp.
- LADÁNYI MÁRIA 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- LAKOFF, ROBIN TOLMACH 1990. *Talking Power. The Politics of Language in Our Lives*. Harper Collins Publishers, New York.
- LENGYEL KLÁRA 1995. *Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein*. *Magyar Nyelvőr* 310–33.
- LUKÁCS GYÖRGY 1969. *Az esztétikum sajátossága*. Rövidített kiadás. Magvető, Bp.
- D. MÁTAI MÁRIA. 1988. A határozószók helye a szófaji rendszerben. *Magyar Nyelv* 31–44.
- MATHESIUS, VILÉM 1912. O potenciálnosti jevů jazykových. In: *Věstník Královské české společnosti nauk (Třída filosoficko-historicko-jazykovpyná)*, R. 1911. Praha, 1–24.
- MÁTAI MÁRIA 2010. A magyar szófajttörténet egyes kérdései. *Magyar Nyelv* 269–83.
- MINYA KÁROLY 2003. *Mai magyar nyelvújítás*. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- PÉTER MIHÁLY 1991. *A nyelvi érzelmkifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó, Bp.
- PIAGET, JEAN 1978. *Szimbólumképzés a gyermekkorban*. Gondolat, Bp.
- PLATÓN 2008. *Kratülosz*. Atlantisz, Bp.
- RGr. 1990 = *Русская грамматика*. Под ред. Н. Ю. ШВЕДОВОЙ и В. В. ЛОПАТИНА. Русский Язык, Москва.
- SAPIR, EDWARD 1971. *Beszéd és személyiség*. In: Uő, *Az ember és a nyelv*. Gondolat Könyvkiadó, Bp., 115–31.
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1967 [1915]. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Bp.
- SCSERBA 1958 [1912]. *Русские гласные в качественном и количественном отношении*. In: Uő, *Избранные работы по языкознанию и фонетике*. Том I. Изд-во Ленинградского Университета, Ленинград.
- SCSERBA 1974a [1945]. *О тройком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании*. In: Uő, *Языковая система и речевая деятельность*. Наука, Ленинград, 24–39.
- SCSERBA 1974b [1945]. *Очередные проблемы языковедения*. In: Uő, *Языковая система и речевая деятельность*. Наука, Ленинград, 39–59.
- SCHWARZ, MONIKA 1992. *Einführung in die kognitive Linguistik*. Francke Verlag, Tübingen.
- SPERBER, DAN – WATSON, DEIRDE 1986. *Relevance. Communication and Cognition*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- SPINETO NATALE 2003. *Szimbólumok az emberiség történetében*. Officina '96 Kiadó, Bp.
- SYMONS, ARTHUR 1965 [1899]. *The Symbolist Movement in Literature*. In: *A szimbolizmus*. Válogatta KOMLÓS ALADÁR. Gondolat, Bp., 159–63.

- SZMIRNYICKIJ 1956 = Смирницкий, А. И. 1956. Лексикология английского языка. Изд-во Литературы на иностранных языках, Москва.
- SzRJ. = Современный русский язык. Под ред. В. А. БЕЛОШАПКОВОЙ. Высшая школа, Москва. 1989.
- H. TÓTH IMRE 2005. A nyelvtudomány története a kezdetektől a XX. század elejéig. JATE Press, Szeged.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG 1965. Preliminary Studies for the „Philosophical Investigations”. Generally Known as the Blue and Brown Books. Harper et Row Publishers, New York.
- WITTGENSTEIN, LUDWIG 1992. Filozófiai vizsgálódások. Atlantisz Kiadó, Bp.

The indeterminate objectivity of language

The concept of indeterminate objectivity (= InO), borrowed from György Lukács, is considered an essential feature of the mental reflection of reality: it arises from the conflict between the possibly unlimited definitions of a real phenomenon and the bounds of our mind as well as our specific practical purposes. Language, as the fundamental medium of human consciousness, inevitably comprises various forms of InO manifested at all levels of its structure. This paper presents some typical cases of InO appearing as vague definitions, transitional or intermediate categorization, sprouting or vestigial elements, etc. InO is the corollary of the dialectical nature of language based on the unity of opposites, such as the social and individual sides of language, the objective and subjective aspects of its working, stability and mobility of its structure, discrete and continuous linkage of its elements, etc. The assertion of InO does not intend to expose the “defectiveness” of language; on the contrary, it indicates a major factor of its ability to fulfil its functions in accord with the varying requirements of society. The principle of InO cannot replace the exploration of the stable framework of linguistic structure, but it effectively promotes the handling of phenomena that the followers of formalistic approaches cannot but “sweep under the carpet”.

Keywords: indeterminate objectivity, transitional and intermediate categories across linguistic levels, the symbolism of language, unity of opposites in language.

PÉTER MIHÁLY

Az erdő konceptualizációja a magyar népdalokban*

D) AZ ERDŐ SZERELMI AKTUS RÉSZTVEVŐJE/HELYSZÍNE.
– Az előző témakörhöz kapcsolódik, ám helyszínként itt nem egyértelműen választható le az erdő a szerelmi aktust jelölő lóhajtás, disznótúrás, favágás jelenségéről. Kizárólag ebben a kontextusban jelenik meg attribútumként az erdő zajos minősítése.

*Micsoda erdő ez? Be nagy zaj van benne!
Talám az én rózsám lovat hajt belőle;
Talám az én rózsám lovat hajt belőle?*

* L. MNy. 2011: 318–25.

*Hadd hajtsa, hadd hajtsa, majd megfizet érte,
Mert a piros hajnal tilalomban érte,
Mert a piros hajnal tilalomban érte!*

*Tilalom, tilalom a fekete halom.
Nekem es tilalom a kedves galambom:
Nem akkor ölelem, amikor akarom.*

*Nem volna tilalom, a kedves galambom:
Akkor ölelhetném, mikor én akarom;
Akkor ölelhetném, mikor én akarom.*

(Szerelmi dalok 229)

Népdaltípusok szempontjából egészen változatos szövegek rendezhetők itt egymás mellé: párosító (3), szerelmi dal (217, 229), pásztordal (13, 14), betyárdal (35), lakodalmi ének (29), táncdal (8). A szerelmi, pásztor- és betyárdalban a lóhajtás ak-tusa köré szerveződik a jelenet, a lakodalmi- és táncénekekben pedig a disznó túrá-sa, makkolása ábrázolja a szerelmi aktust. Az erdő termékeny, inspiráló környezet-ként, azaz helyszíneként jelenik meg, melynek nem mond ellent az, hogy a „játék” részeként akadályoztató szerepe is van. Ezekről merőben eltér a favágás jelenete (Szerelmi dalok 217), melyben az erdő az aktus passzív résztvevője, de egyben helyszíne is. Itt a favágás nehézségei a leányvárás nehézségeivel állnak párhuzam-ban. Megjegyzendő, hogy bizonyos mértékben már a makkal való jóllakatás is az erdő részvételére utal, tehát átmenetet képez a helyszín-résztvevő funkció között.

E) AZ ERDŐ A HALÁL HELYE / TEMETŐ . – Az erdő mint a gyilkos-ság/öngyilkosság helyszíne, és mint temető, a fogalom társadalmi szférán kívüli as-pektusára fókuszál. Főként keservesekben, bujdosókban, katonadalokban, szerelmes dalokban jelenik meg. A társadalmi-közösségi élettéren kívüli halál oka lehet szer-elmi bánatból fakadó öngyilkosság (vö. Az ERDŐ MENEDÉK tartománnyal), egy be-tyár elfogása, vagy a katona és bujdosó halála idegenben. Az előbbi két helyzetben a *kerek* és a *sűrű* attribútumok zártságot, áthatolhatatlanságot és kívülről való elér-tetlenséget jelölnek.

<i>Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok, A szegénylegénynek útát mutassatok! Mutassatok útát a szegény legénynek, Nem találja házát a szeretőjének.</i>	<i>Mikor megtalálta szeretője házát, Más karjában lelte szíve választottját. Csillagok, csillagok, boruljatok éjbe! Ott fekszik a legény erdő sűrűjébe.</i>
---	---

(Szerelmi dalok 156)

A *kerek* jelző A SZERELMI TALÁLKOZÁS HELYSZÍNE (C) t a r t o m á n y b a n is gyakori attribútumként szerepelt. Mégis itt jegyezzük meg, hogy jelentése igen ösz-szetett: eredetileg főnévként és melléknévként is használták, az előbbit az 'erdő' jelen-tésben, olyan alapon, hogy „ami a szemléltőt minden oldalról körülveszi, az gyakran az

egész látóhatárt betölti, esetleg – mint az erdei fák – le is szűkíti, és ezzel a nagyság, kiterjedtség látszatát kelti” (TESz.). Tehát nagy kiterjedést és zártságot egyaránt jelent, valamint az erdő konceptualizációjához hagyományosan szoros kapcsolat fűzi.

A bujdosók és keservesek *hol leszen halálom?* kérdése a bizonytalan, szomorú jövőkép megnyilvánulása, melyben a vízió részei a temetés helyett elenyészás, a szertartásos rokon-siratók helyett erdei vadak, égi madarak mint siratók. Egyéb attribútumok a természet tág perspektívájához köthető elemei: *mező, tenger, szellő, idegen föld, pusztaság*. A halál tehát ezekben a szövegekben egyet jelent a világ valamely megnevezetlen helyén való eltűnéssel. Mivel a halál kérdése a bizonytalan jövőre irányul, így idővonatkozása is van (vö. alább AZ ERDŐ KITÁGÍTOTT TÉR tartománnyal).

*Istenem, istenem, hol leszen halálom:
Erdőn-e, vaj mezőn, vaj pedig tengeren?
Ha erdőn veszek el, ki temet el engem?
Ha tengeren veszek, ki sirat meg engem?*

*Sirass, édesanyám, míg előtted járok,
Mert aztán sirathatsz, ha tőled elválok.
Lesznek siratóim az égi madarak,
Eltemetnek engem az erdei vadak.*

(Keservesek 23)

F) AZ ERDŐ LEKÜZDHETELLEN ENTITÁS, AKADÁLY. – Az *erdő* a népdalok egy csoportjában – elsősorban szerelmi kontextusban – valamiféle leküzdhetetlen, akadályozó térbeli entitásként jelenik meg. Az *erdő* leküzdése a kedveshez való közelkerülés, az udvarlási siker metaforikus kifejeződése. Jellemző attribútumai a *magas* és a *sötét* mint az átláthatatlanság, a *sűrű* mint az áthatolhatatlanság, és a *kerek* mint a zártság, nagy kiterjedés (vö. E) jelzői. A képlet azonban nem egyszerű: a szerelmes lehet az erdőn túl és az erdőben is, sőt az erdő lehet először akadályozó, majd támogató-egyesítő szerepű is (utóbbi az erdő szerelmi találkozási helyszín szerepével rokonítható). Érdekes jelenség a szerelmi dalokból kölcsönzött, eredetileg szexuális vonatkozású favágás-motívumnak az átvétele a bujdosókba, ahol már honvágyat fejez ki.

*Kisdobozi kerek erdő, de magos!
Közepibe barna kislány, aranyos.
Hogyha én az erdőnek a szélső fája lehetnék,
A babámnak vállaira borulnék.*

(Szerelmi dalok 41)

*Erdő, erdő sűrű erdő,
Jaj, de nehéz bejárni!
De nehéz a kislány szívét
Szerelemre kicsalni!*

*Rejtve annak a szerelme,
Mint az erdő virága,
A szerelmes legény szíve
Óhajtozhat utána.*

(Szerelmi dalok 104)

G) AZ ERDŐ ISMERETLEN. – A katonadalok egy csoportjában, a sorozódalokban formulaként jelenik meg az erdőn át vezető út javítása. Az *erdő* itt magát az utat körülvevő környezet, jellemzője a körülhatárolatlanság: az út csak befelé vezet, az erdőn túl azonban nem látni. Az ismeretlen folytatásnak tér-idő vonatkozása is lehet. Ennek alapján az ismeretlenség mint szemantikai jegy dominál, mely az akadályként való konceptualizációval rokonítható leginkább.

*Seprik az erdei utat,
Viszik a magyar fiúkat.
Viszik, viszik szegényeket,
Szegény magyar legényeket.*

*El-elviszik napkeletre,
De nem az engedelemre;
Majd elviszik napnyugatra,
De nem a nyugadalomra.*

(Katonadalok 54)

H) AZ ERDŐ TERMÉSZET. – E csoportban az *erdő* (a mező mellett) a természeti folyamatok megjelenítőjeként profilálódik. Az újjáéledés részeként a zöldülés, levelek hajtása, az elmúlásként a levélhullatás folyamatai jelennek meg.

*A tavaszi szép időnek,
Lám, hogy mindenek örülnek:
Erdők, mezők megzöldülnek,
A madarak zengedeznek.*

(Szerelmi dalok 29/1)

Másutt a világtól elzárt, börtönben sínylődő rab számára jelenti a leveles ág a tavasz bizonyítékát, a nyáret pedig a búzafej.

I) AZ ERDŐ ELEMKBŐL FELÉPÜLŐ EGYSÉG. – Az *erdő* leghozzáférhetőbb, definitív jellegéhez kapcsolódik az ággal, falevéllal való rész-egész viszonya. Ez a viszony természetessége, alapvető, konvencionális tapasztalata révén szolgál párhuzamként bizonyos szituációk szemléltetésére, megerősítésére. Népdalainkban sokszor előfordul, hogy egyes természeti folyamatok, törvényszerűségek valamely propozíció, ígélet, jóvendülés alátámasztásaként (törvényként) ábrázolódnak.⁶ Nem ritka az, hogy több párhuzamos szerkezet (pl. erdő–zöld ág, mező–virág) halmozása révén kerül egy viszony (rész-egész viszony → összetartozás) előtérbe, s teszi értelmezhetővé a fogalmi részt:

⁶ Egy példa az említettek bemutatására:

*Meg kell a búzának érni,
Mert a nap hőisége éri;
Meg kell arcomnak hervadni,
Mert azt a búbánat éri.*

(Szerelmi dalok 291/1)

*Erdő nincsen zöld ág nélkül;
Mező sincsen virág nélkül.
Az én szívem sincs bú nélkül,
Mert távol van kedvesétül.
Az én kedves rózsabimbóm, galambom.*

(Szerelmi dalok 17/2)

Az érdekessége ennek a viszonynak az, hogy a szív-bú tulajdonképpen nem illeszkedik a sorba, hiszen fogalmakról és azok viszonyáról van szó. A szív a szubjektum érzelmi állapotát jelenti, a bánat pedig önálló entitásként metaforizálódik, így kapcsolódhat valamelyest a korábbi képekhez.

A túlzás eszköze is lehet az erdő-falevél viszony: az erdön a falevél, mezőn a fűszál, égen a csillagok sokasága nem mérhető a bánat nagyságához.

*Tisza-víz, Duna-víz, ha mind tinta vóna,
Erdőn a falevél, mind pappiros vóna,
Mezőbe a fűszál, ha mind penna vóna,
Az égen a csillag íródiák vóna:
Mégis én panaszim le nem írható.*

(Rabénekek 29/1)

J) AZ ERDŐ-MEZŐ A VILÁG/ÉLET (térbeli kiterjesztés). – E dalcsoport fontos jellemzője, hogy az erdő itt nem önállóan, hanem az erdő-mező állandó fogalmi kapcsolatban, a világ szinekdoché típusú leképezéseként jelenik meg. Az idetartozó szövegekben az állandó mozgást kifejező *jár* ige a térbeli kiterjesztés mellett egy idő dimenziójában való kitérítést is érzékeltet, mely a helyhez, illetve az időhöz kötöttség hiányát jelzi. A végletekig tágított perspektíva a hontalanság és a reménytelenség (állandósult, örök állapot) metaforikus leképezése.

*Szögénylegény vagyok én,
Erdőn-mezőn járok én;
Krajcárom sincsen,
Elszakadt az ingem.*

*Istenem, mi lelt engemet?
Járok, s nem lelem helyemet,
Erdőt, mezőt összejártam,
Egy igazra sem találtam.*

*Van egy lyukas nadrágom,
Folt is rajt' huszonhárom.
Ég alatt hálok;
Jobb időket várok.*

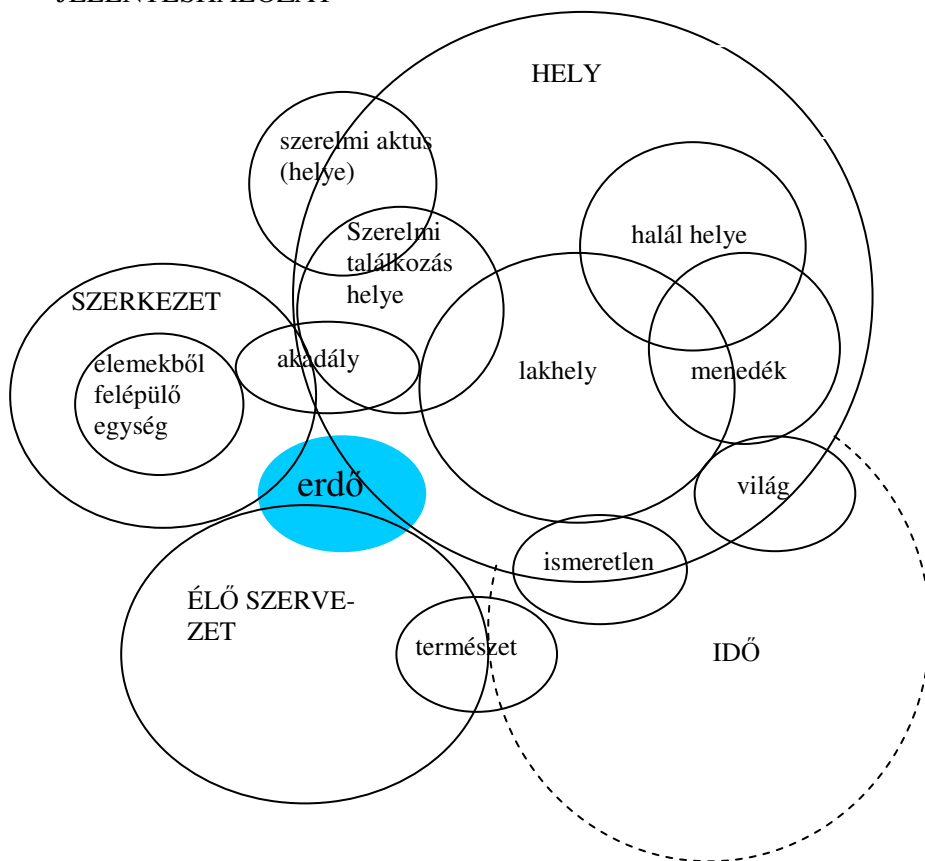
*Egy hamissal találkoztam,
Azzal összebarátkoztam.
Addig-addig barátkoztam,
Míg fejemre bűt hajtottam.*

(Bujdosók 9)

(Keservesek 17/1–2)

4. A fent meghatározott tíz fogalmi tartomány alapján, ezek hangsúlyozottságának és egymás közötti összefüggésrendszerének figyelembevételével az erdő fogalom szemantikai szerkezetének rekonstrukciója a következőképpen ábrázolható:

JELENTÉSHÁLÓZAT

A halmazok határai csupán jelölő értékűek, valójában nem éles határokként kell elképzelnünk őket. Láthatjuk, hogy ezek a tartományok korántsem homogének: további, specializáltabb tartalom szerint csoportosulnak hol sűrűbben, hol ritkábban egymás viszonylatában. A halmazok méretével csak nagyságrendileg próbáltam érzékeltetni egyes témák gyakoriságát, ezáltal az erdő ilyen típusú profilálódásának konvencionalizáltságát.

A legtöbb népdalban az erdő a térből kiszabott HELYként jelenik meg, de előfordul az ÉLŐ SZERVEZETként és SZERKEZETként való profilálódása is. Egyes halmazok metszik egymást, mások hatóköre a tér dimenziójából az idő dimenziójára is kihat. A legtöbb tartomány az erdő helyként való konceptualizálásával áll összefüggésben, ezen belül pedig leggyakrabban LAKHELYként jelenik meg. Ez állandó, de legalábbis hosszabb tartózkodást feltételez. Szerelmi kontextusban, mikor a SZE-

RELMI TALÁLKOZÁS HELYSZÍNE, ez az alkalmi tartózkodás egy termékeny, támogató környezetben folytatott közös életté is meghosszabbodhat – ezt jelzi a két halmaz közös metszete. Ahol azonban az *erdő* a SZERELMI AKTUS HELYSZÍNE, ott az időtartam mindig behatárolt, meglehetősen rövid. A szerelmi aktus erdőhöz való kötöttsége néhol már-már formulaként jelenik meg, így az *erdő* helyként, környezetként való funkcionálása háttérbe szorulhat. A HELY nagyobb tartományából kilógó halmazrész ezekre a népdalokra utal. Az *erdő* mint AKADÁLY leggyakrabban szerelmi kontextusban, a vágyott szerelmi beteljesülés gátjaként jelenik meg. Érthető módon előtérbe kerülnek térbeli elhelyezkedése (*messze* van), fizikai tulajdonságai (*magas, kerek-zárt*), gyakran szerkezeti vonásai (a fák *sűrű* elhelyezkedése) is.

A társadalmon kívüli csoportok, számkivetettek számára (betyárok, bujdosók) a LAKHELLYEL egyidejűleg a HALÁL HELYSZÍNE is lehet az *erdő* (ezért a két halmaznak közös metszete is van). Más esetekben a szerelmi bánatból való MENEKVÉS végződhet öngyilkosságban. A lakhely fokozati különbségeiből (átmeneti szállás → rövidebb ideig tartó szállás → állandósult lakhely) adódik annak menedék-jellege. Viszont érdekes az, hogy míg a lakhelyhez fűződő tapasztalatlankban elsődleges a védelem s a biztonság (körülkerített, zárható, időjárás viszontagságai ellen védő, meleg, komfortos), addig az *erdő* MENEDÉK-szerepe éppen az átmeneti szállás kontextusában kerül előtérbe. Vagyis minél inkább lakhely, annál kevésbé menedék (mint pl. a betyárdalok esetében), s minél inkább menedékként konceptualizálódik, annál kevésbé lakhely (egyes bujdosókban).

Az említett tartományoktól némiképp elkülönül az erdő mint ISMERETLEN és mint VILÁG konceptualizációja. A katonadalok speciális esetében már formula az a jelenet, melyben a katona az erdőn keresztül vezető úton indul a háborúba. Ebben a kontextusban kiemelt vonás az *erdő* ismeretlensége, s ennek időbeli (jövőre, esetenként múltra vonatkozó) vetülete is van. Végül az *erdő* mint HELY sajátos megjelenése az erdő-mező fogalmi kapcsolatnak az egész világra vonatkozó térbeli kiterjesztése. Ezek a fogalmi konstrukciók szüntelen mozgást, ezáltal egyidejűleg behatárolatlan időbeliséget fejeznek ki. Itt az *erdő* sosem lakhely vagy menedék tehát, nem is konkrét hely, hanem maga a TÉR, amiben élünk.

Ahol a hely mint profil meghatározó, ott a következő megállapítást tehetjük: a társadalom szűkebb (falu) és tágabb (mezőgazdasági területek) életterén az erdő kívül esik, tehát területe nem esik az ott uralkodó szokások, törvények, erkölcsi korlátozások hatálya alá. Ilyen értelemben az ember szempontjából k o n t r o l l á l a t l a n terület: szabad ott tartózkodni a számkivetettnek, szabad a bűnözés, a tiltott szerelem megélése, de a fájdalom szabadjára engedése és a morálisan szintén kifogásolható öngyilkosság is megengedett. Továbbá fontos megállapítás lehet az, hogy a MENEDÉK, az AKADÁLY és a HALÁL HELYE fogalmi tartományokban a vizsgált attribútumok alapján – többek között a *kerek, sötét* jelzők által – az erdő valóban őserdőként, az erdők kultiválatlan formájaként reprezentálódik.

Az erdő szerkezeti jellemzőkkel rendelkező entitásként is megjelenik bizonyos propozíciókban, mint mindenki számára hozzáférhető tapasztalat. Igaz, más népdalokban is említésre kerül az *erdő* széle, közepe, horizontális formája (*kerek*), vertikális kiterjedése, azonban ezek a jellemzők inkább egységként referálnak rá. Az ág-

levél említése azonban ennek az egységnek részekre való felbontását jelenti: az *erdő* egység is, elemekből felépülő struktúra is.

Az utolsó profil, mely szintén valamelyest külön típusú konceptualizáció, az erdő természeti vonatkozásával áll kapcsolatban. Először is az élet jelenlétéről rendszeres időközönként hírt ad (kizöldül, virágzik), másodsor pedig ez a ciklikusság magának az *i d ő m ú l á s á n a k* jelölője is. Az *erdő* élő szervezet, melynek egésze egyszerre kel életre és alszik el (hal meg) minden évben. Minden része törvényszerűségek szerint működik, változik.

5. A jelen tanulmány célja egyetlen fogalmi entitás, az *erdő* jelentésszerkezetének feltérképezése volt az alkalmilag előtérbe kerülő szemantikai jegyek (profilok) és konceptualizációs tartományok vizsgálata alapján. Ez a megközelítés egy sajátos szervező elv alapján történt, melyhez egyéb szempontú kognitív vizsgálatok adalékul szolgálhatnak (így például a prominencia, feltűnőség vizsgálata). Az attribútumok szemléltetése folyamán jeleztem azokat az eseteket, amikor formulává állandósult szó szerkezet jött létre, illetve azt is, ha egy-egy konceptualizációs alternatívához tendenciózan kapcsolódott valamely jelző. A fogalom jelzőinek köre valóban behatárolt: a leggyakoribbak a *zöld, kerek, sűrű, magas, nagy*, esetenként a *szép, zajos, vad*. (Érdemes megemlíteni, hogy az általában igen elterjedt „mély” konceptusra explicit nyelvi adatot nem találtam.) Látható, hogy a térbeli formálódás jelölése a domináns. Az erdő szövegbeli megjelenésének, kontextusszervező szerepének vizsgálata azonban itt nem ér véget. Továbblepést jelenthet például az alak-háttér típusú, feltűnőség szempontjából megközelítő vizsgálat, melyben mind az attribútumokkal kapcsolatos, mind pedig a konceptualizáció terén bemutatott eredmények felhasználhatók lennének. A fent vázolt módszer lehetőséget nyújt számos egyéb fogalom feltérképezésére is, melyek mind teljesebben feltárják népdalaink sajátos, átfogó fogalmi világát.

Kulcsszók: kognitív nyelvészet, természeti kezdőkép, konceptualizáció, profilálódás, fogalmi tartomány.

A hivatkozott irodalom

- BÁBA BARBARA 2009. Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában. In: HOFFMAN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., Helynévtörténeti tanulmányok 4. Debrecen, 73–9.
- BÁNCZEROWSKI JANUSZ 2008a. Az apa/atyá fogalmának képe a magyar nyelvben. Magyar Nyelvőr 132: 63–73.
- BÁNCZEROWSKI JANUSZ 2008b. A világ nyelvi képe. A világkép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban. Tinta Kiadó, Bp.
- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2008. Orientációs metaforák a magyar népdalok természeti kezdőképeiben. Magyar Nyelvőr 132: 302–25.

- BARANYINÉ KÓCZY JUDIT 2010. A folklór szövegek kognitív megközelítésű vizsgálatának tanulságai. In: ILLÉS-MOLNÁR MÁRTA – KALÓ ZSUZSA – KLEIN LAURA – PARAPATICS ANDREA szerk., Félúton 5. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Bp., 5–14.
- BERNÁTH BÉLA 1986. A szerelem titkos nyelvén. Gondolat, Bp.
- BERNÁTH BÉLA 1987. A szerelem képes nyelvről. A fakivágásról és a szerelemfákról. In: HOPPÁL MIHÁLY – SZEPES ERIKA szerk., Erősz a folklórban. Erotikus jelképek a néphagyományban. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 40–63.
- CSÖRE PÁL 1980. A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HEGEDŰS ATTILA 2001. A nyelvjárási lexikológia. In: MDial. 375–96.
- JANKOVICS MARCELL 1991. A fa mitológiája. Csokonai Kiadó, Bp.
- KÖVECSES ZOLTÁN 2009. Versengő metaforaelméletek? „Ez a sebész egy hentes”. Magyar Nyelv 105: 271–80.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Mouton de Gruyter, Stanford, California.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. Cognitive Grammar. A Basic Introduction. Oxford University Press, Oxford.
- ORTUTAY GYULA 1975. A magyar népdal. In: ORTUTAY–KATONA szerk. 1975: 7–69.
- ORTUTAY GYULA–KATONA IMRE szerk. 1975. Magyar népdalok 1–2. Szépirodalmi Kiadó, Bp.
- SZILÁGYIN. SÁNDOR 1996. Hogyan teremtünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2004. Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében. Áron Kiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. Kognitív szemantika. Europica Varietas, Nyitra.

The conceptualisation of *forest* in Hungarian folk songs

This paper, set in the framework of cognitive linguistics, explores the semantic structure of *forest*, a conceptual entity characteristic of typical introductory metaphors of Hungarian folk songs. The main purpose of the investigation is to survey incidentally foregrounded semantic features (profiles) and conceptualisation domains, as well as their interaction, with special reference to incidental and conventional attributes. Associative domains related to the notion of ‘forest’ include domicile, lodgings; shelter; scene of lovers’ rendezvous; scene of sexual act; place of death, cemetery; insurmountable obstacle; unexplored area; a piece of nature; a unity of distinct elements; open country as a metaphor of life/the world (by spatial extension). In adjectival attributes of the notion, the marking of spatial formation dominates, in connection with the heterogeneous notion of ‘forest’ in folk conceptualisation. The method sketched here raises the necessity of other types of investigation, including operational ones, and makes it possible for us to come close to a fuller understanding of the special conceptual world of Hungarian folk songs.

Keywords: cognitive linguistics, introductory metaphor (in folk songs), conceptualisation, profiling, conceptual domain.

BARANYINÉ KÓCZY JUDIT

A Nikolsburgi ábécé szerzősége és keletkezési ideje Művelődéstörténeti megjegyzésekkel

1. A Nikolsburgi ábécé (OSZK Magyar Nyelvmélek 70.; digitális faksimiléje elérhető az OSZK honlapján¹) a magyar rovásírás legrégebbi ismert fennmaradt ábécésor-lejegyzése. A korban következő teljes ábécésort (Miskolci Csulyak Istvánét) több mint 100 évvel megelőzi. 1933-as felfedezése kisebb szenzáció volt, felkavarta a rovásírás (XX. sz. elején amúgy is virágzó) kutatását és új lendületet adott neki. Csak a Bolognai rovásémlék vetekedhet jelentőségével, bár egészen más okból: amaz a leterjedelmesebb hiteles rovásírásos korpusz.

2. Az ábécé felfedezéséről és Magyarországra kerülésének körülményeiről JAKUBOVICH EMIL számol be (1935: 1–17). Itt található az emlék alapos ismertetése és JAKUBOVICH elemzése is. A Nikolsburgi ábécét egy 1933-ban kalapács alá került ősnymtatvány hátsó pergamen-védőlevelének versóján találták. Anyagi okok miatt lehetetlen volt az ősnymtatványt egészében megszerezni. Így alkudozások árán a pergamenlevelet a könyvtől különválasztották, csak ez került Budapestre. Az ősnymtatvány az árverés során idegen kezekbe került, őrzési helye ismeretlenné vált.

Itt fontos megjegyeznünk, hogy az ősnymtatványt, a lapot eredeti helyén, a könyvbe kötve, csak Ranschburg György, a megbízott budapesti könyvkereskedő láthatta, ő bonyolította a tárgyalásokat és ő tárgyalta a lap különválasztását (JAKUBOVICH 1935: 3). JAKUBOVICH az értékes emléket már csak kontextusa nélkül, mint egyedül álló pergamenlapot látta. Mindamelllett, hogy JAKUBOVICH elemzése nagyon alapos (a tanulmány megjelenése óta elmúlt 75 évben csak elvétve akadt jelentős hozzáfűznivaló; vö. DÁN 1964; MÁTÉ 2001), e fenti tény számtalan megállapítása esetén kétségekre adott okot, mert következtetései a leírt tényálláshoz képest esetenként túl messzemenőek voltak, részben elhamarkodottnak tűntek (vö. RÓNA-TAS 1986: 175 is). Tanulmányának már első olvasásakor az fogalmazódott meg bennem, hogy az ősnymtatvány ismeretében, annak vizsgálatával mennyivel alaposabb megállapításokat tehetnénk.

3. 2009 őszén esett meg, hogy egy bécsi antikváriusnál (Antiquariat Peter Truppe, Stiftgasse 19.) teljesen véletlenül kezem ügyébe akadt az árverés katalógusa 1933-ból (AuktKat). Nyomban megvettem, és mivel egy ilyen katalógusra ritkán bukkanhatunk – hiszen egyszeri alkalom után funkcióját veszti, ritkán őrzik meg – mintegy jelnek vettem, hogy felkutassam a Nikolsburgi ábécé ősnymtatványát. Sikeremben reménykedni azért mertem, mert a katalógus pontos leírást adott a könyvről, sőt, azonosítását megkönnyítendő a címlapját magasfényű táblán is bemutatta. Azóta, ahogy időm engedte, folyamatosan kutattam ez irányban. Különös szerencsének tartom, hogy az ősnymtatványon túl további kapcsolódó, igen jelentős tárgyi emléket is találtam, ami messzemenő következtetéseket enged meg. Az eredményeket ezen tanulmányban ismertetem.

¹ http://nyelvmemek.oszk.hu/sites/nyelvmemek.oszk.hu/files/mny70_b.pdf

Az árverési katalógus nyomán elindulva elsőként az árverező cég (Gilhofer & Ranschburg, Wien–Luzern) nyomába eredtem, remélvén, hogy talán az árverés kimeneteléről akadnak feljegyzések az árverező cégnél. A cég ilyen név alatt már nem létezett, így jogutódjához, a bécsi Inlibris antikváriumhoz (Antiquariat INLIBRIS Gilhofer Nfg. GmbH., Rathausstraße 19.) zarándokoltam. Bár valóban birtokukban volt a Gilhofer & Ranschburg cég archívuma, ilyen feljegyzések azonban, amint arról a tulajdonosok biztosítottak, nem voltak köztük. Ők irányították figyelmemet a „British Library Incunabula Short Title Catalogue”-ra (ISTC). Ez az ősnymotatványok egyes kiadásainak átfogó listázása. Nos, a keresett könyv valóban „nem tartozik a ritka ősnymotatványok közé” (JAKUBOVICH 1935: 4), hiszen az ISTC-ben több mint 100 különböző gyűjteményben őrzött közel 150 példányát tartják számon. Ezek részletes katalógusait beszerezni, átböngészni stb. jelentős időráfordítást igényelt volna, ezért optimalizáltam a keresés sorrendjét.

Elsőként azon könyvtárak ősnymotatvány-katalógusait kértem ki, melyek több mint egy példánnyal rendelkeztek, így a ráfordított idő arányában nagyobb esélyem volt megtalálni a keresett könyvet. A kutatást a német és cseh nyelvterülettel kezdtem, mivel egy német eredetű ősnymotatvány, egy gazdagon illuminált cseh tulajdonosi bejegyzéssel, cseh provenienciával nyilván ezen gyűjtők érdeklődését kelthette fel. (Persze kerülhetett volna egy más nemzetiségű gyűjtőhöz is, hiszen a könyvkereskedés az aukció körül nagy hírt vert, Luzern és Bécs mellett Londonban is kiállították a könyveket – vö. JAKUBOVICH 1935: 3 –, de reméltem, hogy nem így történt.)

Ezen kritériumok alapján hamarosan sikerrel jártam: könyvünket a nürnbergi Germanisches Nationalmuseum (GNM) könyvtárának ősnymotatvány-katalógusában találtam meg (HELLWIG 1970: 43, № 147), amikor azt végre 2010 tavaszán kézhez kaptam (ugyanis Klagenfurtból kellett meghozatnom). Az N. 15.-ös jelzet alatt tartják számon (a katalógus rövidítéseit feloldom):

- 147 **N.15. 2.** Exemplar [a 146. tétel ugyane kiadás kevésbé díszes példánya] Neufforge S. 176.
Nachs[at]z]-Bl[att] (Perg[ergament], s. Neufforge) fehlt. Vors[at]z]-Bl[att] (Perg[ament]) am Oberrand beschnitten (vermutlich Bes[it]z]-Verm[erk] entfernt).
Mit roten u[nd] blauen Init[ialen]; am Anfang d[er] Bücher verzierte Init[ialen]; Bl. 7a mehrfarbige Init[iale] auf Goldgrund. Bl. 7a auf d[em] Unterrand zwischen stilisierten Blütenranken (m[it] Gold) in e[inem] rotvioioletten Lorbeerkrantz Wappen (vgl. Prov[enienz] 1 ?): In Schwarz silberner Pfahl, als Helmzier grüner Ring, besteckt m[it] 5 Straußenfedern, Helmdecken schwarz-silbern. – Bl. 1a br[äune] Federzeichnung, z[um] T[eil] kol[orient]: Dreieinigkeitsymbol in Form e[ines] Wappenschildes m[it] Inschriften. – Randglossen [15./16. J.]
Prov[enienz]: 1. (auf Bl. 7a, vgl. auch Wappen, s. o. ?) *PHILIP DE PENCZICZ* [16. Jh. ?] – 2. (auf d[em] Spiegel d[es] Vordeckels sowie auf Bl. 1 b) Exl[ibris] in Form e[ines] Kupferstiches (26:17cm) von Lucas Kilian (Augsburg 1579–1637) nach e[inem] Entwurf von Matthäus Gundlach (Kassel [?] um 1566–1654 Augsburg): Zwei[,] e[ine] Wappen-

kartusche m[it] Wappen d[es] F[erdinand] Hofmann (s. u.) haltende Putten u[nd] zwei Musen (?), dazu d[ie] Inschrift: *Ex Bibliotheca ILLVSTRIS AC GENEROSI DN'I FERDINANDI HOFFMAN. LIBERI BARONIS IN GRVNPV'HEL ET STRECAV...* – 3. Neufforge.

Kalbsleder[an]d (über Holz) m[it] Streicheisenlinien u[nd] Blindpr[ägung] von 8 Stempeln [16. Jh.].

A leírás említi a címer-illuminációt s a hozzá társuló PHILIP DE PENCZICZ tulajdonosi névbejegyzést fölötte, valamint említi, hogy a hátsó pergamen-védőlevél hiányzik („Nachs.-Bl. [...] fehlt.”).

4. Már e katalógusi bejegyzés két értékes, eddig nem ismert adatot hozott a napvilágra: egyrészt, az árverési katalógus nem ismertette, és így JAKUBOVICH előtt (és előttünk is) ismeretlen volt, hogy a könyv Ferdinand Hoffman von Grünpüchel (*Grünpichl, Grünpühl, Grünbüchel* stb. alakban is) tulajdonában volt. Ez azért fontos, mert így a könyv Nikolsburgba kerültére is fény derül, nem kell találgatásokba bocsátkozni (JAKUBOVICH 1935: 11; VÉKONY 2004: 88–9; RÓNA-TAS 1986: 178; MANDICS 2010: 436–7). Grünpüchel 1540-ben született. Apja még egyszerű családból származott, de fényes karriert futott be, nemesi ragra emelték. Ferdinand először Steyr várgrófja volt, majd 1586-ban több cseh- és morvaországi uradalmat szerzett. Itt, II. Rudolf császár prágai udvarában kezdett el könyveket gyűjteni, és olyan szenvedélyes műgyűjtő lett, hogy könyvtárával csak maga a császáré vetekedhetett. Halálakor, 1607-ben könyvtára tízezer kötetet számlált. (AuktKat, előszó lapszámozás nélkül, 9. levéltől; FABIAN 2003: *Mikulov*). Ez alapján világos, hogy Grünpüchel kezébe könyvünk 1586 és halála között került.

A grünpüheli provenienciával 1586-tól kezdve könyvünk sorsát megszakítás nélkül nyomon tudjuk követni mind a mai napig, ugyanis ismeretes, hogy Grünpüchel könyvtára mindvégig családja tulajdonában maradt, mígnem a XVII. sz. végén – egyik forrásunk (AuktKat, loc. cit.) 1669-ről, másik (FABIAN 2003: *Mikulov*) 1688-ról¹ beszél – családja utolsó sarjai (mind lányok) a gyámjuknak, Dietrichstein hercegnek ajándékozták. Nikolsburgban, mint tudjuk, a könyv 1933-ig maradt, míg november 21–22-én Luzernben árverésre nem került.

A katalógusból az is kiderül, hogy a GNM birtokába a könyv 1961-ben (HELLWIG 1970: VII) Neufforge báró gyűjteményéből került (de továbbra is a Német Szövetségi Köztársaság tulajdona, l. uo. XIV). Neufforge báró a XX. sz. nagy könyvgyűjtője volt, s egy „deutsche Bibliothek als Spiegel deutscher Kulturentwicklung”, egy „a német művelődéstörténeti fejlődés tükré gyanánt szolgáló könyvtár” összeállítást tűzte ki magának célul (NEUFFORGE 1940). Halála után könyvtára fele szét-

¹ Implicit módon: „Die heutige Schloßbibliothek in Nikolsburg ist [...] 1648 vom schwedischen Heer erbeutet [worden]. [...] Erst vierzig Jahre später [1648 + 40 = 1688] wurde erneut eine Bibliothek im Schloß Nikolsburg eingestellt, die von den letzten weiblichen Angehörigen der Familie Hoffman von Grünpichl [...] an ihren Vormund Ferdinand von Dietrichstein vermacht worden war” (a kiemelés tőlem – Sz. Sz.).

szóródott, a maradék felét a Német Szövetségi Köztársaság vásárolta meg és helyezte el a GNM könyvtárában.

Biztosnak tűnik az is, hogy Neufforge volt az, aki 1933-ban Luzernben a legtöbbet ígérte, s nem egy köztes tulajdonostól került hozzá 1933 és 1940 között. HELLWIG említi a hiányzó védőhártyát, ám meglepő módon NEUFFORGE 1940-es katalógusára utal, amelyben a pergamenlap leírása is fellelhető, pedig tudjuk, hogy lapunk 1933 óta Magyarországon található, s hogy a könyv nélküle került elárverezésre. NEUFFORGE bejegyzése így hangzik:

BARTHOLOMAEUS ANGLICUS. De proprietatibus rerum. Nürnberg, Ant. Koberger, 1483. Got. Typ., 3 Sp. 53 Zeil., 268 Bll., das 1. u. letzte weiß. Mit blau und rot eingemalten Initialen. Auf der ersten Textseite prachtvolle Initiale in Gold und Farben, sowie fein ausgeführte Wappenmalerei: weißer Pfahl in schwarzem Felde; Helmzier: grünes Barett mit 5 Straußenfedern, 2 weiße, 3 schwarze. Darüber in roter Tinte: Philippi de Penczicz. Auf dem verso des letzten Pergament-Vorsatzblattes in derselben Hand: Littere Sicularum quas sculpunt vel cidunt in lignis; es folgt ein runenartiges Alphabet von 47 Zeichen mit darübergeschriebener Interpretation; darunter: Littere Judeorum et menses. Auf dem ersten weißen Blatt eine sauber ausgeführte Zeichnung, die Dreieinigkeit symbolisierend in Wappenform. – Fol. Gleichzeitiger böhmischer Holzdeckelband mit Lederbezug mit Weintraubenstempeln. Mit 10 Buckeln, Schließen entfernt.

G. W. 3409. – H. 2505. – B. M. C. II, 425 – Klebs, Incun. scient 149, 8. Sehr interessantes Exemplar, das durch seine Herkunft, Einband und Illumination bemerkenswert ist. Inhaltlich ist das Werk eine Zusammenfassung des Wissens der Zeit.

NEUFFORGE a katalógusa összeállításában közben könyvünk leírásánál (NEUFFORGE 1940: 176) csaknem szó szerint vette át, hibáival együtt, az árverési katalógus szövegét, amely így hangzik (látjuk, csak a heraldikai leírást fordítja németre, valamint a záró angol összefoglalást):

529 BARTHOLOMAEUS ANGLICUS. De proprietate rerum, Nürnberg, A. Koberger, 1483.

Fol. Goth. Type. 268 Bll., das erste und letzte Bl. weiß. Mit blau und rot eingemalten Initialen. Auf der ersten Textseite prachtvolle Initialen in Gold u. Farben sowie fein ausgeführte Wappenmalerei: de sables au pal d'argent. Cimier: une torque verte garnie de 5 plumes d'autruche 2 arg. 3 sa. darüber in roter Tinte: Philippi de Penczicz. Auf dem verso des letzten Pergament-Vorsatzblattes in derselben Hand: Litterae Sicularum quas sculpunt vel cidunt in lignis; es folgt ein runenartiges Alphabet von 47 Zeichen mit darübergeschriebener Interpretation; darunter Littere Judeorum et menses. Auf dem ersten weißen Blatt eine sauber ausgeführte Zeichnung, die Dreifaltigkeit symbolisierend in Wappenform. –

Gleichzeitiger bömischer Holzdeckelband mit Lederbezug mit Weintraubenstempeln. Mit 10 Buckeln. Schließen ab.

G.W. 3409. Hain 2505. Brit. Mus. Cat. II, 425. A very interesting copy remarkable for its provenance, binding and illumination.

Mindez kellően mutatja azt, hogy Neufforge bízott az árverésen szerzett kötet Ranschburgék általi leírásában, s a könyvet csak felületesen vizsgálta át.

Kisebbit hibája, hogy *Philippi*-nek írja (akárcsak az árverési katalógus) a tulajdonosi bejegyzést, pedig az valójában (a katalógus táblája alapján is) *Philipi*, egy *p*-vel. Nagybibit hibája, hogy a Nikolsburgi ábécét tartalmazó hátsó védőhártyát s leírását is átveszi, amely, mint tudjuk, már az árverést megelőzőleg kikerült a könyvből, nem kis fejtörést okozva ezzel HELFWIGnek.

5. Már ez úton sok érdekeset deríthettünk ki a könyvről, ám reményeimet a könyv, s különösképpen széljegyzetei tanulmányozásához fűztem: ha szerencsém van, a könyv alapos vizsgálata és a margináliák elárulhatják, amiről JAKUBOVICH csak találgathatott: hol, mikor, ki által keletkezett a Nikolsburgi ábécé? Ősnyomtatványunkkal összefüggésben keletkezett-e, vagy netán tőle függetlenül, s csak utólag kötötték bele (ahogy azt JAKUBOVICH vélte). Ennek kiderítésére 2010. július 22-én nyílt alkalmam, amikor is egy müncheni meghívásom során, vendéglőadásom után másnap módomban állt (a német gyorsvonattal, az ICE-vel csak egy órányira fekvő) Nürnbergbe egy kitérőt tennem. A könyv vizsgálata számtalan izgalmas felfedezést tett lehetővé. Itt most csupán legfontosabb jegyzeteimet közlöm, valamint a belőlük eredő következményeket.

1. A Nikolsburgi ábécé lejegyzője egyezik az őt eredetileg őrző könyv (jelenleg GNM N. 15.) korai használójával, aki számtalan széljegyzetet fűzött az enciklopédikus műhöz. Elsősorban „női” és egyéb betegségek, mérgek (s azok semlegesítése) érdekelték, valamint csillagászat, a húsvét időpontjának kérdése, illetve Magyarország és a magyarok. (A)

2. Egyéb jelek is arra utalnak, hogy a Nikolsburgi ábécét valóban e könyv hátsó védőlevelére jegyezték le, s nem, mint ahogy JAKUBOVICH gondolta, egy korábbi kötés belső borítólapját kötötték újra. Ezzel a könyv kiadási dátuma (1483) egyben az ábécé lejegyzésének terminus post quem-je. (B)

3. A lejegyző cseh volt, de tudott magyarul is. Személyes magyar kapcsolatai is voltak: egy *Bornemissza* családnevű személlyel baráti kapcsolatban állt. (C)

4. A GNM N.15.-ös ősnyomtatvány alapján valószínűsíthető, de még nem biztos, hogy a Nikolsburgi ábécé lejegyzője Philip de Penczicz (Philipp von Pentzschitz, Pencsicei Fülöp). E tanulmány keretében, alább még ezt is módunkban lesz bizonyítani. (D)

A) JAKUBOVICH írásában úgy gondolta, hogy a Nikolsburgi ábécé az őt őrző könyvtől függetlenül keletkezett (még hozzá korábban)². A Nikolsburgi ábécé lapját

² „kénytelenek voltunk [...] hozzájárulni ahhoz, hogy a [...] rovásábécével beírt hártya-védőlevelével vele semmiféle tárgyi összefüggésben nem lévő ősnyomtatványtól különválasztassék” (JAKUBOVICH 1935: 3; a kiemelések tőlem: Sz. Sz.). Továbbá: „mielőtt az ő-

„egyazon kéztől származó, háromféle típusú latinbetűs írás”-sal (JAKUBOVICH 1935: 6) írták. Ősnyomtatványunkban mindhárom kézírást megtaláljuk.

Az első, „a címek vastagbetűs törtsarkú, merev kódexírásá”-t többek között egyből az első levél rectóján találjuk. Itt egy tenyéryní, nagyon gondos kivitelezésű, barna tintával rajzolt és hígított zöld tintával részben kitöltött, HELLWIG által is *Dreieinigkeitsymbol*-ként említett ábra helyezkedik el.³

A tárgyalt ábra nem más, mint a *scutum fidei*, a hit pajzsa. A Szentháromság eme ábrázolása a XIII. századtól ismert, s azt hivatott megértetni, hogy a Fiú nem egyenlő az Atyával, az Atya nem egyenlő a Szentlélekkel, s az nem egyenlő a Fiúval, míg mind a három Isten. Akárcsak az eső nem hó, a hó nem jég stb. de mindhárom víz: ez a hasonlat viszont Prágai Jeromostól, Husz János kortársától és tanítványától származik (HÖFLER 1866: 19–20). Ami ezt az ábrát, mely egyből az első lapot díszíti, számunkra különösen érdekessé teszi, az, hogy az írása egyértelműen ugyanazon kéztől származik, mint a Nikolsburgi ábécé pergamenlevelének feljegyzései. A *Litteze Siculorum quas fculpūt vel cidunt in lignis* címfelirat írásával csaknem teljesen megegyezik.

Ugyanilyen gondos írást találunk a 149. levél versóján (a könyv földrajzi részében). Itt a nyomtatott „De pannonia que etia[m] vngaria appellatur Capitulum .cxvj.” (‘Pannóniáról, amelyet Ungáriának is neveznek. 116. fejezet.’) kiscím mellett hatalmas betűkkel a jegyzetet olvashatjuk: *Hungaria*. Emberünk nyilván a kortárs, s nem az antikizáló változatban használta országunk nevét, a gyakran felütött rész gyorsabb megtalálása végett emelte így ki. A nagy *H* elemeinek a „*Littere Siculorum...*” *L*-jével való egyezése, valamint mindkét felirat *g*-je (*lignis*) azonnal elárulja írónk azonosságát. E bejegyzésre még később visszatérünk, hiszen más szempontból is tanulságos.

A második, „nagyobb betűs, félkurzív írás”-sal, a Nikolsburgi ábécé levelén a héber hónapnevek által képviselt írástípussal is találkozunk a könyvben, habár csak elvétve (hiszen jellegüknél fogva a széljegyzetekhez inkább az apró kurzív írást használta). Annál többet mondanak azonban az ezzel történt bejegyzések: a csillagászati részben, ahol a könyv a tizenkét hónapot tárgyalja (a 101. levél versóján), az október, november, december hónaphoz a Nikolsburgi ábécé levelén található hónapnevekkel teljességgel egyező betűkkel és tintával, egy időben a megfelelő

nyomtatvány hátsó védőleveléül alkalmazták, már egy korábbi könyv, nyilván kódex, első táblájának belső borítólapja volt. [...] a székely [...] alphabetumot [...] nem az 1483. évi ősnyomtatvány védőlevelére, hanem jó pár évtizeddel korábban, legalább is a XV. század derekán egy régebbi kódex első táblájára ragasztott belső borítóklapra jegyezték föl” (i. m. 5; a kiemelések tőlem: Sz. Sz.). Ezt JAKUBOVICH (a továbbiakban még tárgyalt) érvekkel próbálta alátámasztani. Mivel az érvek nem kötelező érvényűek, kissé azt az érzetet kelti, mintha a szerencsés lelet által elragadtatva, minél idősebb voltát óhajtvá, reményei tükröződnének ebben.

³ Az ábra egy nagy pajzs körvonalát adja, melynek alsó csúcsát és két felső sarkát egy-egy kis pajzs képi, ugyancsak egy kicsi pajzs található a közepén. Mindegyik pajzspáros egy-egy szalaggal van összekötve, melyek közül a külsők a nagy pajzs alakját formázzák. A központi pajzshoz vezető szalagok *eft* feliratot, a külsők *non eft*-et hordanak. A középső kis pajzs felirata: *Deus*, alatta *Aqua*. A bal felsőé *Pater / plunia* (sic!), a jobb felsőé *Filius / Nix*, az alsóé *Sp[iritu]s s[an]ct[us] / Glacies*. A *plunia* (mely a gondos írás alapján egyértelműen *n*-nel íródott) helyesen *pluvia* ‘eső’. Ezen elírás nem példa nélküli (vö. LOGAN–ADAMS–MILLER 1995: xxxiv l., 24. láb.).

héber hónapneveket írta: A „de decimo mense” mellé *mareffphan-t* (az első *f* egész rövid, *r*-szerű; a Nikolsburgi ábécé lapján: *Marheffphan*), „De vndecimo mense” mellé *Kyfleph-et* (amott: *Kyffleph*) valamint a „De decembri” mellé *Thewefs-t* (amott ugyancsak: *Thewefs*), e harmadikban mellé latinbetűs megjegyzést is tett (*Decemb[er]*). Két további apró különbséget figyelhetünk meg, méghozzá hogy az ábécé lapján a *Thewefs fs*-je teljesen külön áll, az ősnymotványban azonban ugyanúgy ligálja, mint az székely ábécé *zs* hangjele fölött vagy a *refs*-nél. A kézírásos *Decemb[er]* *c*-je pedig a főcím (*Siculorum, fculpūt*) *c*-je jellegzetes alakját viseli. Ezek tovább erősítik megfigyelésünket.

A naptári rész teljesen egyazon kézzel, sőt, egyazon tintával egyszerre írt héber hónapneveinél mi sem bizonyíthatja jobban, hogy a Nikolsburgi ábécé levelének feljegyzései szigorúan az 1483-as ősnymotvánnyal összefüggésben keletkeztek, téves volt tehát az a vélemény, hogy „semmiféle tárgyi összefüggésben” ne lenne vele.

A széljegyzetek zömét természetüknél fogva a harmadik típusú írás, „a zsidó és székely betűjegyek nevének, illetőleg hangértékének vékony, hajlékony kisbetűi” adják. A jegyzetek nagy száma miatt itt csak néhány különösen sokatmondó széljegyzetet emelnénk ki. Mind a tartalomjegyzék mellett, mind a főszöveg mellett számtalan széljegyzetet találunk, melynek betűsajátosságai ugyancsak kétségtelenné teszik, hogy egyazon kéztől származnak, mint levelünk feljegyzései. Ezek zömében a székely betűk barna tintájával íródtak, de akad köztük a héber betűk és hónapnevek erős fekete tintájára is példa, sőt, a *Littere Siculorum...* főcím és a hónapok sorozásához használt vörös tintával írt jegyzet is.

Írónk rengeteg, igen erős középkori rövidítést használ, akár csak az utolsó székely jelek *tpř̃* (*temperius* ’korábban [használatos jel]’; vö. MÁTÉ 2001) jegyzetnek esetében, így pl. a sűrűn használt (pl. f. 16r) *Nō*. (*Nota!* ’Jegyezd meg!’) vagy a gyakori (pl. f. 61v) *ḡ* (*contra* ’vmi [itt: méreg, betegség] ellen [való szer]’) esetében is. Utolsó példaként vö. még f. 2v: *Sig[na] Jnp[re]gnac[i]o[nis]* ’a terhesség jelei’ és f. 98v: *Anno[rum] g[e]n[er]a* ’az évek fajtái (pl. szökőév stb.)’.

Az *I* tipikus (*Ianua[r]i[us]*, *Iuni[us]*, *Iuli[us]*) betűire vö. f. 2v: *Sig[na] Inp[re]gnac[i]o[nis]* f. 167r. *In Arbo[r]ib[us]*.

A *Judeorum* *J*-jére vö. f. 174v: *Ignis sacre*.

A szóvégi *s* egyik jellegzetes ductusára (*thes*, *tes*, *refs*, *menfes*) vö. pl.: f. 4v: *lacophthalmos*, f. 72v: *febris*.

A *Z*-re (*Czadech*, *bez*, *ez*, *ezt*): f. 5r: *Zubr*, f. 88r: *Galaxis Zodiac[us]*.

A latin hónapnevek [-*us*] (*g*) végződésére természeténél fogva számtalan példa van, jó néhány a *Ianua[r]i[us]*, *Februari[us]*, *Marci[us]*, *Iuni[us]* sajátosabb vonalvezetésével is megegyezik (pl. f. 88r: *paraxill[us]*, *Arctic[us]*).

Az *lameth l*-jére vö. f. 92r: *lucifer vesper* (A „De nature venere”, azaz a Vénusz természete c. fejezet mellett), az *ely*, *lx*, *lxx* tipikus éles szögben végződő *l*-jéhez f. 121r: *uolture* ’keselyű’.

Az *eft*-tel jelölt székely ligatúra hangértékében feltűnik, hogy a latin *ft* ligatúra *f*-je éltér a többi, önálló *f*-től (sőt az *s*-sel ligált *fs*-től is): ferdebb, döntött, vonalvezetése lentről indul. Ugyanígy erősen ferdtített, szinte egyenes vonalú *f*-sel találkozunk a következő széljegyzetek *ft*-jében is: f. 94r: *p[ro]n[ot]icat t[em]p[or]a* ’megjósolja az idöket’. A *tempora* konkrét rövidítése szép párhuzama a *tpr[us]* =

t[em]p[o]r[ius] 'korábban' rövidítésnek (l. fentebb, és MÁTÉ 2001). Több további példa az árulkodó *ft*-re: f. 100r: *eft*, és különösen f. 186r: *Castanea* 'gesztenye'.

A *tempus* és alakjai rövidítései (a *tpr[us]*-sal összevetendő; l. egy bekezdéssel e fölött is): f. 94r, f. 98r: *Incipit liber nonus de t[em]p[or]e [et] p[er]tibus t[em]p[or]is* 'kezdődik a kilencedik könyv az időről és az idő konokságáról'.

A számtalanszor generikusra sikeredett A betű (mint pl. az *Alleph* és *Aprilis* esetében is) néhány példánya ugyancsak árulkodó: f. 98v: *Anno[rum] g[e]n[er]a* 'az évek fajtái (pl. szökőévek)' és f. 121r: *de Aquila A*-ja a sajátos lendületű *Auguf-t[us]*-éra emlékeztet, míg a f. 94v: *No[ta] bene de Asce[n]de[n]te* kezdőbetűje a Nikolsburgi ábécé nagyított „a” alakú (A) sajátos A-jára, akárcsak a f. 102r: *Auro[r]a*, f. 167r: *p[ate]r et m[ate]r Arbo[rum]* valamint f. 233v: *Allopit[?]ie* kezdőbetűi.

A f. 188v.: *Mufcatu[m]* kezdőbetűjében is a hónapnevek *M*-je köszön vissza.

Szép jellegzetes íráspéldaként említhetjük a f. 158v-n és f. 161v-n (felül) található hosszabb jegyzeteket is.

Az enciklopédikus mű kora tudását összegezte. Emberünk azonban nem minden iránt érdeklődött, főleg nemi dolgok (*castratio*, *signa impregnationis*); különböző betegségek mint a szem betegségei (*lacophthalmos* = lagophthalmus), ízületi megbetegedések, civilizációs betegségek (pl. aranyér, l. lentebb), *hydropisis* (= ödéma) stb., mérgek, valamint csillagászati és naptári kérdések mellé tett jegyzet. Ezért különösen fontos a fent is már említett *Hungaria* (f. 149v) széljegyzet a földrajzi fejezetben: az egész földrajzi részben az *e g y e t l e n* széljegyzet. Cseh létere (l. még lentebb) még a pátriáját tárgyaló „Bohemia”, illetve „Morauia” fejezet mellé sem tett megjegyzést. Hasonlóan a történelmi fejezetben, ahol külön kiemeli *Nin[us] Rex*-et tárgyaló részt (f. 140r): a kor Ninust, az ókori görög történelmi irodalom szerinti Ninive eponím alapítóját Nimróddal (a könyvben: *nembroth*, a Biblia szerinti Ninive-alapítóval) egyeztetette. Ő pedig – a XV. sz.-i szemlélet szerint – a magyarok történelmének része volt.

B) A kéz egyezésén túl egyéb jelek is (mint pl. a héber hónapnevek) egyértelművé teszik, hogy a Nikolsburgi ábécé levele a könyv kontextusában született, hogy valóban könyvünk hátsó védőlevelének versójára írták eredetileg. Megfigyeléseinket JAKUBOVICH (1935) érveivel állítjuk szembe.

Legfőbb érve (i. m. 5) az volt, hogy „a bal oldalon a lap felső és alsó szélétől egyenlő távolságra, két helyen lyukak és rozsdás szegek nyomai [...] világosan mutatják, hogy a pergamentlap, mielőtt az ősnymotvány hátsó védőleveléül alkalmazták, már egy korábbi könyv, nyilván kódex, első táblájának belső borítólapja volt. [...] A két lyukacsos, elrozsdásodott helyre voltak a kódex első táblájának zárócsatjai felszögezve [...]. [Ez] is igazolja, hogy a székely [ábécét] [...] egy régebbi kódex első táblájára ragasztott belső borítóklapra jegyezték föl.”

Az igazság, ősnymotványunkat kézben tartva az, hogy a rozsdásodást, a szegek helyeit a tárgyalt kötet okozta. A 268 foliós ősnymotvány kötésének hátsó vereitei gondatlanul választott, a fatábla vastagságához képest túl hosszú szögekkel lettek rögzítve. Ez sértette meg a hátsó védőhártyát, sőt az utolsó lapokat is: az első rozsdás pöttyök (a megegyező helyen!) már a 264–5. levéltől látszanak. Az utolsó, 268. levél versóján *t e l j e s e n m e g e g y e z n e k* a Nikolsburgi ábécé pergamen-

levelének lyukaival és rozsdafoltjaival: A levelünkön a nyomokat nem egy korábbi kódex csatjai okozták.

Hasonló a helyzet a „ragasztónyomokkal” (i. h.): „[Egy korábbi könyv első táblájának belső borítójaként való alkalmazásának] megfelelőleg a levél hátlapjának három külső szélén széles sávban a ragasztóanyag nyoma, az előlapon pedig a nedves ragasztóanyag okozta felhólyagosodás látszik”. A Nikolsburgi ábécé lapját vizsgálva kiderül, hogy ez nem így van. Csupán az egybefűzés oldalán látszik, ennek a ragasztásnak a nyomai pedig az ősnymotatványban a 260. és a 261. levél közt lelhetők meg, ugyanúgy, ahogy az első védőhártya a 6. és a 7. levél közé van bekötve.

Az ugyancsak JAKUBOVICH által megfigyelt „függőlegesen levonuló gyűrődés” – melyet szerinte a pergamenlevelet belső borítóként használt kódex „a tábla bőrbevonásának behajtott széle okozta” (i. h.) – valóban egy behajtott bőrbevonástól származik, azonban nem egy korábbi táblától, hanem egyszerűen a mi ősnymotatványunk kötésétől, melyet a szoros csatok belepréseltek a védőhártyaiba.

Nyilván az újrahasznoítás, méretre szabás jeleként látta (bár ezt explicit nem írja), hogy „Beírt hátlapjának a jobb oldalán meglehetősen széles margója van, bal oldalán a rovásbetűs sorok egészen a lap széléig kiérnek.” (i. m. 4). Ez azonban korántsem ennek jele, ellenkezőleg: a XV. sz.-ban a könyvárusok fatáblás kötés nélkül szállították, árulták könyveiket, védelmiül csupán pergamenbe borítva. Csak a tulajdonosok köttették be, általában többi könyvükkel egységesen. Nemezszer már több éven át használták a könyvet, mikorra beköttették, (ezt egyébként látványosan támasztja alá a másik felkutatott Penczicz-könyv, melyet alább mutatunk be), ekkor vágják (valójában gyalulták) körbe az egyenletlen lapéleket. Ez könyvünkön is tetten érhető, hiszen több széljegyzetet utólagos vágás csonkított meg. (Ez különösen nyilvánvaló, amikor egy verso margójára írt jegyzet eleje hiányzik). Gyakran több betű is hiányzik (levágott/hiányzó betűk íves zárójelben): pl. f. 161r: *Epar, dentes, fantasm{ata}* (e végződést támogatja a kicsivel lejjebb található, ép *p[rop]ta fantasmata*); *demone, Menstr{uatio}*. A „de rinoceronte” (f. 236r) mellett, piros tintával, nagy gondos betűkkel: *Unicornus*, ahol az *s* félig hiányzik.

JAKUBOVICH a betűk stílusából is arra következtetett, hogy a pergamenlevelnek régebbi keletkezésűnek kell lennie, mint a könyvnek, ám azt már fentebb láttuk, hogy egyazon kéz bejegyzései találhatóak a könyvben. Látjuk hát, hogy JAKUBOVICH azon legfőbb érvei, melyek alapján a levelet egy korábbi könyv kötéséből származottnak tartotta, semmivé foszlottak. A Nikolsburgi ábécét a könyv használója az ősnymotatvány hátsó védőborítójára, kívülre jegyzetelte, mely a könyv díszkötése során védőlevéllé vált, avagy a kötés után írta bele. Ekkor is érthető a versóra való írás, hiszen a kötési technikából kifolyólag az előzőkleveléknél kényelmesebb a tábla felől eső lapjukra írni, semmint a könyv belseje felé esőre (ezt ma is könnyen beláthatjuk egy keménykötésű könyv kézbevitelével).

Itt bocsátom előre, hogy a könyv első élén (ahová manapság szótárak betűmutatóit szokták nyomtatni) XV. sz.-i szokás szerint a könyv címét írták, ugyanazon humanista kapitálisokkal, mint az első folián a Philipi de Penczicz nevet: PR[OP]RIET·BART^oL, (ahol az [OP]-nál a P valójában az O-ba van beírva ilyesmód: (P), akárcsak a címet kísérő Penczicz második CZ-jénél a Z a kerek C-be). Erre is visszatérünk a második Penczicz-könyvnél.

C) A margináliákból megállapíthatjuk azt is, hogy illetőnk cseh volt (erre már JAKUBOVICH is gondolt, hiszen a hangértékjelölés csehes jellegzetességeket visel, sőt, a héber részben kimondottan cseh), ugyanis a szinte kizárólagos latinon kívül még cseh nyelven is jegyzetelt. Nemcsak érdeklődött Magyarország iránt, hanem (legalább egy kicsit) tudott magyarul is, személyes, baráti kapcsolatokat ápolt magyarokkal. Minderre a következő adatokat találjuk:

A meteorológiai jelenségeket tárgyaló részben az egyik égi jelenség közép-korban használatos megnevezése *draco volans*. Ilyenek még az *ignis perpendicularis* vagy az *assub*, stb. A jelenség leírása mellé (f. 108r) emberünk bejegyezte: *drak kdyz letij* (a *d* majdnem *o*-nak néz ki), ami mai cseh helyesírással: *drak, když letí* lenne, jelentése 'sárkány, amint repül', azaz 'repülő sárkány', a latin pontos fordítása.

Már a tartalomjegyzékben (f. 5v) a latin fejezetcím „De bubalo” (lat. *bubalus* > m. *bivaly*, ang. *buffalo*) mellé bejegyezte: *Zubr* és azt: *Belin* (vagy *Býlin*; a második betű át lett javítva, nem egyértelmű). Már sejthetjük, mi áll e két szó mögött, de ha kételyeink lennének, a hivatkozott lapon (f. 218v) a párosujjút tárgyaló rész mellé odaírta: *Belin vherfsky // Zubr Czesky*, azaz *c s e h ü l* azt, hogy '[A latin *bubalus* neve] bölény magyarul, *zubr* csehül'. Egyébként a *Czesky Cz*-je teljességgel egyezik a *Czadech*-ével.

Miután fentebb egy teljes szintagmát írt csehül, itt pedig a jegyzet metanyelve is cseh, ezért a f. 125v első oszlop 25. sorában a latin *vapor* fölé írt *para* szót is minden bizonnyal csehül kell 'gőz, pára stb.'-nak értelmeznünk, s nem valószínű, hogy (magánhangzó-hosszúság jelölése nélkül) a magyar *pára* szóval lenne dolgunk, amely egyébként természetesen szláv eredetű. „Csehgyanús” még az *vbū caš* is (f. 10r), sajnos kontextusáról nürnbergi jegyzeteimben nem emlékeztem meg, így felesleges is volna itt, most feloldási kísérletekbe bocsátkoznom.

Magyarországi ismeretségét egy kimondottan intim bejegyzése bizonyítja. A 78. folió versóján az ősnymtatvány épp a különböző betegségeket sorolja fel. A „De Emoroides” (Az aranyérről) című fejezethez egy igen hosszú lábjegyzetet írt emberünk. (Két igen hasonló bonyolult abbreviatúra feloldása konjektúra (??), valamelyest bizonytalan olvasatokat egyenes betűkkel jelölöm):

refrictio flux[us] Emoroidus et fanacio [!]
R[ecip]e Ani t[e]r[er](??). lat cine[ri]s bene eo[dem] succendo
et apponas loco emoroi[dis?]. ex[fi]cat [!] et fanat
t[erti]u[m](??) rodit inopinis modicu[m]. docuit me
Bornemiffa viathez[am?]

Azaz az aranyérhez egy kezelési útmutatót fűzött, „Az aranyeres folyás gátlására és gyógyítására”, amely többek között hamu applikálását javasolja az „aranyeres helyre”, ami a recept szerint azt „kiszárítja és gyógyítja”. A végén hozzáfűzi: „tanította nekem B o r n e m i s s z a [...]”⁴. Cseh barátunk tehát nemcsak tudott ma-

⁴ Az utolsó szó olvasata lehet *viathez[am?]* helyett *vi&thez[aur](?)* vagy *-[ane](?)* is, az utolsó jel(ek?) rosszul olvasható(ak) és át lett(ek) javítva. Tehát a [...] helyére talán *vitéz* vagy *vitéz úr* olva-

gyarul, nemcsak élénk érdeklődést tanúsított hazánk iránt, hanem még magyar barátja is volt, akihez bármilyen kínjával-bajával fordulhatott, s aki készségesen segítette jótanácsokkal, receptekkel.

D) A Germanische Nationalmuseum könyvtárában megtalált, *N. 15.*-ös jelzetű, a Nikolsburgi ábécét eredetileg őrző ősnymtatvány vizsgálata egyértelművé tette, hogy az ábécé a könyvben, illetve a könyvvel szoros kapcsolatban keletkezett. Lejegyzője a könyvbe széljegyzeteket írt. Így az ábécé keletkezésének *terminus post quem*-je a könyv kiadási évével, 1483-mal adott, ellentétben a korábban JAKUBOVICH által hitt „XV. sz. derekán” való keletkezéssel. Ezzel a VÉKONY GÁBOR által (2004)⁵ felvetett, rendelkezésére álló adatok alapján igen meggyőzően érvelt (és MANDICS (2010: 435–9) által is felkarolt, tovább fűzött) Janus Pannonius-i szerzőség az ősnymtatvány ismeretében megdőlt, hiszen mikor a könyvet kiadták (1483), Janus (†1472) már egy évtizede nem élt.

Egyértelmű az is, hogy másolóknak (aki egyezik az ősnymtatvány margináliáinak jegyzetelőjével) cseh (ill. morva) nemzetiségű, de Magyarországgal – és magyarokkal: hogy ki lehetett ez a Bornemissza nevű személy, arra lentebb megpróbálunk fényt deríteni – kapcsolatban állt, sőt, jó eséllyel, mint látni fogjuk, közös Jagelló királyaink (II. Ulászló, II. Lajos) budai udvarában többször megfordult, ahol a régiségek iránt érdeklődő humanisták e székely-magyar „különlegességgel” is megismertették.

A GNM N. 15. jelzetű ősnymtatványa alapján tehát valószínűsíthető, de még nem minden kétséget kizárólag bizonyítható, hogy az ábécé lejegyzője, a széljegyzetek szerzője, megegyezik az első tulajdonos Philip de Pencziczcel, akinek a címere díszes illuminációval a könyv első (tartalmi) oldalán (f. 7r) szerepel. A következő részben azonban ezt is végleg bizonyíthatjuk.

sandó, de lehet, hogy mást takar. *Vitéz* szavunk a korban gyakori cím, rang, sőt névvé is válhatott (vö. *Vitéz János*). A csehben is megvan *vítěz* ’bajnok, győztes’ jelentésben. Ráadásul a *tanul vki-től* szerkezetet a szláv nyelvekben az eszközhatározós esettel fejezik ki, melynek végződése *-am/-em*. Előfordulhat, hogy a szintagma közepén kódot váltott, latinból csehre? – A harmadik betű (az *i* és a *th* között), amely ugyancsak nem teljesen egyértelmű, további komplikációként arra int minket, hogy mégse hamarkodjunk el a dolgot, a *vitéz* olvasatot tartsuk észben, de nem vehetjük biztosra. Mindenesetre az egyértelmű z által nem latin szóról van szó, mely minden bizonnyal valamelyik vernakulárisából származik.

⁵ VÉKONY könyvét kézírataiból posztumusz szerkesztették, helyenként ezért kissé strukturálatlan, nincs fejezetekbe szedve; a gondolatok, témák, érveléscsoportok egyikből a másikba folyékonnyan mennek át, így nehéz pontosan hivatkozni. A Nikolsburgi ábécét Janus Pannoniusnak tulajdonító rész valahol az 59. lapon kezdődik és kb. a 92-ig (tágabb értelemben 108-ig) tart. A szigorúbban Janus szerzőségét tárgyaló rész kb. a 65. lapon kezdődik, majd egy lenyűgöző filológiai és történelmi elemzés után a 87. lapon jut el a végkövetkeztetéséhez („A nikolsburgi feljegyzés tehát Janus Pannonius feljegyzései”), melyet utána még további adatokkal támogat meg. – VÉKONY érvelése olyan aprólékosan rakja össze a kirakós játékok darabjait, hogy első olvastakor teljesen meggyőzőtt. Csak az hagyott némi kételyt bennem, hogy javaslata „már-már túl szépnek” tűnt ahhoz, hogy igaz legyen; és míg az érvek egymást támogatták, végül is kevés és ingatag (bár egybevévő) adatra épült. – Immár, az ősnymtatvány ismeretében kizárhatjuk Janus szerzőségét. De nem csupán megcáfoljuk a szerzőségről alkotott elméletet, hanem helyette új szerzőt javasolhatunk, sőt, bizonyíthatunk: a továbbiakban Philip de Pencziczet minden kétséget kizárva azonosítjuk az ábécé másolójaként.

6. Ilyen eredmények után nem hagyott nyugodni, hogy a könyv vizsgálatából nem lehetett az ábécé lejegyzőjének személyére teljesen bizonyossággal következtetni. További Penczicz-könyvek felderítését határozta el, hátha az egyik majd bizonyítékkal szolgál arra, hogy ő az ábécénk mestere. Nehéznek bizonyult a feladat, hiszen – mint már JAKUBOVICH is írta – Philip de Penczicről mit sem tudunk. Nem ismert történelmi, heraldikai, diplomatikai, levéltári művekben. Csehországban sem tartják számon. Ez 1935 óta nem változott, legalábbis én sem jártam sikerrel; utalást, adatot személyére nem találtam.

Elsőre tán váratlanul – de mint látni fogjuk, nem is olyan meglepő módon – egy skandináv szerzőnél bukkantam nevére: NORDENSKIÖLD 1885-ben szerkesztette „Studien und Forschungen veranlaßt durch meine Reisen im hohen Norden: ein populär-wissenschaftliches Supplement zu: Die Umseglung Asiens und Europas auf der Vega” című tanulmánykötetében bukkantam rá az Osztrák Tudományos Akadémia könyvtárának Woldan-gyűjteményében. Ez a könyv a két évvel azelőtt megjelent svéd eredetinek (NORDENSKIÖLD 1883) a fordítása.

Saját tanulmányában (i. m. 1–65: „Ueber die Reise der Gebrüder Zeno und die ältesten Karten über den Norden”) NORDENSKIÖLD közli Petrus de Alliaco földrajzi-csillagászati könyvének egyik térképét, melyre a 30. lap 1. számú lábjegyzetében hivatkozik: „Verfaßt im Jahre 1410; gedruckt zu Löwen ungefähr 1483. Man weiß nicht mit Sicherheit, in welchem Jahre dieses Buch, das in der Entdeckungsgeschichte Amerikas eine gewisse Rolle gespielt hat, gedruckt worden ist. Es dürfte deshalb verdienen angeführt zu werden, daß man auf dem Umschlage des Exemplars, das in der königl. Bibliothek zu Stockholm verwahrt wird, im Stile des 15. Jahrhunderts liest: »Petrus Auliacus. Liber Philippi de Penczicz. Emptus Parisiis die octobris undecima Anno Domini etc. octuagesimo septimo« u. s. w. [...]” (a kiemelés tőlem – Sz. Sz.).

E meglepő adat alapján remény töltött el: amennyiben a bejegyzés – ellenben a GNMN. 15.-ös ösnyomtatvánnyal – nem „rajzolt” kapitálisokkal, hanem kézírással szerepel, vizsgálata végleg eldöntheti: Philip de Penczicz volt-e a Nikolsburgi ábécé szerzője?

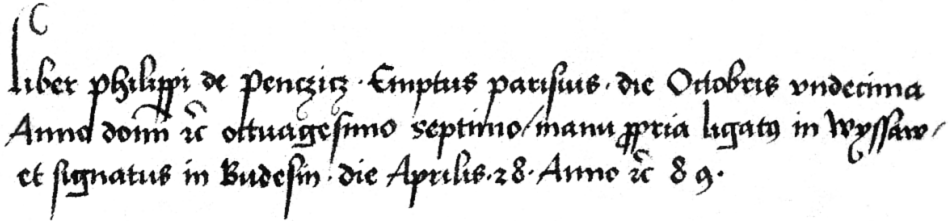
Miután megbizonyosodtam róla, hogy a könyvet még mindig a Kungliga Biblioteketben őrzik (jelzete: „Inkunabel 42”), kerestem az alkalmat, hogy ezt az ösnyomtatványt is tanulmányozhassam. Ősszel végre sikerült kijutnom Stockholmba: 2010. október 25-én, négynapos svédországi tartózkodásom alkalmával – az uppsalai Carolina Redivivába is volt szerencsém eljutni – végre kezembem tarthattam a másik, Penczicz könyvtárából származó kötetet.

A könyv igen durva, már-már dilettáns XV. századi bőrkötésben fogadott.⁶ Már amint felnyitottam a könyvet, mindenről bizonyosságot szereztem. E könyv első védőhártyája, ellentétben a nürnbergi ösnyomtatvánnyal, nem volt hiányos (vö. HELLWIG fentebbi leírásával). Nagy betűkkel hirdette: *PETRVS AVLIACVS* (a középső V-t valaki később Y-ra javította). Alatta a tulajdonosi bejegyzés – összes elvárásomat felülmúlva, kézírással, minden kétséget eloszlatva – imígyen állt ott:

⁶ Itt szeretném megköszönni a KB munkatársainak, különösképpen Svante Printznek és Wolfgang Undorfnak készséges segítségét.

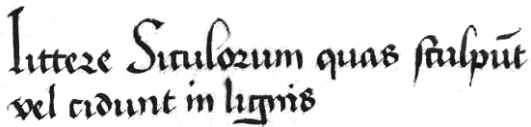
*Liber Philippi de Penczicz · Emptus Parisius · die Octobris vndecima
Anno dom[in]i & octuagesimo septimo /· manu p[ro]pria ligat[us] in Wyssaw /
et signatus in Budesin · die Aprilis · 28 · Anno & 89.⁷*

Mivel a kézírás pontos mása a Nikolsburgi ábécé kezének, így bizonyossá vált, hogy a Nikolsburgi ábécé ősnymtatványának margináliáit és magát az ábécés lapot is lejegyző személy nem más, mint Philip de Penczicz.

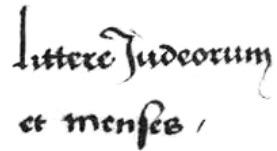

*Liber philippi de penczicz · Emptus parisius · die Octobris vndecima
Anno dom[in]i & octuagesimo septimo /· manu p[ro]pria ligat[us] in Wyssaw /
et signatus in Budesin · die Aprilis · 28 · Anno & 89.*

A tulajdonosi bejegyzés írása kétségtelenül egyezik. Különösen szembevetendő ez a hasonló méretű *Littere Judeorum* esetén (a *Littere Siculorum* még nagyobbban van írva, gondosabban, itt hasonló arányúvá kicsinyítettem):

*Littere Siculorum quas sculput
vel cadunt in lignis*

*Littere Judeorum
et mensis*

Külön meglepetés, mintegy jutalom, hogy írja: *manu propria ligatus [...] et signatus*, azaz hogy saját kezűleg kötötte be és írta bele nevét. Így még azt az eshetőséget is kizárhatjuk, bár ehhez a széljegyzetek alapján sem férhetett kétség, hogy netán a könyvtárosa írta volna bele, hogy *Liber Philippi de Penczicz*. A *Liber* első betűjének jobb felső sarkában található sarló a másik könyv *Hungaria*-jának *H*-jából jól ismert jellegzetesség. A *Philippi ph*-ja a héber *Ianua[r]i[us]*-ével (*Sfphath*) teljesen egyezik. Az igen jellegzetes *l*, *r* és *g*-t nem is kell külön részleteznom.

Remélvén, hogy további nyomokat találhatok arra, ki lehetett Penczicz, vagy hogy hogyan szerezhette tudomást a székely betűkről, az egész könyvet összes széljegyzetével együtt átvizsgáltam, hasonlóan ahhoz, ahogyan azt már Németországban tettem. E két kérdésemre választ ugyan nem leltem, de a már Nürnbergben megfigyeltékhez ebből a könyvből további megerősítő adatokat gyűjthettem.

⁷ A korabeli cseh hangjelölésben az *ff* a magyar *s* hangot jelöli. Wyssaw így Vyškovot jelöli (német neve: Wischau). Történelmi város Dél-Morvaországban 52 km-re Píerovtól, 44 km-re Olmütztől (ezek közt fekszik Penčice), ma 22 ezer lakosú település. *Budesin* pedig a ma a németországi Lausitzben fekvő Bautzent jelöli, melynek cseh neve mai napig *Budyšin* (a XV. századig németül oklevelekben is: *Budessen*, *Baudissin*). Tehát: „Philip de Penczicz könyve. Vásárolva Párizsban [14]87. október 11-én. Saját kezűleg bekötve Vyškovban, és [tulajdonosi bejegyzéssel] megjelölve Bautzenben [14]89. április 28-án”.

A könyv kötése: hasonló stílusú mint a GNM N. 15.-é, ám határozottan amatőr munka: veretei durvák; vaknyomatai primitívek s egyenetlenek; helyenként a rózsa alakú bélyegzőket túlhevítette, így megégett a bőr alatta. A másik könyvvel összehasonlítva látszik, hogy bár sok mindenhez értettek a reneszánsz polihisztorai, e téren azért a könyvkötőmesterek jobb munkát végeztek. A könyv élén a már a GNM N. 15.-ből ismert címfelirat, ugyanazon betűkkel: *PETRVS·AVLIACVS·*. Az első, hatleveses füzet és a második füzet első három levele (függelék és tartalomjegyzék) számozatlan. Azután eredeti, XV. századi számozás kezdődik a könyv első „tartalmi” levelétől (mely több hibát tartalmaz, pl. az 59 után egyből a 61 következik, a nyolcas dekádöt átugrotta, a 118 és 120 között egy levelet a számozásnál figyelmen kívül hagyott). Az első számozatlan levél rectóján későbbi kéz (XVI–XVII. sz.), „*Nu[n]c olomuncensis est liber*”, illetve versóján (XVII. sz.-i kézzel) „*Ex Bibli Cath: Eccla Olom.*”: Penczicz eme könyve nem Grünbichlhez, hanem az olmützi székeskáptalan könyvtárába került. Onnét került Svédországba, a királyi könyvtárba a harmincéves háború alatt, amikor is II. Gusztáv Adolf király, majd Krisztina királynő szisztematikusan zsákmányoltatta a cseh és morva könyvállományokat (WALDE 1916). Temérdek könyv, egész nemesi és egyházi könyvtárak kerültek ekkor északra, főleg mai lengyelországi és csehországi könyvtárakból, így az olmützi székeskáptalanéból is (WALDE 1916: 236–7). Látjuk hát, nem is olyan meglepő, hogy NORDENSKIÖLDNél akadunk e másik Penczicz-könyv nyomára.

A szóban forgó kötet első tartalmi lapján (f. 1r) alul, a nyomtatás alatti szabad részre (összehasonlítva a nürnbergi könyvvel) ügyetlen, amatőr illuminációval, tintával, s nem festékkel, Penczicz címere és a következő felirat került: *ARMA NOBILIS PHILIPPI DE PENCZICZ*. A felirat ugyanazon humanista kapitálisokkal íródott, mint a másik könyv esetében, itt mindkét *CZ* esetében a *Z* a *C*-be írott.

Nemcsak a kötésen, hanem itt is látható, hogy a Petrus de Alliaco-kötet címere *manu propria* készült, „saját kezű munka”, míg a Nikolsburgi ábécét eredetileg őrző könyv díszje egy tanult és gyakorlott illuminátortól származó drága mester-munka, jó minőségű, briliáns színű pompás kövér festékkel volt festve.

A jegyzetek e könyvben a már jól ismert három típusú és a másik könyvével azonos kézírásokon kívül egy kortárs, valószínűleg egyazon személytől származó, igen gondatlan, macskakaparásszerű gyors írással is írtak. (A könyv lapjain a rendes kurzív írása és e „macskakaparás” között az átmenetek teljes skáláját megtaláljuk. Ilyen átmeneti stílust találunk pl. f. 21v-n, az alig olvasható, kapkodó írásra pedig jó példa f. 9v: *Hyber. hispanj*, ill. f. 6r: *ubi sit p[ri]ncipi[u]m*.)

A paleográfiai jellegzetességek közül itt most csak a legjellemzőbbekre szorítokozom, a foliót megadó f.-et megelőző „sz.” az első kilenc számozatlan levélre vonatkozik, nélküle az eredeti, XV. sz.-i számozásra hivatkozom.

sz. f. 2r: *Jsta lati[us] patent in folio .32.-ben J a Judeorum-ének párja, az [us] megegyezik a Februari[us] törtebb vonalvezetésűjével. A folio l-je az alján azt a jellegzetes éles szöveget mutatja, mint a Nikolsburgi ábécé *ely*-je; stb. Ugyanez a tipikus l-vég látszik a sz. f. 6v-n: *mo[n]s olim[us]*. Ezen felül a sz. f. 7v-n a római 60-as (*libres vel Capitula habet lx. finit[ur] f. 31*) vonásra egyezik a Nikolsburgi ábécé lapjának héber szamech számértékjelölésével. Ugyanezen a lapon összevetendő a *Incipit[ur]* kezdőbetűje a *Iuni[us]*, *Iuli[us]*-ével.*

A héber betűnevek szerfelett apró betűit találjuk a f. 3r-n: *olinp[us] mons, Stelle comate*. Tipikus z-t találunk az f. 4r *Zona*, f. 2v *orizont[is]*, f. 32r *Zodiac[us]* szavakban is. A f. 27r-n a *Paradisus* szó (vörös okkerral) nagy tört betűkkel van írva, hasonlóan a nürnbergi ösnyomtatvány *Vnicornus* szavához. Az f. 28r-n az *Ethilia fl[u]vis* *th*-ja az ábécé *eth*-jével azonos. Az ábécé már tipikusként jellemzett *ft*-ligatúráját (*eft*) a f. 30r: *danubi[us]* ·\ [= *id est*] *yfter*-jében találjuk viszont. Nem mellesleg mind az Etil(ia) (azaz Volga, vö. Etelköz), mind a Danubius/Ister (azaz Duna) a korabeli magyar történelemírás folyói. Ugyanilyen, vagy még jellemzőbb a f. 34r-n: *Homi[n]es siluefres*. A f. 46r *Dijes[is] simphonia ij*-je (a székely ábécé palatálisainak hangjelölésében használt (*ely*, *eny*, *athy*), inkább *ij* alakú, a *Kyffleph* sima *y*-ával kontrasztáló *y*-ja) és *h*-ja miatt (vö. *eth*) is figyelemre érdemes. Vö. még f. 44r: *horologij*. A többször is használt asztrológiai Szaturnusz-jel (pl. f. 31v) vonalvezetésében teljesen megegyezik az N. 15.-ben említett *Hungaria* nagy *H*-jával, csupán a szára van még áthúzva. A f. 47v *Al[mana]ch*, f. 49r *Alma[na]ch* jegyzetek *ch*-jával zárom e sort, melyek épp olyanok, mint az ábécé *fch* [*zs*]-jében.

A hátsó védőhártján, ugyanott, ahol a másik könyvünkön a Nikolsburgi ábécét találtuk, Penczicz hosszú szöveget jegyzetelt Platón Politeiájából. (*Nota aliquid diuini // Ex libro platonis [e]c[un]do de Republica* stb.). Mind ennek a nagyobb, tört címbetűi, mind az ezt követő folyó szövege gyönyörű példája gondos kézírásának.

A betűhasználaton túl egy másik ékes bizonyítékára lelünk az azonos kéznek: a sz. f. 3v-n a nikolsburgi *t[em]p[er]i[us]*-t az *eft* és az *[us]*⁸-ra javított jel közé beszűrő, kissé elforgatott ≠ alakú jellel hajszára azonost használ, amivel a „civiliter gradui correspōdent”-hez ·\ [= *id est*] *idē addi debēt*-et fűzte.

Szépen igazolja ez a könyv is, amit már a másik könyvnél és az ábécé levelén is megfigyelhettünk: a tulajdonos 1487. okt. 11-i vásárlását követően már használta a könyvet, jegyzetelt bele, mire a viškovi kötési procedúrában (1489. ápr. 28-a előtt) a könyv éleit egyenesre gyalulta, levágva ezzel néhány jegyzet szélét (pl. sz. f. 2v, sz. f. 3v, f. 128r).

A húsvét időpontját, annak kiszámítását, a naptár elégtelenségét tárgyaló részhez (f. 50r: „Exhortatio ad consilium generale: Super kalendarii correctio[n]e”) pirossal ezt fűzte: *pascha*, valamint *quinq[ue] cicli paschal[i]*; feketével: *potestas Ecclesie*. A szöveg alatti margóba hosszú kommentárt fűzött, amelyben Regiomontanus (*Joannes de monte Regio*) tevékenységét röviden, de minden jelentős pontjában említve, összefoglalja, beleértve Peuerbach (*Georgio purbarchio* [!]) általi tanítását, Mátyás király (*Mathia Pannonie Rege*) és Sixtus (*Sexte*) általi megbízását (sőt, életjáradékát: *p[er]petuo donatus stipendio* [!]), naptárreformját, több művét,

⁸ Amit mind JAKUBOVICH, NÉMETH, sőt MÁTÉ (és nyomukban a paleográfiában kevésbé jártas irodalom véleményüket átvéve) mindeddig figyelmen kívül hagyott, az az, hogy az *o* jelnek két jelentése volt: szó végén valóban az *-us* rövidítése, szó elején azonban a *con-* igekötő (és hasonult változatai: *cor-* stb.), illetve önmagában a *cum* kötőszót jelölte. (De például egy további, rövidítésre utaló hullámvonallal már *contra*. Minderre vö. CAPPELLI 1954.) Lévéen, hogy *-us*-nak csak más jelekhez toldva használták, valamint hogy szó elején, illetve önmagában csak *con-/cum* jelentésben élt, ez az értelmezése valószínűbb, szinte kötelező a javított glosszára nézve. Itt a közérthetőség kedvéért, és mert nem ez áll a kérdés központjában, maradok a mandula alakú székely jel fölötti abbreviatura *us*-kénti feloldása mellett.

stb., stb. Ezt a kommentárt szóról szóra egy újabb forrásokkal kiegészített, Erhard Ratdolt által gondozott 1483-as velencei Eusebius-kiadásból származik, amint azt APPONYINÁL (1925: № 1544) találtam. (A kérdéses szöveg Mattia Palmièritől származik, és az 1476-os évhez van fűzve.) Talán a hűsvét (mely szorosán kötődik a pészachhoz) helyes időpontja iránti érdeklődése miatt fordult érdeklődése a julianus naptáron és reformkísérletein túl a zsidó naptár felé, melyet a héber betűk alá a Nikolsburgi ábécé lapjára is feljegyzett.

E könyvben ismét tanúságát teszi a magyarok iránti érdeklődésének. A könyv égi jelenségek és történelmi események egybeesését (jellemzően rossz ómeneket) tárgyaló részénél (az obligátus ó- és újtestamentumi részeken kívül) csak egy helyen kommentálta. A f. 121r-n a könyv egy bizonyos konjunkciót a következő eseménnyel hozza összefüggésbe: „Circa hec te[m]pora [= circa annu[m] .889.] genus hungariorum a Sicilia [!] egressa in pannonia[m] primicus venit & inde reiectis incolis ibi vsq[ue] hodie perma[n]sit” (‘Ez idő tájt [= 889 körül] a magyarok kijöttek Szicíliából [o: Szkítiából] és Pannóniába jöttek; és miután lakóit kiűzték, mind a mai napig ott maradtak’). Philip de Penczicz emellé nagy betűkkel kiemelte *Ingressus Hūgaro[rum] in pānoniā*, azaz ‘a magyarok bejövetele Pannóniába’.

Cseh voltát is ismét elárulja: az ezernyi latin széljegyzet mellett találunk egy cseh nyelvűt is: *naruby Koffeli obleczy*, ami mai cseh nyelven: *naruby košile oblěci* ‘inget fordítva felvenni’.

7. Kutatásaink tehát eredménnyel jártak. Nemcsak megtaláltuk a kallódó könyvet, hanem a Nikolsburgi ábécé lejegyzőjének személyére is fény derült: Philip de Penczicz, e különben előtünk ismeretlen humanista írta. De mit is tudunk Pencziczről? Nem sokat. Két települést ismernek a přerovi járásban a régi földrajzok: Groß- és Klein-Pentschitzet (WOLNY 1835), Přerov és Olmütz között, ma *Přerov-Penčice* néven. Egyéb életrajzi adatait figyelembe véve Philipünk családja innen származhatott. (De van egy Pińczyce Lengyelországban is, 30 km-re északra Dąbrowa Górniczától, ill. 40 km-re ÉÉK-re Katowicétől és 40 km-re délre Częstochowától. A XIV. sz.-i Szilézia Siewierz vár megyéjében feküdt – mely a minket érdeklő XV. sz.-ban a cseh korona országa volt; Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos domíniuma – a sziléz-lengyel határvidéken.)

Philip de Penczicz 1487-ben a Stockholmban őrzött könyve szerint Párizsban járt. Hogy ifjúként diákeveit töltötte-e ott, vagy netán érett férfiként diplomáciai misszióban járt arra, egyelőre nem tudjuk. (A párizsi egyetem matrikulái, sajnos, a XV. sz. derekán megszakadnak, DENIFLE (1889–1897) „Chartularium universitatis Parisiensis”-ának első kötete 1200-zal kezdődik, a negyedik pedig 1452-vel zárul.) Más lehetőség azonban aligha jöhet szóba. 1489-ben Bautzenban tartózkodott (Penczicz korában Lausitz ugyancsak a cseh koronához tartozott), de pontosan nem tudjuk, mi célból. A két időpont közt valamikor Viškovban töltött valamennyi időt, és itt bekötötte Párizsban szerzett könyvét. Viškov a család fészketől, Penčicétől nem messze, 50 km-re fekszik délkeletre. Talán nem téves a feltevés, ha azt hisszük, a Penčicéről elszármazott de Penczicz családnak talán éppen Viškovban volt egy városi kastélya vagy polgárháza, ott talált időt e bíbelődős munkára. Tudjuk azt is, hogy érdekelte Magyarország, s ennek nyilván gyakorlati okai voltak. Úgy

gondoljuk, megfordult a budai udvarban, ahol megismerhette Bornemisszát, ahol megismerkedhetett a székely ábécével, és a héber betűknek és hónapoknak is van köze Budához (ezt a feltételezést lentebb valószínűsíteni is tudjuk). Halála után (ezt nagyjából 1526-ra tehetjük), illetve a XVI. sz. végére könyvtára egy része valahogy az újnemes Grünpühel könyvtárába került. Ettől az időponttól immár megszakítás nélkül tudjuk rekonstruálni a Nikolsburgi ábécét egykor őrző könyv útját. Ugyanígy a XVII. sz. dereka előtt az olműtzi székeskáptalan könyvtárába került egy másik könyve, amely a harmincéves háború *krigsbyten*-jeivel Svédországban kötött ki (WALDE 1916: 236–7), s mai napig ott őrzik. E második könyv a kor csillagászatának élvonalába tartozott, egyike volt azon könyveknek (l. a fentebb, NORDENSKIÖLD kapcsán elmondottakat), mely Kolumbusz könyvtárában is megvolt, mely gömbölyű földet hirdetett, s mely alapján Amerika felfedezője neki mert vágni az útnak India felé.

A JAKUBOVICH által említett XVI. sz. végi (WOLNY 1835: 462) Penčici Otikon kívül időben közelebbi rokonairól is tudunk WOLNY jóvoltából: 1402-ből ismerünk egy Johann és egy Philipp v. Pentschitzet (WOLNY 1935: 393). Ez a Philipp v. Pentschitz feltűnik egy 1418-as ügyletben is (WOLNY 1935: 460). E kötethez (přerovi járás) szóló kiegészítésben szó esik még egy időben közelebb eső XV. sz.-i Pentschitzről, akinek Adam v. Frankstadt-Penčic a neve, s aki 1464-ben üzletelt (WOLNY 1846: 715). A sziléziai Pińczycét (a XV. sz. végén *Pyenczicze* az írott alakja) először 1415-ben említik egy Ionatha[n] v. Penczicz kapcsán.⁹ Ugyan korai szereplése miatt e WOLNYnál megnevezett Philipp v. Pentschitz bizonyosan nem a mi emberünk, de neve alapján talán közvetlen őse, nagyapja lehetett.

A Nikolsburgi ábécé lejegyzését is pontosabban tudjuk immár behatárolni. 1483 után kellett keletkeznie, hiszen most már világos, hogy Bartholomaeus Anglicus 1483-as kiadású „*De proprietatibus rerum*”-ába írták. E kapcsolatot különösen megerősítik a könyvbe a pergamenlapra való lejegyzéssel egyidejűleg beírt héber hónapnevek. Tudunk-e felső időhatárt is adni? Ha emberünk diákként járt Párizsban, születhetett 1470-ben, s ha az akkortájt magas 70 évet megélte, 1540 után nem írhatta le a Nikolsburgi ábécét. Ha diplomataként utazott, feltételezhetjük, hogy 1455 előtt kellett születnie, hogy párizsi megbízatást adjanak neki, s ha pesszimistább módon 55 évet adunk neki, már 1510-ben sem élt.

Ha 1487-ben fiatal lett volna (és „szegény diák” volta miatt kötötte volna be a „*De imago mundi*”-t saját kezűleg), a „*De proprietatibus rerum*” pedig kötésével, de főleg gazdag illuminációjával már sikeres emberről tanúskodik, akkor valószínűsíthető lenne, hogy határozottan 1490 után vásárolta e második könyvet. Mivel alig elképzelhető, hogy a székely ábécét a morvaországi vidéki Viškovban vagy a távoli lausitzi Bautzenban ismerte volna meg, minden bizonnyal a reneszánsz budai udvarban ismerkedett meg valakivel, aki megtanította rá. Akkor pedig ez már legfeljebb II. Ulászló vagy II. Lajos alatt történhetett meg (Mátyás †1490).

A kérdés: tudjuk-e tovább pontosítani kapcsolatait, az ábécé lejegyzésének körülményeit. Azt hiszem, fel lehet vázolni egy megoldást. Az életrajzi adatokhoz l. a Magyar Életrajzi Lexikon (MÉLex.) vonatkozó címszavait.

⁹ L. <http://www.it-jura.pl/pl/miejscow.php?go=pinczyce> [2010. 12. 27.]

Tudjuk, bizalmas viszonyban volt egy Bornemisszával. E korból két jelentősebb Bornemis(s)zát ismerünk: Bornemiszta Pált (1499–1547), veszprémi, erdélyi és nyitrai püspököt, aki kissé fiatal; és Bornemissza Jánost (†1527), aki 1481-től a királyi kincstár szolgálatában állt, 1487–93-ig alkincstartó, majd 1500–1504-ig kincstartó volt. II. Ulászló fia nevelését Brandenburg Györggyel egyetemben rá bízta: a budai királyi udvar legfelsőbb köreibbe tartozott. Lehetett ő Philip de Pencicznek kúrárt ajánló barátja?

Ha felidézzük, hogy Bornemissza II. Lajos nevelőjeként Piso Jakabot (†1527) váltotta, a medgyesi (akkor: Medgyesszék, ma Szeben megye, Románia) születésű, azaz egykor székelyvidékről származó humanistát, diplomatát és királyi bizalmast, egyből világossá válik, milyen körökben forgott Pencicz, hogy tudomást szerezhessen a székely írásról, e humanista ínyencségről.

Mi több, az alkincstartó, majd kincstartó Bornemissza körében nyilván találkozott az ugyancsak alkincstartó Szerencsés (Fortunatus) Imrével (†1526 k.) is, aki a királyné bizalmasa is volt. Azért érdekes ez, mert Szerencsés egy 1492-ben Spanyolországból elűzött szefárd zsidó. Hát megoldódik-e – egy askenázi környezetben élő, szefárd akcentusát felnőttként már levetközni nem tudó, kikeresztelkedett zsidó által – az amúgy oly rejtélyes kettős, nem egyértelmű, askenázi és ugyanakkor szefárd jelleget is mutató lejegyzés rejtélye (DÁN 1964: 151–2)?¹⁰ Szerintünk igen.

RÓNA-TAS ANDRÁS (1986: 178) arra gondolt, Philip de Pencicz egyezhet Filipec János (1431–1509) váradi és olmützi püspökkel, Mátyás kancellárjával és hű diplomatájával. (Neve előfordul XX. századi szerzőknél is -cz-vel is. Kortársai, születési helye után ismerték *Pruis(z)* néven is.) Sokat tudhatunk meg róla BERKOVITS ILONÁTÓL (1945), akire még fogunk hivatkozni. Filipec János prostějovi születésű volt, Olmütz ostrománál csatlakozott Mátyáshoz, aki később Olmütz püspökévé nevezte ki. Prostějov félúton fekszik – a Pencicz újonnan felfedezett stockholmi könyvéből ismert – Viškov és Olmütz közt, 27 km-re Penčicétől. Érdekes, hogy a korábban Filipec tulajdonából származónak hitt olmützi káptalani levéltárnak Corvinája ugyanazt a „XVII. vagy XVIII. századi bejegyzés”-t (CSAPODI 1967: 246) tartalmazza – *Ex Biblioth[eca] Cathed[ralis] Eccl[esi]ae Olom[ucensis]*, mint Pencicz Stockholmban őrzött könyve (vö. a fentebb mondottakkal). Mindenesetre most, hogy ismerjük Pencicz saját kézírását (*manu propria [...] signatus*), az a CSAPODI által ismertetett drezdai (CSAPODI 1967: 248) „Filipecnek egy kétségtelenül hiteles könyvé”-nek tízsoros sajátkezű bejegyzésével összevethető lenne az azonoság megállapítására. Eddig nem adódott rá mód, mégsem hiszem, hogy e két személy megegyezne. Filipec neve ugyan „gyanús”, és valóban lehetne János csupán az egyházi neve (így gondolta RÓNA-TAS), születési helye is a képbe illene. Azonban Filipec címe (CSAPODI 1967: 246) „kék mezőben három egymást keresztező, aranyhegyű, arany tollú ezüst nyíl, hegyével fölfelé, a középsőnek hegye

¹⁰ „In studying the Hebrew alphabet, it was impossible not to notice at first glance [... the] A s h k e n a z i c - G e r m a n dialect” (DÁN 1964: 151). „The phonetic analysis [of the month names] does not lead to unambiguous results. A certain S e f a r d i c influence may be detected in [...] the transcription [...] of the months and in the transliteration of the names of the letters [...]. S e f a r d i c influence is shown by Marchessphan [!], Zywan and Aaph; Nyson and Thewess are A s h k e n a z i c .” (DÁN 1964: 152; a kiemelések tőlem Sz. Sz.)

lapátszerű”, míg Pencziczé fekete mezőben ezüst cölöp (de saules au pal d’argent) mindkét könyvében. Még ha a nyilas címer csupán püspöki címere lenne, melyet 1476-ban kapott, semmi sem indokolná, hogy 1487 után is még világi címerét használja. Különösen igaz ez, hiszen nem lehetett püspöki tiszte előtt címere, lévén hogy egy „huszita kovácsmester fia” (MKatLex. *Filipecz* a.), akit Mátyás egyházi, és nem világi méltósággal ruházott fel. Penczicz azonban nemes volt, és ezt nem csak *de* előtagja bizonyítja (ezt a reneszánszban használták polgárok is származási helyükkel egyetemben), hanem az is, hogy a stockholmi ősnymtatványban kimondottan „ARMA NOBILIS PHILIPI DE PENCZICZ”-cel feliratozta címerét. Ezen túl, míg a drezdai könyvet még nem láttam, Filipecnek BERZEVICZKY-nél (1908) létezett aláírása (2. könyv I., 36. ábra) is más kéznek látszik.

RÓNA-TAS ANDRÁS feltevése, ha nem is bizonyult igaznak, számomra mégis igen hasznos volt, ugyanis felhívta Filipecre figyelmemet, és bár minden bizonyal nem azonosak, Penczicz kapcsolatban állt vele. Filipec 1487 nyarán követségben járt VIII. Károly francia királynál, akitől csak ősszel távozott. A francia király belháborút vívott, így Filipec Bonfini szerint „háromszáz ifjú vitéz [...], főrangú és nemes családok ivadékai” kíséretében – de a francia vendéglátók feljegyzése szerint is 200-an, valamint a rivális velencei követ szerint is még 136-an voltak – június 8-ára érkezett Angers-be (BERKOVITS 1945: 24–6). Csak két hétre érkezett, de követjárása hosszú hónapokra nyúlt, eközben többször megfordult Angers, illetve Laval és Párizs között: augusztus 16-án hagyja el Angers-t Párizs irányába (Tours-ban sérülés után több napig kúráltatta magát), de szeptember 7-én visszatér Lavalba, hogy onnét kilenc nap múlva (szeptember 16-án) ismét Párizsba utazzon. Párizsi tartózkodása alatt október negyedikén a párizsi egyetem ünnepélyes fogadást rendezett a nagyváradi püspök tiszteletére (BERKOVITS 1945: 27–8). Hogy pontosan mikor utazott el Párizsból, nem tudjuk, de megközelítőleg megállapíthatjuk: Párizsból Itálián át utazott Magyarországra. Az úton november 2-án hagyta el Lyont, és 14–15-re érkezett Milánóba. A kutatás szempontjából szerencsés körülmény, hogy adatunk éppen Lyonból származik, hiszen Lyon pont félúton fekszik Párizs és Milánó között (mindkettőtől nagyjából 460 km-re). Ha hasonló utazási sebességgel számolunk (és akkor még nem vettük figyelembe, hogy Párizs–Lyon közt gyorsabban lehetett haladni, nem kellett keresztezni az Alpokat), még ha Lyonban egy többnapos pihenőt is felteszünk, Párizsból elég volt 18-án indulniuk. Így tehát követjárása során Párizsban szeptember 23. és október 18. között tartózkodhatott (s lehet, hogy tovább); október 4-éről mindenestre biztosan tudjuk, hogy még ott volt.

Fentebb találgattunk, mi járatban lehetett Philip de Penczicz 1487. október 11-én, amikor is a „De imago mundi”-t vásárolta, Párizsban. Kézenfekvő lehetőségként egyetemi tanulmányokra vagy követségre gondoltunk. De hát nem lehet véletlen, hogy a bejegyzett vásárlás időpontja pont egybeesik Mátyásnak e gazdagon staffírozott, „háromszáz ifjú vitéz [...], főrangú és nemes családok ivadékai” (Bonfiniál, I. BERKOVITS 1945: 24) pompás kíséretében megtett, Filipec János vezette küldöttség párizsi tartózkodásával. Immár biztosnak tűnik, hogy az ifjú morva nemes, Philip de Penczicz egyike volt ama háromszáznak. Szülőhelyük, életútjuk helyszínéinek közelsége (Olmütz, Penčice, Prostějov, Vyškov, Uherské Hradiště) miatt arra is

gondolhatunk, hogy Philip de Penczicünk Filipec János személyes protezséjeként került a királyi udvar közelébe.

8. Kutatásaink eredményeként egy korábban – az ősnymtatvány ismeretének hiányában – ismeretlen szerzőségű, a XV. század derekára tett nyelvemlékünk szerzőségét és keletkezési idejét tudtuk pontosítani: Philip de Penczicz másolta; bizonyosan 1483 és 1540 között, de még jobban beszűkíthetve (Penczicz vélelmezett korával, illetve Szerencsés, Piso és Bornemissza életrajzi adatait figyelembe véve) valószínűsíthető, hogy pontosabban 1490–1526-ra tehetjük az megtalálási helye után *nikolsburgi*-nak nevezett – valójában minden bizonnyal Budán vagy Visegrádon, a királyi udvarban lejegyzett – székely ábécé keletkezését.

Bár itt nagyobb a bizonytalanság, felmutattuk Penczicz forrásait is: az erdélyi származású Piso Jakabot és a szefárd származású Szerencsés Imrét. Mindkettőt Jagelló királyaink udvarából, Bornemissza (akiről könyvébe vetett széljegyzetében is megemlékezik) és Filipec (akinek kíséretében a francia követjárás alatt fél évet töltött) köréből ismerhette.

Bebizonyosodott az is, hogy a humanizmus szelleme, a kor kibontakozó tudományossága és a régiség iránti érdeklődése megtermékenyítően hatott a székely rovásírás megismerésére és hagyományozására – ahogy ezt már RÓNA-TAS is vélte 1986-os munkájában –, bár valószínűbb, hogy a M á t y á s - k o r i humanizmus csak előkészítette azt szellemiségével. A szükséges feltételek, a megfelelő emberek „jókor, jó helyen” való találkozása, még ugyanabban a szellemben, de kissé később, Jagelló királyaink alatt valósultak meg.

Kulcsszók: rovásírás, Nikolsburgi ábécé, ősnymtatvány, Philip de Penczicz, Bornemissza János, Filipec János.

A hivatkozott irodalom

- ALLIACO, PETRUS DE [1477–1483 k.]. De imago mundi. [Paris]. Kungliga Bibliotheket (Stockholm), Ink[unbabel] 42.
- ANGLICUS, BARTHOLOMAEUS 1483. De proprietatibus rerum. A. Koburger, [Augsburg]. Bibliothek des Germanischen Nationalmuseums, N. 15. [Neufforge-gyűjtemény 15.]
- APPONYI ALEXANDER 1925. Hungarica: Ungarn im Auslande Gedruckte Bücher und Flugschriften. III. Verlag Jacques Rosenthal, München.
- AuktKat = Auktion XI: Bibliothek Fürst Dietrichstein, Schloss Nikolsburg. Versteigerung am 21. und 22. November 1933. H. Gilhofer & H. Ranschburg Aktiengesellschaft, Luzern, 1933.
- BERKOVITS ILONA 1945. Egy Corvin-kódex származása. Magyar Könyvszemle 69: 22–37.
- BERZEVICZY ALBERT 1908. Beatrix királyné. Magyar történeti életrajzok. Magyar Történelmi Társulat, Bp.
- CAPPELLI, ADRIANO 1954⁵. Dizionario di abbreviature latine ed italiane. Manuali Hoepli. Hoepli, Milano.
- CSAPODI CSABA 1967. Filipec (Pruisz) János nagyváradai és olmtützi püspök könyvei. Magyar Könyvszemle 89: 243–9.

- DÁN ROBERT [RÓBERT] 1964. Cursive Hebrew Alphabet from the Fifteenth Century. *Studies in Bibliography and Booklore* 6/4: 150–2.
- DENIFLE, HEINRICH 1889–1897. *Chartularium universitatis Parisiensis* 1–4. Delalain, Parisiis.
- FABIAN, BERNHARD 2003. *Handbuch Der Historischen Buchbestände in Deutschland; Handbuch Der Historischen Buchbestände in Österreich; Handbuch Deutscher Historischer Buchbestände in Europa.* [CD-ROM] Olms Neue Medien, Hildesheim. [Elektronikus elérhetőség: <http://www.vifabbi.de/fabian>]
- HELLWIG, BARBARA 1970. *Inkunabelkatalog des germanischen Nationalmuseums Nürnberg. Inkunabelkataloge Bayerischer Bibliotheken.* Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- HÖFLER, K[ARL ADOLF KONSTANTIN], szerk. 1866. *Geschichtschreiber der husitischen Bewegung in Böhmen. Theil III. Fontes rerum Austriacarum: Scriptorum VII. Band. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften – Historische Commission, Wien.*
- ISTC = British Library Incunabula Short Title Catalogue [adatbázis]. [Elektronikus elérhetőség: <http://www.bl.uk/catalogues/istc/>, <http://istc.bl.uk/>]
- JAKUBOVICH EMIL 1935. A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. *Magyar Nyelv* 31: 1–17, + 4 tábla.
- LOGAN, GEORGE – ADAMS, ROBERT – MILLER, CLARENCE szerk. 1995. [Thomas] More, Utopia: Latin text and an English translation. Cambridge University Press, Cambridge.
- MANDICS GYÖRGY 2010. *Róvott [!] múltunk 1.* Irodalmi Jelen Kiadó, Arad.
- MÁTÉ ZSOLT 2001. A székely rovásírás latin rejtélye. *Nyelvtudományi Közlemények* 98: 186–92.
- MÉLex. = Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990. Szerk. KENYERES ÁGNES. [CD-ROM] Arcanum digitéka. Arcanum, Bp., 2001. [Elektronikus elérhetőség: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/>]
- MKatLex. = Magyar katolikus lexikon 1–15. Szerk. DIÓS ISTVÁN – VICZIÁN JÁNOS. Szent István Társulat, Bp., 1993–2010.
- NÉMETH GYULA 1934. *A magyar rovásírás. A magyar nyelvtudomány kézikönyve* II/2. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- NEUFFORGE, FERDINAND BARON VON 1940. *Über den Versuch einer deutschen Bibliothek als Spiegel deutscher Kulturentwicklung.* Dr. Georg Lüttke Verlag, Berlin.
- NORDENSKIÖLD, ADOLF ERIK szerk. 1883. *Studier och forskningar föränledda af mina resor i höga Norden.* F. & G., Beijer.
- NORDENSKIÖLD, ADOLF ERIK szerk. 1885. *Studien und Forschungen veranlaßt durch meine Reisen im hohen Norden.* Brockhaus, Leipzig.
- RÓNA-TAS ANDRÁS 1985–86. A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus. *Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30: 173–9.
- VÉKONY GÁBOR 2004. *A székely írás.* Nap Kiadó, Bp.
- WALDE, OTTO 1916. *Storhetstidens litterära krigsbyten.* Almqvist och Wiksells, Uppsala.
- WOLNY, GREGOR 1835. *Die Markgrafschaft Mähren 1: Prerauer Kreis.* [A szerző kiadása], Brünn.
- WOLNY, GREGOR 1846². *Die Markgrafschaft Mähren 6: Iglauer Kreis.* Karl Winiker, Brünn.

The authorship and date of the Nikolsburg Alphabet

The Nikolsburg Alphabet, a vellum leaf kept in the Hungarian National Széchényi Library in Budapest, is the earliest known alphabetical listing of the Old Hungarian Script (OHS), thus one of its most valuable monuments. When bought for the collection in 1933, it had to be separated from its context, the incunabulum in which it was used as a back endpaper. The incunabulum was subsequently lost track of. Now, nearly 80 year later, we can prove the authorship and date of this important monument by identifying the incunabulum in question (Bibliothek des Germanischen Nationalmuseums, N.15.) and also a second book (Kunglige Biblioteket, Stockholm, Ink.42.) from the same library from the late 15th, early 16th centuries, shedding light on the cultural-historical aspects of the tradition of OHS fostered by humanists. The alphabet was recorded by Philip de Pencicz between ca. 1490 and 1526. He was a noble Moravian humanist who was in close contact with the innermost circles (Bornemissza, Piso, Filipecz, Fortunatus) of the court of King Matthias Corvinus and the Jagiellonian kings Vladislaus II and Louis II of Hungary and Bohemia.

Keywords: Old Hungarian Script, Nikolsburg Alphabet, incunabulum, Philip de Pencicz, János Bornemissza, János Filipecz.

SZELP SZABOLCS

Az állapotok aspektuális kategóriájáról

1. Az állapotok osztálya azon aspektuális kategóriák közé tartozik, amelyek intuitív módon könnyen felismerhetők, illetve elhatárolhatók a dinamikus eseményszerűséget¹ kifejező egységektől. Jelen tanulmányban az állapotok kategóriájának részletesebb tárgyalására kerül sor. Előbb a kategória általános jellemzőit tekintjük át: azokat a sajátosságokat összegezzük, melyek a prototipikus állapotokat jellemzik, kiválasztva a relevánsnak tekintett jegyeket és kritériumokat, és kitérve arra, hogy a különböző jegyek figyelembevétele hogyan befolyásolja magát a statikusság értelmezését. Ezután az ismert és kevésbé ismert teszteketszerezzük, rámutatva alkalmazhatóságuk feltételeire és a különböző teszttípusok lényegi eltéréseire, majd pedig egy, a magyar állapotpredikátumok elkülönítésére felhasználható, tesztekkel is kiegészített általános állapotdefiníciót adunk meg.

2. Az állapotok általános jellemzői. – Ebben a részben olyan jegyeket vizsgálunk meg, melyeket a szakirodalom – többé-kevésbé egyhangúlag – az állapotoknak tulajdonít. A legfontosabb sajátosságok a homogenitás, az inherens perszisztencia, a non-ágentivitás és az itt bevezetett non-alteráció. A magukat a jegyeket ellenőrizni hivatott teszttípusokat a 3. rész tárgyalja.

A) A h o m o g e n i t á s . – Az egyik legfontosabb jellegzetessége az állapotokat kifejező egységeknek, hogy eseményszerkezetükben nem különíthetők el egymástól különböző szakaszok, fázisszerkezetük tehát egynemű; másként fogalmazva: nincs fázisszerkezetük. E jegy egyértelműen feltétele annak, hogy egy eseményszer-

¹ Az *eseményszerűség* terminus itt és a továbbiakban a BACH 1986-ban leírtaknak megfelelő értelemben használatos.

rúséget kifejező szerkezetet állapotpredikátumnak tekinthessünk, hiszen megléte az állapotok összes típusára szükségszerűen érvényes. A statikus eseményszerűségek belső osztatai eszerint mind egyneműek, a dinamikus eseményszerűségek belső osztatai, fázisai pedig általában különbözőek (vö. BINNICK 1991: 183).

A homogenitás jegye BINNICK (1991) szerint megkülönbözteti az állapotokat az összes többi eseménytípustól, mivel a [+Telikus] jegyű eseménypredikátumok és a [-Telikus] jegyű folyamatok egyaránt valamilyen változást fejeznek ki, tehát nem homogén fázisszerkezetűek.

- (1) a) *Anna októberben beteg volt / tudta a verset.*
 b) *Matyi 10.25 és 11.10 között futott.*

Az (1a)-ban szereplő példák által kifejezett eseményszerűségek szerkezete homogén, időtartamuk alatt nem implicálnak semmiféle (érzékkelhető) változást, belső osztataik egyneműek, azonos jegyekkel jellemezhetők. Ezzel szemben az (1b)-ben szereplő folyamat érzékkelhető változást implicál, belső fázisai (az azt alkotó mozdulatok: ugrások, lábemelések stb.) nem azonosak.

A homogenitás tehát valóban elsődleges fontosságú jegye az állapotot kifejező predikátumoknak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy léteznek olyan folyamatok, illetve folyamatot leíró egységek, melyeket szintén homogénnek tekinthetünk. Ilyenek a MICHAELIS 2002-ben említett, *visel vmit* (ruhát) típusú homogén folyamatok, vagy a *néz, bámul, hallgat, ölel, tart vmit*, illetve a *zuhan, emelkedik* stb. típusú predikátumok.

Az alábbi (2a–c) példasorban szereplő predikátumokhoz, illetve az általuk kifejezett eseményszerűségekhez hozzárendelhető a homogenitás jegye, belső fázisaiak azonosak, így tulajdonképpen – az állapotokhoz hasonlóan – nincs fázisszerkezetük. Ez alapján megállapítható, hogy a homogenitás szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy egy eseményszerűséget kifejező egységet állapotpredikátumnak minősítsünk, hiszen léteznek homogén folyamatok, illetve fázisszerkezet nélküli folyamatpredikátumok is.

- (2) a) *A vízszint egész héten emelkedett.*
 b) *Akkoriban lassabban öregedtek az emberek.*
 c) *A Greenpeace-aktivista két napig ölelte a fát / tartotta a transzparenst / nézte a tájat.*

A fentiekkel kapcsolatban még egy fontos észrevételt tehetünk: az eseményszerkezet belső heterogenitása és a külsőleg érzékkelhető változás kifejezése között lényeges különbség van, így ennek megfelelően célszerű kétféle homogenitásfogalmat bevezetni. A belső vagy inherens homogenitás felfogásunk szerint az esemény-, illetve fázisszerkezet osztatainak egyneműségére, azaz a fázisszerkezet-nélküliségre vonatkozik, a non-alteráció vagy külső homogenitás pedig az eseményszerűség azon jellegzetességére utal, hogy nem jár tér-, idő-, minőség- vagy

mennyiségbeli változással, így az eseményszerűséget jelölő predikátum nem fejez ki hasonló változást a hozzá rendelhető időintervallum egyik pontjában/részintervallumában sem.

Az elkülönítés relevanciáját a (2a–c) példaszor megfelelően szemlélteti. A példákban szereplő folyamatpredikátumok eseményszerkezete egyértelműen inherens homogenitással jellemezhető, hiszen belső osztataik egyneműek, (2a–b) és (2c) között azonban különbség van az általunk non-alterációnak (külső homogenitásnak) nevezett jegy szempontjából. Míg (2c) predikátumai esetében non-alterációról is beszélhetünk, mivel az általuk kifejezett eseményszerűség nem jár semmiféle változással, (2a–b) predikátumai már nem jellemezhetők ezzel a jeggyel, mivel mennyiségi, időbeli vagy minőségi változást fejeznek ki, így annak ellenére, hogy belső osztataik egyneműek, változást, tehát folyamatokat fejeznek ki.

A leírtak alapján elmondható, hogy azok az eseményszerűségek, amelyekre nem jellemző – az inherens homogenitás mellett – a non-alteráció vagy külső homogenitás, folyamatoknak minősülnek. Az állapotok inherens homogenitással és non-alterációval jellemezhetők, ez a kritériumegyüttes azonban továbbra is csak szükséges, de nem elégséges feltétele a statikusságnak. A következő részek az állapotok további fő jellegzetességeit ismertetik.

B) Az inherens perszisztencia. – Az inherens homogenitáson és non-alteráción kívül fontos sajátossága az állapotoknak az inherens perszisztencia, melynek lényege, hogy az állapotok fennállása/fenntartása a legtöbb folyamattal és az eseményekkel ellentétben nem igényel energiakifejtést valamely szereplő részéről, az eseményszerűség megszakítása/megszakadása pedig általában valamilyen külső beavatkozás/történés révén valósul meg. A folyamatpredikátumok által kifejezett eseményszerűségek BINNICK (1991: 184) szerint a fenntartásukhoz szükséges erő kifejtés nélkül abbamaradnak.

Észre kell vennünk, hogy a perszisztencia jegye alapján kiszűrhető a fentebbi (2)-ben szereplő homogén folyamatok osztálya, így az eddig leírtakra alapozva elmondható, hogy a homogenitás, a non-alteráció és az inherens perszisztencia kritériumai megfelelő alapul szolgálnak az állapotoknak a többi eseménytípustól való elkülönítéséhez. Lényeges kérdésként merül fel ugyanakkor a BACH 1986-ban dinamikus állapotoknak nevezett, *ül, fekszik, áll* típusú predikátumok osztályozása. Az efféle igéket a szakirodalom gyakran az állapotok egyik speciális kategóriájának tekinti, ha viszont az inherens perszisztenciát alapkritériumnak tekintjük, akkor az alábbi (3a–b)-ben szereplő szerkezetek nem minősíthetők állapotoknak, hanem leginkább a homogén folyamatok csoportjába sorolhatók, mivel az ülés és az állás eseményszerűségeinek fenntartása egyaránt valamilyen erő kifejtést igényel.

- (3) a) *Pisti a földön ült.*
- b) *Anna a kapuban állt.*
- c) *A kisfiú a fa tövében feküdt.*

Kivételes esetet képvisel a (3c)-ben szereplő példa, mivel – világról való tudásunk alapján – a fekvés eseményszerűsége erő kifejtés nélkül sem szakad meg, így a

bemutatott kritérium szerint az állapotok osztályába sorolható. Ez a látszólagos probléma a következő részben tárgyalt jegy figyelembevételével megoldódik.

Végezetül fontos kitérnünk az inherens perszisztencia és a permanencia közötti különbségre is. Az inherens perszisztencia – itt meghatározott – jegye az eseményszerűség energiakifejtés nélküli fennállására vonatkozik, a permanencia pedig az adott eseményszerűség állandóságára/tartósságára. A két jegy a permanens állapotok (pl. *vki magyar, vki ismer vkit* stb.) esetében együttesen jellemzi az adott eseményszerűséget, ám egyik jegy megléte sem szükséges a másik meglétéhez. Ezt az is bizonyítja, hogy létezhetnek olyan permanens eseményszerűségek, amelyek nem jellemezhetők inherens perszisztenciával (pl. *vki lélegzik*), ugyanakkor léteznek inherens perszisztenciával jellemezhető eseményszerűségek, amelyek nem permanensek (pl. *vki beteg*).

C) **A non-ágentivitás.** – Bár az inherens perszisztenciával szorosan összefüggő tényező, külön említjük a non-ágentivitás jegyét, mivel erre a – szakirodalomban gyakran kiemelt – jegyre alapozva könnyebben azonosíthatóvá válik bizonyos predikátumtípusok aspektuális státusa. A non-ágentivitás az inherens perszisztencia velejárójának tekinthető, hiszen az ágensi szereplőhöz, azaz a cselekvőhöz minden esetben valamilyen szándékoan végzett műveletet, általában energiakifejtést társítunk. Hasonló megfigyelések szerepelnek COMRIE 1976-ban, DOWTY 1979-ben, BINNICK 1991-ben, SMITH 1991-ben, és általában az állapotokkal foglalkozó szakirodalomban.

Általában elmondható, hogy az állapotpredikátumok alanyi argumentuma nem lehet ágens. Ez az argumentumszerkezeti megszorítás alkalmas az állapotoknak az ágensi alanyú folyamatpredikátumoktól való megkülönböztetésére. Mivel azonban léteznek nem ágensi alanyú folyamatpredikátumok is, e kritérium csak az esetek egy részében alkalmazható: minden állapotpredikátum non-ágentív (pl. 4b–c), nem minden non-ágentív predikátum minősül azonban állapotnak (l. 4a).

- (4) a) *A labda gyorsan gurult a pályán.*
 b) *A katona sokat szenvedett, amikor megsérült.*
 c) *Anna szereti a csokit.*

A non-ágentivitás eszerint szintén szükséges, de önmagában nem elégséges kritérium az állapotként való kategorizáláshoz. Az előző jegyekkel kombinálva azonban megfelelő alapot biztosít az állapotok meghatározásához, továbbá adalékul szolgál az alábbi, (5a–b)-ben szereplőkhöz hasonló folyamatoktól és az előző részben említett, BACH (1986) által dinamikus állapotnak nevezett kategóriától való megkülönböztetéshez. Ezzel kapcsolatban fontos kiemelnünk a konceptualizáció fontosságát, annál is inkább, mivel célunk az állapotpredikátumok behatárolása, tehát azoknak a nyelvi egységeknek a felismerése, amelyek állapotokat fejeznek ki. A *fekszik* igével jelölt eseményszerűséget például bizonyos esetekben – annak ellenére, hogy valójában nem implikál energiakifejtést – szándékos, valamilyen módon fenntartott cselekvésként fogjuk fel, az eseményszerűség ilyenkor tehát folyamatként konceptualizált. Ezek azok az esetek, amelyekben a fekvést vagy bármely hasonló eseményszerűséget kifejező predikátum alanyi argumentuma ágens (vö. 3a–c

vs 6a–b), így az inherens perszisztencia problematikus eseteiben döntő fontosságú figyelembe venni a non-ágentivitas kritériumát, mivel az ágentivitas egyértelmű és nyelvi eszközökkel is könnyen megragadható szimptomája egy eseményszerűség folyamatjellegének (folyamatként való konceptualizációjának).

- (5) a) *Péter a kollégáját várta az udvaron.*
 b) *Nemrég egy problémán gondolkodtam.*
- (6) a) *A plüsskukac a gyerekszoba közepén feküdt.*
 b) *A létra a ház mellett állt.*

A (6a–b)-ben szereplő, téma szerepű alanyi argumentummal rendelkező igékre ebben a konfigurációban egyértelműen inherens perszisztencia jellemző, mivel ezekhez a szereplőkhöz eleve nem társítható az energiakifejtés képessége. A non-ágentivitas tehát egyike az állapotok alapvető jegyeinek.

3. A részjegyek egymáshoz való viszonya. – Az előző három alrészben az állapotok négy alapvető jegyét határoztuk meg. Az említett jegyeket összefüggéseik ellenére különálló kritériumokként kezeltük, nem hagyható azonban figyelmen kívül egymáshoz való viszonyuk sem. Az adatokból levont általánosítások alapján elmondható, hogy a tárgyalt statikusság-jegyek valójában leírhatók egyetlen alapvető jegypár formájában, mivel a jegyek által behatárolt kategóriák közül kettő elég az állapotok meghatározásához, a fennmaradó jegyek által meghatározott kategóriák pedig ezeknek részeit képezik. A non-alteráció jegye elégséges feltétele az inherens homegenitásnak, másként fogalmazva minden predikátum, amely non-alterációval jellemezhető, egyben inherens homogenitással is jellemezhető; az inherens perszisztencia jegye pedig elégséges feltétele a non-ágentivitásnak, azaz minden predikátum, amely inherens perszisztenciával jellemezhető, egyben non-ágentív is. Ezeknek fordítottja azonban nem igaz: egy predikátum inherens homogenitásából nem következik annak non-alterációja, a non-ágentivitas jegyéből pedig nem következik az inherens perszisztencia.

Állításainkat egyrészt a **2. A** részben prezentált homogén, azonban változást kifejező folyamatpredikátumok (pl. *zuhan, emelkedik* stb.) létezése, másrészt a non-ágentív, azonban nem perszisztens folyamatpredikátumok (pl. *emelkedik, hullámzik* stb.) létezése támasztja alá. Azt pedig, hogy mindkét alapjegy szükséges az állapotok elkülönítéséhez, a non-alterációval (és homogenitással) jellemezhető folyamatpredikátumok (pl. *visel vmit [ruhát], néz, hallgat, ölel, tart vmit* stb.), illetve az inherens perszisztenciával (és non-ágentivitással) jellemezhető folyamatpredikátumok (pl. *zuhan*) szemléltetik.

A bemutatott jegyhierarchia alapvető funkciója, hogy a statikusság-tesztek meghatározásakor csökkentheti a szükséges tesztek számát, nem változtat azonban a négy jegy alapkritériumként való működésén. A tesztípusok ismertetése után az **5. rész** röviden arra is kitér majd, hogy az általában alapkritériumnak tekintett inherens homogenitásból kiindulva hogyan módosul az állapotok kategóriája a további kritériumok bevonásával.

4. A statikusság jegyeinek ellenőrzése. – Az állapotokra jellemző sajátosságok rövid ismertetése után ebben a részben azokat a tesztípusokat tekintjük át, amelyek ezeknek az alapvető jegyeknek/jegykomplexumoknak a kimutatására szolgálnak. Előbb a szakirodalomból ismert pragmatikai-intervallumszemantikai² tesztek, majd a nyelvi eszközökkel megragadható sajátosságokat tekintjük át, végül kitérünk a két tesztípus különbségei kapcsán felvetődő problémákra.

A) Pragmatikai-intervallumszemantikai tesztek. – Pragmatikai-intervallumszemantikai teszteknek tekintjük azokat a tesztek, amelyek az adott predikátumhoz rendelt eseményszerkezet intervallumtulajdonságainak ellenőrzésére szolgálnak. A szakirodalom gyakran alapoz az ún. hézagosság jegyére, melyre a **4. A) 1.** rész tér ki, megkérdőjelezve a kritérium relevanciáját, illetve az abból kiinduló teszt megbízhatóságát. Ezután a **4. A) 2.** részben a legismertebb pragmatikai-intervallumszemantikai teszt tárgyalására kerül sor, amely az ún. rész-intervallum-kritériumra alapozva az adott eseményszerűség oszthatóságának ellenőrzésére alkalmazható. Végül a **4. A) 3.** rész az eseményszerkezet kumulativitását vizsgáló tesztet tárgyalja.

1. A z idő szer ke z e t h é z a g o s s á g á r a alapozó tesztet a szakirodalom a folyamatok és állapotok elkülönítésének egyik eszközeként tartja számon (l. pl. DOWTY 1986; SMITH 1991; MICHAELIS 2002 stb.). Egy predikátumhoz rendelhető időszerkezetet akkor tekintünk hézagosnak (gap), ha a kifejezett eseményszerűségnek egy adott időintervallumban való fennállására akkor is utalhatunk, ha az intervallumnak vannak olyan részintervallumai, amelyekben az eseményszerűség nem áll fenn, szünetel. Az efféle hézagosság lehetősége a szakirodalom szerint a dinamikus predikátumok számára adott, a statikus egységeket azonban nem jellemezheti (vö. BINNICK 1991: 185–7).

BINNICK e sajátosságot a *dolgozik* és a *beteg* predikátumok által leírt eseményszerűségekkal szemlélteti. Ha elmondható valakiről, hogy egész nap dolgozott, akkor ez az állítás nem zárja ki azt, hogy a nap folyamán voltak olyan időszakok, amikor az illető nem dolgozott. Ezzel szemben, ha valakiről elmondható, hogy hétfőtől péntekig beteg volt, akkor ennek az ötnapos időintervallumnak minden egyes részére igaznak kell lennie, hogy az illető beteg volt, nem létezhetett tehát olyan pillanat, amikor egészséges volt. A szerző ugyanakkor azt is kiemeli, hogy vannak olyan állapotok is, amelyek nem zárják ki az ilyen hézagokat, példaként pedig a (7)-ben szereplőhöz hasonló eseteket említi (vö. BINNICK 1991: 185).

(7) *Sue was in pain from Monday through Friday.*

'Sue-nak hétfőtől péntekig fájdalmai voltak'

A szerző szerint tehát a (7) érvényessége nem zárja ki a leírt eseményszerűség időtartama alatt az olyan szakaszokat, pillanatokat, amelyekben Sue nem érzett

² A *pragmatikai* jelzőt a tanulmányban a beszédhelyzet és a világról való tudás általi meghatározottság jelölésére alkalmazzuk.

fájdalmat. Ezzel egyetértve azt is ki kell emelnünk, hogy ugyanez érvényes lehet akár a fentebb említett prototipikus példa esetében is.

- (8) a) *Anna egész évben beteg volt.*
 b) *Anna fiatal korában magas volt.*
 c) *A Föld az utóbbi 4,54 milliárd évben a Nap körül keringett.*
 d) *Péter egész délután futott / dolgozott.*
 e) *Péter egész évben futott / dolgozott.*

A fenti (8a) akkor is tartható, ha az év folyamán voltak hosszabb-rövidebb időszakok, amikor Anna nem volt beteg, ebből pedig arra következtethetünk, hogy a statikusság nem az egyetlen jegy, ami ezzel a teszttípussal ellenőrizhető. A leglényegesebb kritérium a mondat által kifejezett eseményszerűség permanenciája, amit az is mutat, hogy a (7b)-vel példázott permanens állapotok csoportján kívül a (7c)-vel példázott permanens folyamatok sem engednek meg hézagos időszerkezetet, illetve interpretációt. Abban az időintervallumban ugyanis, amelyre jellemző, hogy Anna magas, nem lehet egyetlen olyan részintervallum sem, amelyre az volna jellemző, hogy Anna alacsony/átlagos magasságú (ugyanazon mérce szerint), a Föld keringésének kiemelt időintervallumában pedig nem lehet olyan részintervallum, amelyben a Föld nem keringett a Nap körül. A teszttípus tehát leginkább a permanencia jegyének kimutatására lehetne alkalmazható, nem pedig a statikus eseményszerűségeket kifejező predikátumoknak a dinamikus eseményszerűséget kifejező predikátumoktól való elkülönítésére, emiatt kérdésessé válik a teszttípus relevanciája. További érvként szolgál e teszttípus mellőzéséhez, hogy a különböző interpretációs minták gyakorlatilag csupán pragmatikai tényezők függvényei. A fentebbi (7) és (8) példákban szereplő predikátumok alapjelentése kivétel nélkül az, hogy a mondatokban időhatározók formájában megadott időintervallumok egészét az igével/igés szerkezettel jelölt eseményszerűség fennállása jellemzi.

Ennek szemléltetésére megfelelő alapot nyújt (8d) és (8e) összehasonlítása. A két mondat között az az alapvető különbség, hogy (8d) alapjelentését világról való tudásunk nem kérdőjelezi meg, hiszen lehetséges, hogy valaki egy délutánon keresztül megállás nélkül fusson vagy dolgozzon, emiatt a mondat kompozicionális alapjelentése és a hézagos szerkezetként való értelmezés egyaránt lehetséges. (8e) viszont a hézagos szerkezetként való értelmezésnek kedvez, mivel nem lehetséges, hogy valaki egy éven keresztül megállás nélkül fusson vagy dolgozzon; ez azonban továbbra sem az adott nyelvi egység alapjelentését minősíti, hanem egyfajta pragmatikai újraértelmezést, koerció műveletet feltételez. Arra alapozva tehát, hogy a teszttípus a permanencia jegyének kimutatására alkalmazható, illetve hogy működtethetőségéhez az itt leírt sajátosságok újabb segédkritériumok bevezetését tennék szükségessé, jelen dolgozatban nem minősül releváns statikusságtesztnek.

2. A r é s z i n t e r v a l l u m - k r i t é r i u m alapú teszttípus az eseményszerűségek legfontosabb inherens intervallumtulajdonságának, az oszthatóságnak az ellenőrzésére szolgál. A továbbiakban előbb a teszt hagyományos alkalmazását ismergetjük, majd az erre alapozó, az ún. erős oszthatóság kimutatására használt változatát tárgyaljuk, rámutatva ez utóbbi teszttípus problematikusságára.

a) A részintervallum-kritériumot a szakirodalomban eredetileg az adott eseményszerűséget kifejező predikátum [\pm Telikus] jegyének kimutatására alkalmazták. Az osztható eseményszerkezetű predikátumok [$-$ Telikus], az oszthatatlan eseményszerkezetűek pedig [$+$ Telikus] jegyűek (I. DOWTY 1986; SMITH 1991; MICHAELIS 2002; KIEFER 2006; stb.). Az oszthatóság/oszthatatlanság jegyéből tehát nem következtethetünk a predikátumnak a [\pm Dinamikus] jegyen felvett értékére, így ez a teszt az események alapkategóriájának a folyamatok és állapotok összkategóriájától való elhatárolására alkalmas.

A teszt lényege a következő: osztható és egyben atelikus jegyűek az olyan predikátumok, amelyek egy eseményszerűséget úgy rendelnek egy időintervallumhoz, hogy az adott időintervallumon belül léteznek olyan részintervallumok, amelyekre az eredetileg kifejezett eseményszerűség szintén fennáll, és annak kifejezésére a predikátum eredeti formája használható. Oszthatatlan és egyben telikus jegyűek az olyan predikátumok, amelyek egy eseményszerűséget úgy rendelnek egy időintervallumhoz, hogy az adott időintervallumon belül nem létezik egyetlen olyan részintervallum sem, amelyre az eredetileg kifejezett eseményszerűség szintén fennállna. Ezekben az esetekben az eredeti eseményszerűség időtartamán belül elkülönített osztagokra érvényes eseményszerűség nem fejezhető ki a predikátum ugyanazon formájával. Az itt leírtakat az alábbi példasorral szemléltetjük:

- (9) a) *Anna 12:10 és 12:14 között elénekelte a népdalt.*
 b) *Anna 12:10 és 12:14 között énekelt a népdalt.*
 c) *Anna január és március között beteg volt.*

Oszthatatlan eseményszerkezetűnek minősül a (9a)-ban szereplő predikátum, mivel a 12:10 és 12:14 közé eső időintervallumnak nincsen egyetlen olyan osztaga sem (pl. 12:10–12:13, 12:12–12:14 vagy bármely más intervallum), amelyre az eredetileg használt predikátum (*Anna elénekelt a népdalt*) szintén érvényes volna. Ezzel szemben osztható eseményszerkezetűnek minősülnek a (9b–c)-ben szereplő predikátumok, mivel a 12:10 és 12:14 közé, illetve a január és március közé eső időintervallumoknak vannak olyan részintervallumai (pl. 12:10–12:13, 12:12–12:14, illetve január–február, február–március stb.), amelyekre az eredetileg használt predikátumok (*Anna énekelt a népdalt*, illetve *Anna beteg volt*) szintén érvényesek. Az adatok és a szakirodalomban szereplő megfigyelések alapján e tesztet megfelelőnek tekinthetjük a [\pm Telikus] jegy ellenőrzésére.

3. Az eseményszerkezet kumulativitása végpont nélküli, tehát [$-$ Telikus] jegyű eseményszerűségek, illetve az azokat jelölő predikátumok sajátossága. A kritérium lényege, hogy a [$-$ Telikus] jegyű predikátumokkal kifejezett eseményszerűségek két, egymást követő időegységhez rendelve értelmezhetők egyetlen eseményszerűségként (vö. 10a–c), a [$+$ Telikus] jegyű predikátumok esetében pedig csak a két különálló eseményszerűségként való értelmezés lehetséges (vö. 10d).

- (10) a) *Szombaton és vasárnap (is) túráztunk.*
 b) *Misi januárban és februárban (is) beteg volt / szerette a meggylevest.*
 c) *Pista 2005-ben és 2006-ban (is) egy rock-zenekar frontembere volt.*

- d) *Szombaton és vasárnap (is) elmentünk a strandra / elmosogattunk / nyertünk.*
 e) *#Péter tavalyelőtt és tavaly (is) magas volt.*
 f) *#Kedden és szerdán (is) lélegeztem.*

A kumulativitás-teszt tehát a [\pm Telikus] jegy ellenőrzésére – a pragmatikailag rosszulformált esetektől eltekintve – megfelelőnek minősül. Az említett pragmatikai rosszulformáltság leginkább a permanens folyamatok és állapotok esetében figyelhető meg, viszont maga a kritérium, amelyre a teszt típus alapoz, ezekben az esetekben is teljesül (vö. 10e–f).

B) A pragmatikai-intervallumszemantikai teszteken kívül léteznek nyelvi (szemantikai-jólformáltsági) tesztek is az egyes predikátumok által kifejezett eseménytípusok kategorizációjához. A következőkben azokat a módszereket tárgyaljuk, amelyek nyelvi eszközökre alapozva szolgáltatnak kiindulópontot az állapotpredikátumoknak a többi eseménytípust kifejező predikátumoktól való elkülönítéséhez.

Az állapotpredikátumok kategóriája a [$-$ Telikus, $-$ Dinamikus] jegypárral jellemezhető. A továbbiakban – az állapotok elkülönítésére koncentrálva – eltekintünk a [\pm Telikus] jegy ellenőrzésére szolgáló tesztek tárgyalásától, és a [\pm Dinamikus] jegy ellenőrzésének kérdéseivel foglalkozunk részletesen.

1. A leggyakrabban alkalmazott teszt az állapotpredikátumok elkülönítésére a progresszivitással való kombináció tesztje, mely [$+$ Dinamikus] jegyű predikátumokkal jólformált mondatokat, [$-$ Dinamikus] jegyűekkel, tehát állapotokkal pedig rosszulformált mondatokat eredményez. A legfontosabb progresszivitást kifejező egység természetesen maga a progresszív nézőponti aspektus (ezzel kapcsolatban l. még DOWTY 1979 és BINNICK 1991), ám hasonló szemantikai komponens ad a mondat jelentéséhez a magyarban az *éppen* és a *javában* határozószó is.

Mivel a magyar aspektusrendszerben a progresszív nem grammatikalizált és nem korlátlanul produktív nézőponti kategória, hanem csupán preaspektuális kategóriának³ minősíthető, az ezzel a nézőponti aspektussal való inkompatibilitásra alapozó teszt nem alkalmazható a magyar állapotpredikátumok elkülönítésére. Emiatt a progresszivitás jelentéselemével való kombináció eredményét csupán az említett határozószók mondatba való beillesztésével ellenőrizhetjük.

- (11) a) *István éppen / javában futott, amikor megfájult a térd.*
 b) **Éppen / javában tudott angolul, amikor állásajánlatot kapott.*
 c) **Péter éppen / javában ismerte Tamást, mikor megbetegedett.*
 d) **János éppen / javában szőke / magas volt, amikor megismertem.*

³ A terminus a még nem korlátlanul produktív, azaz nem teljesen grammatikalizálódott szemantikai-aspektuális kategóriák megnevezésére szolgál. JOHANSON a következőképpen vezeti be a kategóriát: „Since there are diachronic developments leading from peripheral constructions without aspectotemporally determining force to highly grammaticalized viewpoint operators, we may in many cases speak of *preaspectual* items. They do not reach the degree of generalization expected from aspectotenses. [...] The more limited the applicability of a preaspectual marker is, the longer its way is to the status of a viewpoint operator” (JOHANSON 2000: 41).

- e) *János éppen beteg volt, amikor megismertem.*
 f) **János javában beteg volt, amikor megismertem.*
 g) *#/??Éppen / javában lélegeztem, amikor megszólított a tanár.*
 h) *#/??A Föld éppen / javában keringett a Nap körül, amikor belecsapódott egy meteor.*

Amint (11) példáiból is kiderül, az *éppen* és a *javában* határozószók disztribúciós sajátosságai nem teljesen azonosak, ennek oka pedig a köztük lévő szemantikai különbségben rejlik. Az *éppen* határozószó az időhatározó, időhatározói mellékmondat formájában megadott vagy – jelen idejű predikátumok esetén – kontextuálisan adott referenciaidővel való egybeesést, illetve egyidejűséget fejezi ki, nem feltétlenül implicál azonban dinamikusságot, így a progresszív jelentésnek csupán egy részét fedi le.⁴ A *javában* határozószó azonban egyértelműen dinamikusságot implicál, az ige által jelölt folyamat kibontakozását jelöli a folyamat kezdőpontjára való fókuszálás nélkül, ez pedig teljesen megegyezik a progresszivitás szemantikájával.⁵

Ennek a különbségnek egy számunkra releváns következménye van: az *éppen* határozószó nemcsak dinamikus, hanem statikus jegyű predikátumokkal is kombinálható (vö. 11a és 11e), a *javában* határozószó pedig csak dinamikus predikátumokkal eredményez szemantikai-pragmatikai jólformáltságot (vö. 11a, f).

Az *éppen* határozószónak a (11c–d)-ben szemléltetett, bizonyos statikus jegyű predikátumokkal való inkompatibilitása azzal magyarázható, hogy jelentéséből adódóan az eseményszerűség impermanenciáját fejezi ki, így a határozószó permanens eseményszerűséget jelölő predikátumokkal – legyenek azok statikusak vagy dinamikusak, tehát állapotok vagy folyamatok – nem kombinálható.

Mindez abból is látszik, hogy az említett példák közül a (11d)-ben szereplő *János éppen szőke volt, amikor...* mondat abban az esetben jólformált, ha tudjuk, hogy János gyakran festi a haját, és volt olyan, hogy szőkére festette; a *János éppen magas volt, amikor...* mondat azonban világról való tudásunk alapján nem lehet jólformált, mivel az, hogy valaki magas, általában nem visszafordítható sajátosság, hanem permanens állapotnak tekinthető. Hasonló jellegzetességet tulajdoníthatunk a *javában* határozószónak is, hiszen az implikáció szintjén – tehát nem a szemantikájában kódolva – ez az elem is impermanenciát fejez ki. Azt, hogy a *javában* határozószó az *éppen*-hez hasonlóan inkompatibilis a permanencia jelentéselemével, a fenti (11g–h) szemlélteti, azt pedig, hogy ennek az elemnek a jelentése valóban közel áll az egyes nyelvekben grammatikalizált progresszív nézőponti kategóriáéhoz, az alábbi (12) példázza.

⁴ Ezt támogatja az *éppen* határozószónak az ÉrtSz.-ban szereplő szemantikai leírása is: „a beszéddel, írással v. a szóban forgó cselekvéssel, történéssel való egyidejűség kiemelésére, annak jelölésére, hogy ugyanabban, ill. ugyanabban az időben nem mást csinál a szóban forgó személy, nem másval van elfoglalva, ill. nem más történik, hanem... [Mit csinálsz?] – Éppen levelet írok (készülök írni). Éppen rólad van szó, mikor e sorokat írom. Éppen öltözködött, amikor beléptem hozzá...”

⁵ A *javában* határozószó jelentését az ÉrtSz. a következőképpen írja le: „Annak kifejezésére, hogy vmely fokozódó cselekvés, folyamat a kezdeti fokon túl jelentősen kibontakozott, s a lendület még nem csökkent: teljes erővel, teljes lendülettel. Már javában áll a szüret. Már javában folyt az előadás, amikor megérkeztem. Javában folyik a munka, megy az aratás...”

- (12) a) *A hegymászó éppen elérte a hegycsúcsot, amikor eleredt az eső.*
 b) *Tamás éppen megírta a leckéjét, amikor a vendégek megérkeztek.*
 c) **A hegymászó javában elérte a hegycsúcsot, amikor eleredt az eső.*
 d) **Tamás javában megírta a leckéjét, amikor a vendégek megérkeztek.*

A (12a–d) főmondataiban szereplő non-progresszív predikátumok csak az *éppen* határozószóval kombinálhatók, mivel semmilyen szemantikai-pragmatikai kritérium nem akadályozza a főmondatbeli és az időhatározói mellékmondatban jelölt eseményszerűség egybeesésének a kifejezését, ugyanezek a predikátumok azonban rosszulformáltságot eredményeznek a progresszív, tehát folyamatjelentést kifejező *javában* határozószóval, mivel az igéknek ez az alakja esemény aspektusú.

Az itt leírtak alapján tehát az *éppen* határozószó a permanencia tesztelésére a legmegfelelőbb, a *javában* határozószóval való kombináció pedig a több nyelv esetében alkalmazható progresszivitás-teszt magyar nyelvi részleges megfelelőjének tekinthető. A progresszivitással való inkompatibilitás kritériuma kiemelt fontosságú, mivel alkalmas a statikusság ellenőrzésére, nem csupán az azt alkotó jegykomplexum valamely elemének tesztelésére. E mellett szól az is, hogy az egyes részjegyek által meghatározott kategóriák önmagukban nem zárják ki a progresszív jelentésű határozószóval való kombinációt. Non-ágentív folyamatpredikátummal (pl. *A víz javában csöpögött a csapból, amikor...*), inherens perszisztenciával jellemezhető folyamatpredikátummal (pl. *A kő javában zuhant, amikor...; Az eső javában ömlött, amikor...*), vagy non-alterációval jellemezhető, homogén folyamatpredikátummal (pl. *Pista javában nézte a meccset, amikor...*) kombinálva a határozószó jólformált mondatokat eredményez.

2. Az alábbi három alrészben az *ágentivitás szemantikai-jólformáltság* tesztjeit mutatjuk be. Ezek a tesztek azért relevánsak az állapotok elkülönítése szempontjából, mivel – amint a 2. C) részből is kiderül – a non-ágentivitas a [–Dinamikus] predikátumok egyik alapvető jegye, így annak tesztelése adalékuul szolgál az állapotpredikátumok elhatárolásához. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy e sajátosság tesztelése nem szolgálhat döntő érvként az adott predikátum [±Dinamikus] jegyének ellenőrzésékor, mivel maga a non-ágentivitas szükséges, de nem elégséges kritérium a statikusként való minősítéshez: minden állapotpredikátum non-ágentív, a non-ágentív predikátumok azonban nem mind statikus jegyűek. Ha tehát egy ige ágentív, akkor egyértelműen [+Dinamikus] jegyű, ha pedig nem, akkor további teszt(ek) bevonására van szükség a kategorizáláshoz. Az itt következőkben csak a magyar nyelv esetében is érvényes ismert teszteket tárgyaljuk.

a) Mivel a *z i m p e r a t í v u s z* alapértelmezés szerint ágensi alanyú igékkal kombinálható, egy eseményszerűséget kifejező predikátumnak az ezzel az igemóddal való (in)kompatibilitása tekinthető az egyik fő ágentivitas-tesztnek. Éppen emiatt DOWTY (1979), BINNICK (1991) és sok más szerző a tesztípust az állapotok és a dinamikus eseményszerűségek elkülönítésének eszközeként használja fel. Ez a kombinálhatóság természetesen a magyar nyelv esetében is az ágentivitas tesztjeként működtethető, kérdés azonban, hogy milyen további kritériumok bevezetésével különíthetők el a (13a–b)-hez és a (13c–e)-hez hasonló felszólítások értelmezési mintája.

- (13) a) *Csináld meg a leckéd!*
 b) *Ismerd Pétert!*
 c) *Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat!*
 d) *Légy okos!*
 e) *Lásd az igazságot!*

A két példasor közötti viszony magyarázatára két fő lehetőség van: elkülönítjük az imperatívusz prototipikus használatát annak csupán a beszélői óhajt kifejező használatától, vagy elkülöníthetjük az állapotpredikátumok alapértelmezés szerinti használatát annak egyfajta ágéntív használatától. Az előbbi, egyértelműen hátrányos elkülönítés szerint az imperatívusz bizonyos esetekben csupán a beszélő óhajtát fejezné ki, más esetekben pedig a beszélő óhajtát és azt, hogy a címzettnek módjában áll végrehajtani a felszólító módú predikátum által kifejezett cselekvéstípust. Az utóbbi lehetőség szerint az állapotpredikátumok folyamatpredikátumként való újraértelmezését feltételezhetjük, mely olyan koerációs műveletként kezelhető, amely egy állapotpredikátumból egy valamilyen cselekvésből, érzékelhető és akaratlagos folyamatból álló eseményszerűséget leíró predikátumot hoz létre. (13c esetén például a *szere*t igének az ágéntív használata az általa kifejezett mentális állapotnak a cselekvésekben – pl. segítségnyújtásban vagy sérelem okozásának elkerülésében – való megnyilvánulását jelentheti.)

A felszólító mód alapú ágéntivitas-teszt tehát önmagában nem eredményez pontos elkülönítést. Ha viszont kiegészítjük egy olyan pragmatikai megszorítással, mely szerint az alanyi szereplőnek módjában kell állnia az igével/igés szerkezettel jelölt eseményszerűség előidézésére, akkor a megszorítás teljesülésének elbírálása épp az alanyi argumentum tematikus szerepe alapján történhetne, emiatt a kritérium körbenforgóvá válna. Mindez nem zárja ki ezt a tesztípust az ágéntivitas-tesztek köréből, jól szemlélteti azonban a kritérium erős pragmatikai meghatározottságát, amely indokolttá teszi a további ágéntivitas-tesztek bevonását. Az itt felmerülő, újraértelmezéssel kapcsolatos jelenség az állapot aspektus koerációs átírására szolgált példát.

b) Szintén az ágéntivitas jegyének ellenőrzésére használt jólformáltsági tesztípus a szakirodalom szerint a *force* 'kényszerít' és a *persuade* 'meggyőz' típusú igékkel való kombináció. DOWTY 1979 és a kérdést érintő szakirodalom általában arra a következtetésre jut, hogy az állapotok nem kompatibilisek az ezekkel az igékkel jelölt eseményszerűségekkel, így az állapotpredikátumot tartalmazó mondatok nem lehetnek az efféle igéknek a vonzatai.

Hasonló mintát követnek a magyar állapotpredikátumok is: amint (14c)-ben láthatjuk, az állapotpredikátumok a *(rá)kényszerít* és a *meggyőz* típusú igék vonzataként rosszulformált mondatokat eredményeznek. Ugyanígy eredménnyel jár – és talán megfelelőbbnek bizonyul tesztként – a *rávesz* igével való kombináció is, melynek jelentéstartama közel áll a két említett angol, illetve magyar ige szemantikájához (vö. 14a–c).⁶

⁶ A magyar *rávesz* ige tesztként való alkalmazhatóságára SZILÁGYI N. SÁNDOR hívta fel a figyelmet (szóbeli közlés).

- (14) a) *Anna meggyőzte / (arra) kényszerítette / rávette a testvérét, hogy (el)mosogasson.*
 b) **Anna meggyőzte / (arra) kényszerítette / rávette a testvérét, hogy legyen szőke / magas / beteg.*
 c) **Anna meggyőzte / (arra) kényszerítette / rávette a testvérét, hogy lássa a Göncölszekeret.*

A példák szerint tehát ez a tesztípus megfelelőnek tekinthető az ágentivitás/non-ágentivitás ellenőrzésére.

c) Mivel az ágentivitás szándékosságot feltételez, a szakirodalom szerint a hasonló jelentéstartamú adverbiumokkal való kombináció szintén ágentivitás-tesztként használható (l. DOWTY 1979; BINNICK 1991; SMITH 1991; stb.). A teszt lényege, hogy az ágentív predikátumok jólformált mondatokat eredményeznek a szándékosságot kifejező adverbiumokkal való kombinációkor, a non-ágentív predikátumok azonban rosszulformáltak lesznek ugyanezekkel a határozókkal, mivel a non-ágentivitás nem kompatibilis a szándékossággal.

- (15) a) *Péter szándékosan / óvatosan a földre dobta a törölközőt.*
 b) *István szándékosan / óvatosan gurult a domboldalon.*
 c) **A labda szándékosan / óvatosan gurult a domboldalon.*
 d) **Anna szándékosan / óvatosan szerette a csokit / beteg volt / hallotta a zajt.*

A fenti (15a–d) példásor azt mutatja, hogy a szándékosságot kifejező adverbiumokkal való kombináció a magyar nyelv esetében is használható az ágentivitás (tehát nem a statikusság) jegyének ellenőrzésére.

3. Az aspektuális igékkel való kombinációt a szakirodalom gyakran a statikusság-tesztek közé sorolja, mivel az angol nyelvben a [–Dinamikus] jegyű predikátumok általában inkompatibilisek ezekkel az igékkel (vö. JOHANSON 2000: 65). Az angol nyelv kapcsán relevánsnak tartott aspektuális igék között szerepelnek a *start* '(el)kezd/kezdődik', *begin* '(el)kezd', *stop* 'abbahagy/megszűnik', *finish* 'befejez' típusúak. BINNICK (1991: 174) rámutat arra, hogy az angolban a statikus predikátumok *-ing* végződéses alakja inkompatibilis ezekkel az aspektuális igékkel, azokban az esetekben pedig, amikor a kombináció jólformált mondatot eredményez, a predikátum habituális értelmezést kap (pl. 16a–b esetében), amikor azonban ez nem lehetséges, a mondat rosszulformált lesz (pl. 16c esetében).

- (16) a) *Joan started being ill (all the time).* '≈Johanna elkezdett (állandóan) betegnek lenni'
 b) *Joan stopped being ill (all the time).* '≈Johanna megszűnt (állandóan) betegnek lenni'
 c) **Joan finished being ill.* '≈Johanna befejezte a betegeskedést'

A tesztípus magyar nyelvre való alkalmazásának alapjai a következő aspektuális igék lehetnek: *(el)kezd, folytat, befejez*. Az *elkezd* igével kombinálva az álla-

potpredikátumok általában rosszulformált mondatokat eredményeznek (vö. 17a), számos olyan eset is van azonban, amikor a kombináció lehetséges (vö. 17b–c). A magyar szakirodalom nem tárgyalja részletesen a kérdéskört, és nem tulajdonít jelentőséget az *elkezd* és a *kezd* igék disztribúciós mintabeli eltéréseinek, illetve az aspektuális igék vonzataiként szereplő predikátumok alakjának. Az alábbi példasorok ugyanakkor azt mutatják, hogy az aspektuális igékkel való kombinációra alapozó tesztek a magyar nyelv esetében (is) számos olyan kérdést vetnek fel, amelyeknek tisztázása lényeges a tesztípus működésének átlátásához, illetve az annak alkalmazhatóságát befolyásoló restriktív körvonalazásához. Hangsúlyozandó, hogy az alábbi példákban szereplő predikátumoknak minden esetben csupán az aktuális (tehát nem habituális/frekventatív) értelmezését vesszük figyelembe.

Mellékesen megjegyezhetjük, hogy a (17b) mondatban szereplő állapotpredikátum alapértelmezése nem engedi meg a szerkezetípusban való előfordulást, a mondat azonban koerció révén frekventatív/habituális olvasatot kaphat. A szerkezet ebben az esetben bizonyos helyzetekre vonatkozó, ismétlődő eseményszerűsége vonatkozik. Ehhez hasonló jelenséget figyelhetünk meg a (28c) példa esetében is, itt azonban a mondat egyértelműen jólformált, mivel a benne szereplő állapotpredikátum olyan eseményszerűséget jelöl, amely bizonyos helyzetekben ismétlődő, valamilyen formában érzékelhető eseményszerűségként (pl. jellemző cselekvéseként) értelmezhető újra. (Az efféle koerziós jelentésmódosulásokról l. még MICHAELIS 2002: 22–4.)

- (17) a) *Anna *elkezdte tudni a leckéjét*.
 b) ??Anna *ötéves korában elkezdte szeretni a tejberizset*.
 c) Anna *elkezdett az anyjára hasonlítani*.
 d) ??*Elkezdett felhős lenni az ég*.
 e) *Elkezdett gurulni a labda / folyni a víz*.
 f) *Tamás elkezdett írni / futni*.
- (18) a) Anna *kezdte tudni a leckéjét*.
 b) Anna *ötéves korában kezdte szeretni / szeretni kezdte a tejberizset*.
 c) Anna *kezdett az anyjára hasonlítani*.
 d) *Kezdett felhős lenni az ég*.
 e) *Kezdett gurulni a labda / folyni a víz*.
 f) *Tamás kezdett írni / futni*.
- (19) a) *Anna *elkezdte / folytatta / befejezte a tudást / a lecke tudását*.
 b) *Anna *ötéves korában elkezdte / folytatta / befejezte a szeretést / a tejberizs szeretését*.
 c) *Anna *elkezdte / folytatta / befejezte az anyjára / anyjára való hasonlítást*.
 d) *A *labda elkezdte / folytatta / befejezte a gurulást*.
 e) *A *víz elkezdte / folytatta / befejezte a folyást*.
 f) *Tamás elkezdte / folytatta / befejezte az írást / futást*.

A fenti példák alapján kérdésként merül fel a *kezd + inf.* (pl. 18a–f) és az *elkezd + inf.* (pl. 17a–f) kombinációk, illetve az *elkezd + inf.* és az *elkezd a V + -Ás(t)* (pl. 19a–f) kombinációk közötti különbség természete. A *kezd + inf.* és az *elkezd + inf.* alakok közötti – aspektuális szempontból releváns – különbséget abban láthatjuk, hogy az *elkezd* ige valamilyen pontosan meghatározható időpontot implikál az infinitívuszi predikátummal kifejezett eseményszerűség kezdeteként, az igeötötlén *kezd* alak pedig az infinitívuszi predikátummal kifejezett eseményszerűség elkezdődésének folyamatára utal, arra a folyamatra, amely az adott eseményszerűséget alkotó történés(ek) egyre növekvő gyakoriságával/intenzitásával jellemezhető. A (17a–f) és (18a–f) példasorok közötti interpretációs és jólformáltsági különbségek abból adódnak, hogy az állapotok kezdete általában nem pontszerű eseményként, hanem nehezen behatárolható és gyakran nem érzékelhető eseményszerűségként fogható fel, így az állapotpredikátumok – aktuális jelentésükben – a *kezd* aspektuális igével egyeztethetők össze; a folyamatok kezdete ezzel szemben gyakran pontszerű eseményként fogható fel, így a folyamatpredikátumok leginkább az *elkezd* aspektuális igével egyeztethetők össze. Az *elkezd + inf.* szerkezetben való előfordulás tehát a predikátumok aktuális jelentésére alapozva megfelelő statikusság-tesztnak minősíthető.

Az *elkezd + inf.* és az *elkezd a V + -Ás(t)* szerkezetű típusok közötti különbség nem az eseményaspektussal, hanem argumentumszerkezeti kritériumokkal hozható összefüggésbe: az előbbi szerkezet semleges az ágentivitás szempontjából, az utóbbi ágens – vagy akként konceptualizált – alanyt implikál. Ennek megfelelően a (19a–e)-ben szereplő, non-ágentív állapot- és folyamatpredikátumok nominalizált alakjai rosszulformált mondatokat eredményeznek az *elkezd a V + -Ás(t)* szerkezetben, a (19f)-hez hasonló szerkezetek azonban jólformáltak, mivel a bennük szereplő nominalizált folyamatpredikátum ágentív. Az ebben a szerkezetű típusban való előfordulás ellenőrzése így az ágentivitás-tesztek körébe utalható.

4. Az állapotpredikátumokkal kapcsolatban – az eddig felsoroltak mellett – szintén gyakran kiemelt tény, hogy inkompatibilisek a legtöbb módhatározóval. JOHANSON (2000: 65) az állapotpredikátumoknak a sebességgel kapcsolatos adverbiumokkal való inkompatibilitására mutat rá, ROTHMAYR (2009: 31) pedig általában a módhatározókkal való inkompatibilitásra. A szándékosságot kifejező módhatározókkal való kombináció tesztjét külön tárgyaltuk, így a továbbiakban csupán az egyéb, dinamikusságot kifejező határozókat vesszük figyelembe.

a) A sebességet és fokozatosságot kifejező módhatározók között szerepelnek a *gyorsan*, *lassan* típusúak. Az ezekkel való kombináció eredményét (20a–i) szemlélteti, a példasorból pedig az is kiderül, hogy a kombinációval nem tesztelhető a $[\pm\text{Dinamikus}]$ jegy, így – annak ellenére, hogy az állapotpredikátumok nem kombinálhatók az említett határozókkal, a folyamatpredikátumok túlnyomó része pedig valóban kompatibilis azokkal – önmagában nem alkalmazható statikusságtesztként.

- (20) a) Péter gyorsan / lassan futott / írt.
 b) Péter gyorsan / lassan gondolkodott.
 c) *Anna gyorsan / lassan szerette a csokit / tudta a választ / volt beteg.
 d) *István gyorsan / lassan dudorászott.

- e) **Juli gyorsan / lassan viselte az ünneplő ruháját.*
- f) **A Greenpeace-aktivista gyorsan / lassan ölelte a fát / tartotta a transzparenst.*
- g) **János gyorsan / lassan nézte / bámulta a tájat.*
- h) *A vízszint gyorsan / lassan emelkedett.*
- i) *Akkoriban gyorsabban / lassabban öregedtek az emberek.*

Nem minden folyamatpredikátum enged meg tehát az eseményszerűség kibontakozásának sebességére vonatkozó utalást, mivel nem minden folyamathoz tártható hasonló tulajdonság. (20a–g) alapján arra következtethetnénk, hogy ezek a határozók a homogén eseményszerűségeket kifejező egységekkel inkompatibilisek, a fázisstruktúrával jellemezhető eseményszerűségeket kifejező egységek pedig kompatibilisek ugyanezekkel az adverbiumokkal. Ez alapján a tesztípust az inherens homogenitás tesztjeként fogadhatnánk el, a (31h–i) példásor azonban azt mutatja, hogy a homogén eseményszerűségeket kifejező predikátumok egy része – a heterogén fázisstruktúrájú eseményszerűséget jelölő egységekhez hasonlóan – szintén specifikálható sebesség szempontjából.

Az adatok alapján tehát elmondható, hogy a sebességet kifejező határozókkal való kombináció homogenitás-tesztjeként nem működtethető teljes hatékonysággal, statikusság-tesztjeként pedig szigorúan tekintve egyoldalúnak minősül: a jólformált kombinációkban szereplő predikátumok biztosan [+Dinamikus] jegyűek, tehát nem állapotok, a rosszulformált kombinációkban szereplők pedig [–Dinamikus] jegyűek vagy a non-alteráció jegyével jellemezhető [+Dinamikus] predikátumok. A jelenség oka egyébként abban rejlik, hogy a heterogén fázisstruktúrával jellemezhető eseményszerűségek kibontakozásának sebessége az egyes fázisok váltakozásának, illetve egymás után következésének sebességében ragadható meg leginkább, a fázisstruktúra nélküli, tehát homogén eseményszerűségek esetében ez a lehetőség azonban kizárt, így a legtöbb ilyen eseményszerűség nem jellemezhető sebesség szempontjából. Azok a homogén eseményszerűségek, amelyeknek mégis specifikálható a sebességük, általában valamilyen alternációt, azaz változást fejeznek ki, hiszen az efféle eseményszerűségekhez általában sebességet rendelhetünk. Ezt a mintát tükrözik tehát a nyelvi adatok is.

A tesztípus a fentebb elmondottak értelmében a non-alteráció tesztjeként önmagában nem alkalmazható sem a homogenitás, sem a statikusság jegyének ellenőrzésére, így további tesztek bevonását teszi szükségessé.

b) A szándékosságot és sebességet kifejező határozókon kívül az e g y é b m ó d h a t á r o z ó k k a l v a l ó k o m b i n á c i ó i s g y a k r a n h a s z n á l t s t a t i k u s s á g - t e s z t (vö. ROTHMAYR 2009). Ennek oka, hogy a módhatározók dinamikusságot, általában valamilyen, érzékelés alapján specifikálható folyamatot implikálnak. A szakirodalom és az eddig leírtak alapján az általánosítás a következő: az állapotpredikátumok inkompatibilisek a – nem szándékosságot vagy sebességet kifejező – módhatározókkal, a folyamatpredikátumok pedig kombinálhatók ugyanezekkel az adverbiumokkal. A tesztípus különösen fontos, mivel az alapjául szolgáló kritérium egy meghatározott mondatrészre, illetve annak egy típusára vonatkozik, mégis elég tág ahhoz, hogy általános érvényüként fogadhassuk el.

Az eddigi részek alapján elmondható, hogy a specifikus határozószókkal, főlérendelt predikátumokkal stb. való kombináció az esetek nagy részében megfelelő tesztnek bizonyul, gyakran találunk azonban olyan kivételeket, amelyek az adott predikátumok eseményaspektusától független szemantikai-pragmatikai tényezők miatt kizárják a teszt működtethetőségét (pl. azokban az esetekben, amelyekben egy határozó ágentivitást implicál, így emiatt nem szolgálhat a non-ágentív folyamat-predikátumok állapotpredikátumoktól való elkülönítésére).

Az alábbi (21a–g) a fentebb említett teszt működését szemlélteti.

- (21) a) *János ügyesen írt / játszott / taktikázott.*
 b) *Anna vidáman énekelt / ugrált / potyolta a húst.*
 c) *A tanár büszkén állt az iskolaudvaron / figyelte tanítványát / hallgatta a kórust.*
 d) **Anna ügyesen / vidáman / megállíthatatlanul / büszkén volt beteg / fáradt / szőke / magas.*
 e) **Anna ügyesen / vidáman / megállíthatatlanul / büszkén szerette a csokit / tudta a választ / hasonlított az anyjára.*
 f) *Péter büszkén látta gyermekei sikerét.*
 g) *Péter részegen látta a Téliapót.*

Az itt felsorolt példák alapján tarthatónak látszik a módhatározókkal való inkompatibilitás kritériuma, néhány példa azonban további magyarázatra szorul. (21a–c) a módhatározós folyamatpredikátumokra szolgáltat példákat, (21d–e) pedig néhány kiválasztott módhatározónak az állapotpredikátumokkal való rosszulformált kombinációját szemlélteti. Ez utóbbiak közül a (21d)-ben szereplők a nominális predikátumokkal kifejezett állapotok, a (21e)-ben szereplők pedig az igével kifejezett állapotok esetét példázza.

A tesztípussal kapcsolatban lényeges kérdésként merül fel magának a módhatározónak a definíciója, illetve annak az állapothatározótól való elhatárolása. Erre azokban az esetekben van szükség, amelyekben egy adott adverbium egyaránt szerepelhet a mondatban módhatározóként és állapothatározóként. Ilyen például a *büszkén* határozó, mely (21c) esetében minősülhet az alany állapotára utaló állapothatározónak vagy a predikátumok által kifejezett folyamatokat jellemző módhatározónak. Amikor egy efféle adverbium és egy állapotpredikátum kombinációja jólformált mondatot eredményez (pl. 21f esetében), szükség van az adott adverbium szerepének tisztázására. A problémakör részletes tárgyalását mellőzve e helyen a tárgyalt tesztípus működtetéséhez szükséges kritériumként csupán a következőt adjuk: egy adverbium módhatározónak tekinthető, ha az igét/igés szerkezetet bővítve az ige által jelölt eseményszerűség kibontakozásának, lezajlásának módját specifikálja, állapothatározónak minősül azonban, ha az ige által jelölt eseményszerűség helyett a mondat valamely – alanyi vagy tárgyi – szereplőjét közvetlenül jellemzi.

A *büszkén* határozó kapcsán a leírtak alapján elmondható, hogy módhatározóként is szerepelhet a (21c) típusú mondatokban, mivel nemcsak az alany állapotát, hanem az állás módját is specifikálhatja (vonatkozhat testtartásbeli jellegzetességére); ugyanez az adverbium azonban a (21f) mondat esetében állapothatározóként van je-

len a szerkezetben, mivel itt csupán az alany állapotát specifikálhatja, a látás eseményszerűségét nem minősítheti (nem vonatkozhat a látás egy jellegzetes módjára). Az utóbbihoz hasonló a helyzet (21g) esetében is: a *részezen* adverbium kizárólag olyan állapothatározóként értelmezhető, amely az alanyi, esetleg a tárgyi szereplő állapotát specifikálja.

A módhatározókkal való kombináció kritériuma tehát megfelelő statikusságtesztnek minősíthető: a dinamikus predikátumok megengedik az efféle adverbiumoknak a szerkezetbe való beillesztését, a statikusak azonban nem.

5. MICHAELIS (2002: 21–4) az állapot aspektust inkompatibilisnek tartja az adverbialis kvantifikációval. (JOHANSON leíró szempontú munkája szintén rámutat arra, hogy az állapotok általában kizárják az adverbialis kvantifikációt; vö. JOHANSON 2000: 65.) Az alábbi (22a–f)-ben szereplő példák alapján megállapítható, hogy a *z adverbialis kvantifikáció tesztje* valóban kizárja az állapotpredikátumok nagy részét (l. 22a–b), mivel azonban bizonyos állapotpredikátumok megengedik az efféle kvantifikációt (l. 22c–d), a tesztípus nem alkalmazható általában a [\pm Dinamikus] jegy ellenőrzésére.

- (22) a) **Péter többször szerette a tejberizst / ismerte Ádámot / tudott angolul.*
 b) **Ádám kétszer volt magas / kékszemű.*
 c) *Kétszer láttuk ezt a hegyet.*
 d) *Ádám kétszer volt beteg / katona.*
 e) **A Föld kétszer keringett a Nap körül.*
 f) **Péter tegnap kétszer lélegzett.*

A példákból arra következtethetünk, hogy a tesztípus nem a statikusság, hanem a permanencia jegyének kimutatására szolgálhat, mivel a nem permanens állapotpredikátumok összeegyeztethetők az adverbialis kvantifikációval (pl. 22d), ugyanakkor a permanens (vagy akként konceptualizált) állapotokon kívül (l. 22a–b) a permanens (vagy akként konceptualizált) folyamatok is kizárják a kvantifikációt (l. 22e–f). A leírtak alapján tehát a tárgyalt tesztípus nem alkalmas az állapotpredikátumoknak a folyamatpredikátumoktól való elkülönítésére, mivel az adverbialis kvantifikációval való inkompatibilitás nem szükséges feltétele az állapotként való kategorizálásnak, így a teszt csupán az adott predikátum (im)permanenciájának ellenőrzésére szolgálhat.

6. ROTHMAYR (2009) DAVIDSON és MAIENBORN alapján ismerteti a *z ez (x-kor) történt* típusú kifejezésekkel való kombináció szemantikai-pragmatikai tesztjét, amely az állapotkategóriák mindegyikét képes kiszűrni. A teszt eredetileg a davidsoni eseményargumentum kimutatására szolgált, az állapotok kiszűrésére pedig azért alkalmas, mivel a kifejezés egyértelműen [$+$ Dinamikus] történésre utal, így kizárja a állapotokkal való kompatibilitást (vö. ROTHMAYR 2009: 29). A tesztípus működését az alábbi (23a–c) példásor szemlélteti.

- (23) a) *Szerettem a csokit / Hallottam a tenger zúgását / Tudtam angolul. #Ez akkor történt, amikor...*
 b) *Péter magas / szőke volt. #Ez 1955 és 2010 között történt.*
 c) *János fáradt / nyűgös / lelkes volt. #Ez tegnap délután történt.*

A (23)-ban szereplőkhöz hasonló példákból kiderül, hogy ez a szemantikai-pragmatikai természetű jólfarmáltsági teszt valóban alkalmazható a [–Dinamikus] jegyű predikátumoknak a [+Dinamikus] jegyűektől való elkülönítésére, de a tesztípus erős pragmatikai meghatározottságából adódóan könnyen fölülrható azokban az esetekben, amikor egy állapotot valamilyen folyamatként érzékelünk/érezkeltekünk. Emiatt a [±Dinamikus] jegy ellenőrzésekor célszerű ezt a tesztípust egyéb tesztek mellett segédkritériumként alkalmazni.

5. Alternatív állapotértelmezések. – A **2.** részben leírt jegyek nagy része a szakirodalomban gyakran kiemelt sajátosság az állapotok leírásakor, a jegyek ismertetése azonban általában nem kötelezően megvalósuló kritériumok megadásával történik, hanem leginkább olyan általános jellemzőként, mely nem szolgálhat egy definíció kiindulópontjával. BINNICK összegző munkájának állapotokkal foglalkozó fejezetei alapján is megállapítható, hogy az aspektusirodalomban az eseményaspektus alapkategóriái közül az állapotok csoportja a legkevésbé meghatározott, illetve behatárolt (vö. BINNICK 1991: 173–5, 183–8). E rész – a **3.** részben ismertetett jegyhierarchiát figyelmen kívül hagyva – azokat a lehetséges jegykombinációkat sorolja fel röviden, melyek az egyes állapotdefiníciók alapjául szolgálnak vagy szolgálhatnak a különböző elméletekben. Ily módon az alternatív állapotértelmezések felvázolásával egyrészt átláthatóvá válik a jegyek funkciója a statikusság meghatározásában, másrészt feltérképezhetők azok az irányvonalak, amelyek mentén a folyamatpredikátumok egyes alapkategóriái rokoníthatók az állapotokkal.

Bizonyos (aspektus)modellek a statikusság fogalmát az inherens homogenitásával azonosítható értelemben alkalmazzák. Ezek tipikusan azok az elméletek, amelyek a predikátum eseményaspektusát kizárólag annak intervallumtulajdonságai alapján határozzák meg. A statikusságnak az inherens homogenitást megfelelően, valamint figyelmen kívül hagyva a non-alteráció, az inherens perszisztencia és a non-ágentivitás jegyeit a hasonló megközelítések gyakran az állapotok kategóriájába sorolják például az angol progresszív nézőponti aspektusú predikátumokat (I. DOWTY 1986: 44). Ugyanennek a meghatározásnak a magyar nyelvre való alkalmazása szükségessé tenné az inherens homogenitással jellemezhető folyamatpredikátumok (pl. az *emelkedik*, *zuhan*, *hosszabbodik*, *öregszik*, *szépül* stb. skaláris predikátumok, vagy a *néz*, *ölel*, *tart*, *visel* típusú, non-alterációval és inherens homogenitással jellemezhető predikátumok) állapotként való kategorizálását.

Ugyancsak a homogenitás meghatározó jegyként való kezelése mutatkozik meg BACH osztályozásában (vö. BACH 1986: 6), melyben külön kategóriaként szerepelnek az ún. dinamikus állapotok (pl. *sit* 'ül', *stand* 'áll', *lie* 'fekszik' + helyhatározó stb.) és a statikus állapotok (pl. *be drunk* 'részegnek lenni', *own* 'birtokol', *love* 'szeret', *resemble* 'hasonlít' stb.). A példákat megfigyelve elmondható, hogy az előbbiekhöz a négy felsorolt jegy közül a homogenitás és a non-alteráció (tehát a homogenitás két típusa) társítható, az utóbbiakhoz azonban hozzárendelhető a teljes jegykomplexum. BACH rendszerezéséből is kiderül tehát, hogy a homogenitás központi állapotértelmezések velejárója lehet a non-ágentivitás és inherens perszisztencia kritériumainak mellőzése, hiszen a dinamikus állapotokra eszerint nem érvényesek kötelezően az említett jegyek.

A homogenitás alapú meghatározások, illetve az így lefedett predikátumosztályok nagyban különböznek a nyelvi eszközökre szorítókozó, jólformáltsági teszteket alkalmazó elméletekben bemutatottaktól. Ezek a jelentős eltérések nagyrészt az elméleti keretek és – ezzel szoros összefüggésben – céljaik különbözőségéből adódnak: egy intervallumszemantikai modell eszköztárában például nem szerepelnek olyan kritériumok, tesztek, melyek alkalmazhatók lennének egy eseményszerűséget jelölő predikátum inherens perszisztenciájának vagy non-ágentivitásának ellenőrzésére, egy szemantikai-szintaktikai modell viszont bizonyos jólformáltsági tesztek bevezetésével árnyaltabbá teszi az állapotpredikátumok elkülönítésére alkalmazott kritériumrendszert.

A [\pm Telikus, \pm Dinamikus] jegyek megállapításakor a szakirodalom általában egyenértékűnek tekinti az intervallumos és a jólformáltsági tesztek arra alapozva, hogy azok eredetileg ugyanazon jegyek kimutatására szolgálnak. Az itt leírtak azonban világosan azt mutatják, hogy a meghatározás alapjául kiválasztott jegy és az annak tesztelésére kiválasztott kritériumrendszer alapvető kategoriális eltéréseket eredményez, a két tesztípus így értelemszerűen nem tekinthető ekvivalensnek. Amint a 4. A) részből is kiderült, az erős oszthatóság intervallumos tesztjének alkalmazása nem feleltethető meg a statikusság-tesztként funkcionáló nyelvi eszközök alkalmazásának, mivel az előbbi tesztípus az utóbbiak által ellenőrzött jegykomplexum egyetlen – bár kétségkívül a leglényegesebbként számontartott – komponensét képes ellenőrizni. Az erős oszthatóságot ellenőrző intervallumos tesztek tehát csak a homogenitás alapú állapotértelmezés keretei közt hatékonyak, mivel azok valójában homogenitás-tesztek, nem pedig statikusság-tesztek.

A statikusság meghatározásakor az inherens homogenitás alapjegyéből kiindulva tovább szűkíthető az állapotként kategorizált predikátumok köre a gyakran kiemelt non-ágentivitás és az inherens perszisztencia jegyeinek bevezetésével, mely jegyek kiszűrrik a valamely szereplő által szándékosan, örökifejtés által fenntartott eseményszerűséget jelölő (homogén eseményszerkezetű) predikátumokat. A non-alteráció jegyének bevonásával a változást kifejező, homogén és perszisztens eseményszerűséget jelölő, non-ágentív predikátumok kiszűrését érhetjük el. Az egyes kritériumok bevonásának következményeit az alábbi, (24)-ben szereplő táblázat szemlélteti.

(24)

Statikusság			
1. Inherens homogenitás	2. Non-ágentivitás	3. Inherens perszisztencia	4. Non-alteráció
<i>beteg, magas, szőke</i> stb.	+	+	+
<i>tud, hasonlít, szeret, ismer</i> stb.	+	+	+
<i>néz, figyel, hallgat</i> stb.	–	–	+
<i>ölel, tart, visel</i> stb.	–	–	+
<i>emelkedik, zuhan, hosszabbodik, rövidül, öregszik, szépül</i> stb.	+	+/-	–
<i>vki ül, áll</i> stb.	-/+	–	+
<i>vki fekszik</i>	-/+	+	+
<i>vmi ül, áll, fekszik</i> stb.	+	+	+

A táblázat az inherens homogenitással jellemezhető predikátumok osztályából kiindulva az egyes további jegyek bevonásával kiszűrt alkategóriákat mutatja be, így nyomon követhető, hogy az inherens perszisztencia, a non-ágentivitás és a non-alteráció jegyeinek meghatározó kritériumként való alkalmazása hogyan módosítja az állapotpredikátumok osztályát. (Az áttekintésben nem szerepel az e részben többször is említett permanencia sajátossága, mivel ez az állapotpredikátumok és – ritkábban – a folyamatpredikátumok által kifejezett eseményszerűségek esetleges járulékos jegyének tekinthető.) Ezáltal magyarázhatóvá válik a folyamatpredikátumok bizonyos altípusainak „állapot jellege”, illetve az említett – homogén, non-ágentív, perszisztens vagy non-alterációval jellemezhető – folyamatok esetleges állapotként való kategorizálásának alapja.

A 2. részben körvonalazott és az itt következő 6. részben összegzett állapotértelmezés a statikusságot az említett négy jegyre alapozó kritériumrendszer hiánytalan teljesülésével jellemzi.

6. A statikusság meghatározása és tesztelése. – Az eddigi részekben leírtak alapján statikusként, azaz [–Dinamikus] jegyűként definiáljuk azokat a predikátumokat, amelyekre együttesen jellemző az inherens homogenitás és a non-alteráció, valamint a non-ágentivitás és az inherens perszisztencia.

A részjegyek lényegét a következőképpen összegezzük: inherens homogenitással jellemezhető egy predikátum, ha a hozzá rendelt eseményszerkezet egynemű, így nem tulajdonítható neki fázisszerkezet; non-alterációval jellemezhető egy predikátum, ha az általa jelölt eseményszerűség nem fejez ki tér-, idő-, mennyiség- vagy minőségbeli változást; non-ágentív egy predikátum, ha alanya nem ágensi szereplő; inherens perszisztencia jellemző az olyan eseményszerűségeket jelölő predikátumokra, amelyek fenntartása nem feltételez erőkifejtést valamely szereplő részéről.

A statikusság jegyének (és részjegyeinek) ellenőrzésére az előző alrészekben részletesen tárgyalt kritériumrendszer relevánsnak ítélt elemeit alkalmazzuk, a kritériumok megadásakor pedig itt csupán a [±Dinamikus] jegy szempontjából lényeges tesztípusokat tekintjük át.

Az alábbiakban az állapot aspektusú egységek meghatározásához felhasználható tesztek és egyoldalú kritériumokat összesítjük. A tesztek és az egyoldalú kritériumok közötti különbségtétel alapja, hogy míg a tesztek a statikusságot jellemző teljes jegykomplexum ellenőrzésére alkalmazhatók, tehát önmagukban elegendők az állapot aspektusú egységek meghatározásához (l. 25), az egyoldalú kritériumok a statikusként való kategorizálásnak csupán szükséges, de nem elégséges feltételeit rögzítik (l. 26–29). A statikusság részjegyeiként meghatározott jellegzetességeket ellenőrző tesztípusok az itt leírtak szerint mind egyoldalú kritériumoknak minősülnek (l. 27–29), a (26)-ban bemutatott szemantikai-jólformáltsági teszt pedig szintén ebbe a kategóriába tartozik, mivel az alapjául szolgáló kritérium teljesülése egyértelműen [+Dinamikus] jegyű, tehát folyamatpredikátumra utal, ellenkező esetben azonban további tesztek bevonása nélkül nem lehetséges az aspektuális érték meghatározása.

(25) A statikusság tesztjei

I. A progresszív jelentésű *javában* határozószóval való kombináció tesztje: ha egy atelikus predikátum alapjelentésében kombinálható a progresszív jelentésű *javában* határozószóval, akkor az [+Dinamikus] jegyű, tehát folyamatpredikátum (pl. 25a), ellenkező esetben pedig [–Dinamikus] jegyű, tehát állapotpredikátum (pl. 25b–c). (A határozószó szemantikailag-pragmatikailag inkompatibilis a statikus jegyű predikátumokkal, továbbá pragmatikailag inkompatibilis a permanens folyamatpredikátumokkal. Az utóbbiak esetében a határozószó használata redundánsnak tekinthető (vö. 25d–e).)

- a) *István javában futott, amikor megfájult a térde.*
- b) **Anna javában tudott angolul / ismerte Tamást, amikor állásajánlatot kapott.*
- c) **János javában szőke / magas / beteg volt, amikor megismertem.*
- d) *??Javában lélegeztem, amikor megszólított a tanár.*
- e) *??A Föld javában keringett a Nap körül, amikor belesapódott egy meteor.*

A permanens folyamatok elkülönítéséhez adalékul szolgál az impermanenciát kifejező *éppen* határozószóval való kombináció ellenőrzése. Az impermanens folyamatok kombinálhatók az *éppen* határozószóval, a permanens folyamatok azonban rosszulformált kombinációkat eredményeznek ugyanezzel a határozószóval (vö. 25f–h).

- f) *István éppen futott, amikor megfájult a térde.*
- g) *#Éppen lélegeztem, amikor megszólított a tanár.*
- h) *#A Föld éppen keringett a Nap körül, amikor belesapódott egy meteor.*

II. Az *elkezd + inf.* szerkezetben való előfordulás tesztje: ha egy atelikus predikátum alapjelentésében, illetve aktuális jelentésében szerepelhet az *elkezd + inf.* sémájú szerkezetípusban, akkor a predikátum [+Dinamikus] jegyű (vö. 25i–j), ellenkező esetben pedig [–Dinamikus] jegyű (vö. 25k–l).

- i) *Tamás elkezdett írni / futni / húst potyolni.*
- j) *Elkezdett folyni a víz / gurulni a labda.*
- k) **Anna elkezdte tudni a leckéjét / ismerni Pétert.*
- l) **Anna elkezdett beteg / magas / szőke lenni.*

III. A dinamikusságot implikáló módhatározókkal való kombináció tesztje: ha egy atelikus predikátum alapjelentésében nem kombinálható módhatározókkal, akkor a predikátum [–Dinamikus] jegyű (vö. 25m).

- m) **Anna ügyesen / vidáman / megállíthatatlanul / büszkén volt beteg / fáradt / szőke / magas / szerette a csokit / tudta a választ / hasonlított az anyjára.*

IV. Az *ez történt* típusú kifejezésekkel való kombináció pragmatikai tesztje: ha egy atelikus predikátum alapjelentésében kombinálható az *ez (x-kor) történt* típusú ki-

fejezésekkel, akkor a predikátum [+Dinamikus] jegyű, ellenkező esetben [-Dinamikus] jegyű (vö. 25n–p).

- n) *Szerettem a csokit / Hallottam a tenger zúgását / Tudtam angolul. #Ez akkor történt, amikor...*
 p) *Péter magas / szőke volt. #Ez 1955 és 2010 között történt.*

(26) Egyoldalú dinamikusság-kritérium: az egyszerű jelen idejű alak frekvenatív értelmezésének kritériuma. Ha egy atelikus predikátum egyszerű jelen idejű alakja – koerció révén – habituális olvasatot kaphat, akkor [+Dinamikus] jegyű (vö. (26a)), ha azonban nem értelmezhető habituálisaként, akkor a predikátum e sajátossága alapján nem specifikálható annak [±Dinamikus] jegye (vö. 26b–c).

- a) *Péter dolgozik / sportol / iszik / drogozik.* (Aktuális/habituális.)
 b) *Péter könyvet olvas / húst potyol / ugrál / zihál.* (Aktuális.)
 c) *Péter beteg / magas / szereti a feleségét.* (Aktuális.)

(27) Az inherens homogenitás tesztje: inherens homogenitással jellemezhető egy predikátum, ha eleget tesz az erős oszthatóság kritériumának. Erős oszthatóság jellemző egy predikátum eseményszerkezetére, ha az általa kifejezett eseményszerűség a hozzá rendelhető időintervallum minden egyes részintervallumában érvényes/fennáll (vö. 27a–c).

- a) *Aladár 12:00 és 13:30 között nézte az eget. ⇒ Aladár 12:05:05-kor nézte az eget.*
 b) *A Greenpeace-aktivista hétfő reggeltől kedd estig ölelte a fát / tartotta a transzparenst. ⇒ A Greenpeace-aktivista hétfő este 22:10:03 és 22:10:04 között ölelte a fát / tartotta a transzparenst.*
 c) *Aladár 12:00 és 13:30 között futott. ⇒ Aladár 12:05:05 és 12:05:06 között futott.*

(28) A non-alteráció tesztje: non-alterációval jellemezhető egy predikátum, ha eleget tesz a sebességet kifejező adverbiumokkal való inkompatibilitás kritériumának (a változást kifejező predikátumok kombinálhatók sebességet kifejező határozókkal, vö. 28a–b; a non-alterációval jellemezhető predikátumok azonban inkompatibilisek az efféle adverbiumokkal, vö. 28c–d).

- a) *Péter gyorsan / lassan futott / írt / gondolkodott.*
 b) *A vízszint gyorsan / lassan emelkedett.*
 c) **Anna gyorsan / lassan szerette a csokit / tudta a választ / volt beteg.*
 d) **A Greenpeace-aktivista gyorsan / lassan ölelte a fát / tartotta a transzparenst / nézte a tájat.*

(29) Az ágentivitas tesztjei: ágentivitással jellemezhető egy predikátum, ha eleget tesz az alábbi I., II. és/vagy III. pontokban szereplő ágentivitas-tesztek megfelelő kritériumainak.

I. A *(rá)kényszerít*, *meggyőz* és *rávesz* típusú igékkel való kombináció: ha egy predikátum alapjelentésében a *(rá)kényszerít*, *meggyőz* vagy *rávesz* igék vonzataként jólformált mondatot eredményez, akkor az adott predikátum ágentív, ellenkező esetben pedig non-ágentív (vö. 29a–b).

- a) *Anna meggyőzte / (arra) kényszerítette / rávette a testvérét, hogy (el)mosogasson / énekeljen / ugráljon.*
- b) **Anna meggyőzte / (arra) kényszerítette / rávette a testvérét, hogy legyen szőke / magas / beteg / lássa a Göncölszekeret.*

II. A *szándékosan* és *óvatosan/gondosan* módhatározókkal való kombináció: ha egy predikátum alapjelentésében kombinálható a *szándékosan* vagy *óvatosan/gondosan* határozókkal, akkor az adott predikátum ágentív, ellenkező esetben pedig non-ágentív (vö. 29c–d).

- c) *Péter szándékosan / óvatosan a földre dobta a törölközőt.*
- d) **Anna szándékosan / óvatosan szerette a csokit / beteg volt / hallotta a zajt.*

III. Az *elkezd* / *folytat* / *befejez* a $V + -\acute{A}s(t)$ alakú szerkezetekben való előfordulás: ha egy atelikus predikátum nominalizált alakja szerepelhet az *elkezd* / *folytat* / *befejez* a $V + -\acute{A}s(t)$ szerkezetípusban, akkor az adott predikátum ágentív (vö. 29g), ellenkező esetben pedig non-ágentív (vö. 29e–f).

- e) **Anna elkezdte / folytatta / befejezte a tudást / a lecke tudását / a szeretést / a tejberizs szeretését / az anyjára való / anyjára hasonlítást.*
- f) **A labda elkezdte / folytatta / befejezte a gurulást.*
- g) *Tamás elkezdte / folytatta / befejezte az írást / futást.*

Az itt felsorolt és rendszerezett jegyek és az azokat ellenőrző teszttípusok tehát alkalmasak a magyar állapotpredikátumok elkülönítésére. A tesztek kiegészítő egyoldalú kritériumok rögzítésének két alapvető funkciója van: egyrészt kombinálva felhasználhatók a statikus predikátumok elkülönítésére, másrészt alkalmasak az állapotpredikátumok és a folyamatpredikátumok bizonyos alkategóriái között érzékelhető hasonlóságok feltérképezésére.

Azok az atelikus egységek, amelyek a statikusságra vonatkozó kritériumok némelyikét teljesítik csupán, közelebb állnak a statikus predikátumok kategóriájához, tehát bizonyos tekintetben állapot jellegűek. Ennek megfelelően egy folyamatpredikátumhoz erős állapotjelleggel társítunk, ha a négy kritérium közül hármat teljesít, kevésbé állapotjellegűek azonban az olyan folyamatpredikátumok, amelyek csupán egy ilyen kritériumot teljesítenek. A statikusságot alkotó részjegyek és a hozzájuk rendelt teszttípusok meghatározása így nemcsak az alternatív állapotértelmezések kiindulópontjául szolgál, hanem egy prototípuselméleti megközelítés szempontjából is lényeges hozzáadékkal jár. A folyamatpredikátumok osztályozhatók aszerint, hogy a statikusságnak tulajdonított részjegyek közül a felsorolt tesztek segítségével hányat rendelhetünk az egyes alkategóriákhoz.

Kulcsszók: aspektus, statikusság, inherens homogenitás, non-alteráció, inherens perszisztencia, non-ágentivitás, statikusságtesztek, prototipikus kategorizáció.

A hivatkozott irodalom

- BACH, EMMON 1986. The algebra of events. *Linguistics and Philosophy* 9: 5–16.
- BINNICK, ROBERT I. 1991. *Time and the Verb. A Guide to Tense and Aspect*. Oxford University Press, Oxford.
- COMRIE, BERNARD 1976. *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems*. CUP, Cambridge.
- DOWTY, DAVID R. 1979. *Word Meaning and Montague Grammar*. Reidel, Dordrecht.
- DOWTY, DAVID R. 1986. The effects of aspectual class on the temporal structure of discourse: semantics or pragmatics? *Linguistics and Philosophy* 9: 37–61.
- JOHANSON, LARS 2000. Viewpoint operators in European languages. In: DAHL, ÖSTEN szerk., *Tense and Aspect in the Languages of Europe*. Mouton de Gruyter, New York, 27–187.
- KIEFER FERENC 2006. *Aspektus és akcióminőség – különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- VAN LAMBALGEN, MICHIEL – HAMM, FRITZ 2005. *The proper treatment of events*. Blackwell, Boston–Oxford.
- MICHAELIS, LAURA A. 2002. *Aspectual Grammar and Past-Time Reference*. Routledge, New York.
- ROTHMAYR, ANTONIA 2009. *The Structure of Stative Verbs*. Benjamins, Amsterdam (Philadelphia).
- SMITH, CARLOTA 1991. *The Parameter of Aspect*. Kluwer, Dordrecht.
- VENDLER, ZENO 1967. *Verbs and Times*. *Linguistics in Philosophy*. Cornell University Press, Ithaca/New York, 97–121.

About the aspectual category of states

The article presents a detailed study of the aspectual category of stativity: it is concerned with the general features and linguistic tests of prototypical states. The most significant conclusions drawn from the analysis are the following: the main features of stativity are homogeneity, non-alteration, inherent persistence and non-agentivity; there is a hierarchical relation among these, the basic features being those of internal homogeneity and inherent persistence in such a way that the former entails non-alteration while the latter entails non-agentivity; the four features are also important from a prototype theoretical point of view: predicates can be classified according to the number of features that are assigned to them, therefore predicates can be located on a scale which has prototypical states at one end and prototypical processes at the other (as a result, the ambiguity of alternative stativity interpretations/theories can be sorted out); finally: predicates, including Hungarian predicates, can be tested for their aspectual value applying the feature-specific tests presented in the last part of paper.

Keywords: aspect, stativity, inherent homogeneity, non-alteration, inherent persistence, non-agentivity, stativity tests, prototypical classification.

NÉMETH BOGLÁRKA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Mit mutatnak Mikesnek „Az Ifjak Kalauza” fordításán elvégzett javításai?*

1. Mikes és irodalmi nyelvünk című 1991-es tanulmányomban (SZATHMÁRI 1991) három fiktív, négy misszilis levélnek, valamint a fordítások 24 lapjának az elemzése alapján jellemeztem Mikes nyelvét, majd az így kapott nyelvi képet összehasonlítottam a Rákóczi-kor irodalmi nyelvéről kialakított képpel (l. SZATHMÁRI 1980), továbbá a XVIII. század utolsó harmadának BENKŐ LORÁNDtól megvizsgált, igen provincialisztikusnak jelzett nyelvhasználatával (BENKŐ 1960: 486–94). Az összehasonlítás eredményeként azt állapíthattam meg, hogy Mikes nyelve az utóbbiak szövegéhez képest kiegyenlítettebb, inkább közelelt az akkori, még alakuló központi norma felé (vö. TÜSKÉS 2010: 298).

Ezúttal a „kiegyenlítetttség” megnyilvánulásait kívánom közelebről megvizsgálni, mégpedig a tudatos(abb) nyelvhasználatot képviselő szövegjavítások elemzésével, amelyeket Mikes végzett 1751-ben „Az Ifjak Kalauza” 1724/1744-es fordításán. A középpontban természetesen a sztenderd felé való közeledést állítom, de kitérek a kiegyenlítettebb jelleget távolabbról szolgáló jelenségekre is (mint pl. a fordított szöveg tartalmi háttére: erkölcsi stb. értékek; a kezdődő francia felvilágosodás hatása; és a formai jelenségek: a derús hangulat és stílushatás érvényesítése; továbbá a fordító érzés- és gondolatvilágában állandóan jelen levő haza- és szülőföldszeretet; stb.).

Nem szabad elfelejtenünk, hogy íróknak, költőknek, fordítóknak az olyan munkái, amelyekben saját írásukat, esetleg más szerző szövegét átjavítják, kiigazítják, korrigálják, igen hasznosak az irodalmi nyelv történetét és stílust vizsgálók számára. Az ilyen javításokban, korrigálásokban ugyanis a tudatosság jobban érvényesül, mint a spontán nyelvhasználat közben. Ilyenformán ezek a módosítások hűségesebben tükrözik a szerzőnek – az irodalmi nyelv normáit is figyelembe vevő – valóságos nyelvhasználatát (l. pl. Szenczi Molnár Albertnek, illetve Komáromi Csipkés Györgynek a Károli-biblián végzett javításait: SZATHMÁRI 1968: 219–28, 296–8).

2. Mikes igen nagy terjedelmű (12 könyvet magába foglaló) fordítói munkásságának első terméke „Az Ifjak Kalauza” című munka, amelynek szerzője Charles Gobinet XVII. századi francia pedagógiai író. Gobinet műve – eredeti címén: *Instruction de la jeunesse* – számos kiadásban megjelent, más nyelvekre is lefordított, sokáig népszerű olvasmány volt. A Mikes által lefordított könyv egyébként valójában az első része a teljes műnek. A mű címe szó szerinti fordításban: „az ifjúság oktatása”, tehát Mikes azzal, hogy az *instruction-t kalauza*-nak fordította, a kifejezést élőbbé, gazdagabbá tette.

„Az Ifjak Kalauza” imádsággal és előljáró beszéddel kezdődik, majd öt könyvben tárgyalja az ifjak számára feltétlen szükséges, ún. jó erkölcsöt, miközben a dolgos életet, a tanulást, a műveltség fontosságát, a kulturált időtöltést stb. állítja a középpontba (az 1724/1744-es és az 1751-es szöveget, HOPP LAJOS kiváló részletes jegyzeteivel l. Mikes: ÖM. 4.).

* A „Das Werk von Kelemen Mikes im Kontext der europäischen Aufklärung” című nemzetközi konferencián (2011. október 14.) francia nyelven elhangzott előadás magyar változata.

HOPP LAJOS Mikes, a fordítót bemutató alapos munkájában (2002) joggal utal rá, hogy a barokk értekező próza lefordítása a fiatal Mikesnek rendkívüli erőpróbát jelenthetett (l. i. m. 73–4). Érthető, hogy az 1724-es kéziratot – miközben fordítói munkáját nagy lendülettel folytatta – 1744-ben újra elővette és javíttatta. De ezzel sem volt megelégedve, 1751-ben – immár bőséges fordítói és nyelvi-stilisztikai tapasztalat és ismeret birtokában – ismét átdolgozta.

Mikes általában követte az eredeti francia szöveget, de előfordul, hogy egy-egy kisebb részt kihagyott vagy éppen betoldott, viszont annál gyakrabban megváltoztatott szavakat, kifejezéseket, szóalakokat, sőt mondatokat, egész szövegrészeket is. Valójában 1744-ben és 1751-ben is részletes stiláris átdolgozást végzett. Persze nem szabad elfelejteni, milyen nagy dolog volt a kiművelt francia nyelvet a magyarral megfeleltetni. Mikes kiemelkedő stílusérzéke, jártassága és páratlan akaratereje kellett hozzá! Következik azonban az egyáltalán nem könnyű és nem lényegtelen kérdés: merre mutatnak a jelzett változtatások? („Az Ifjak Kalauza” eredetijéről, a két fordításról stb. l. részletesen HOPP 2002: 73–132.)

3. Válaszolnunk kell tehát a javítások alapján a következő öt kérdésre: 1. Érzékelt-e Mikes az irodalmi nyelvi normát? – 2. Elszakadt-e formai tekintetben a háromszéki tájnyelvtől, és igazodott-e az alakuló északkeleti normához? – 3. A javítások tükrözik-e a nyelvi provincializmusok és a norma küzdelmét? – 4. Jellemző-e Mikesre a nyelvi és stilisztikai tudatosság? – 5. Jelzik-e a javítások Mikesnek a kortársaiénál kiegyensúlyozottabb nyelvhasználatát? (Vö. TÜSKÉS 2010: 291–9.)

Vizsgálatunkat kezdjük „Az Ifjak Kalauza” címmel: 1724/1744: „Az Iffiaknak Kalauza / az Isten uttyában / Az Sz. Írásból. és az Sz. Atyákból Szedegetet / keresztyeni oktatások / Ött szakaszra osztva”. 1751: „Az Ifjak Kalauza / A keresztyéni áitatoságban”. A cím megváltoztatása világosan jelzi a nyelvi és helyesírási normához való közeledést, továbbá egyáltalán a rendezettséget: 1724/1744: *Iffiaknak*, 1751: *Ifjak*; 1724/1744: *Kalauza*, 1751: *Kalauza*; 1724/1744: *keresztyéni*; 1751: *keresztyéni*. Az 1751-es címben csak az „áitatoságban” szóalak tér el a mai formától. A rendezettséget meg a cím lerövidítése – mondhatnánk igazi címmé tétele – mutatja.

Bár a második átdolgozásban az ún. „ajánló imádság” és az „Elöl járó beszéd” egy kissé hosszabb, de egyben érthetőbb, természetesebb nyelvű. Egyébként Mikes szinte újrafogalmazta őket. Az ajánló imádság címe például az 1724/1744-es fordításban: „Ajánlom Fiu Isten Sz. Felségednek ezt az érdemetlen kis munkámot.” És az 1751-esben: „Az Isten Fiához való imádság”. Az olvasó ifjút Mikes „fiam”-nak szólítja, de a francia szöveggel ellentétben névvel nem nevezi meg. Viszont a francia magázó (*vous*) formát jó érzékkel a magyarban szokásos tegezéssel váltja fel. Egy kissé furcsállhatjuk, hogy Mikes, bár általában a társalgási, a beszélt nyelvet helyezi előtérbe, az 1724/1744-es kéziratban alkalmazott „kérdés – felelet” formát 1751-ben elhagyja. Talán azért, hogy folyamatosabbá és így hatásosabbá tegye a mondanivalót.

A 382 lapnyi szövegnek (Mikes: ÖM. 4: 1–382) első harmadában hasonlítottam össze „Az Ifjak Kalauza” 1724/1744-es kéziratát az 1751-essel, mérlegre téve Mikes javításait. Úgy gondolom, ez a mennyiség elegendő ahhoz, hogy az egész műre vonhassunk le következtetéseket. Mindjárt megjegyzem, hogy ezek a javítások ritkán olyanok, mint a költőké, íróké, tudniillik hogy egy-egy hangot, szót, kifejezést, vagy esetleg szórendet módosítanak. Mikes változtatásai sokkal nagyobb arányúak: kihagy akár sorokat, szinonimákkal cserél fel

szavakat, kifejezéseket, mondatokat, sőt szövegrészeket, és csak ritkábban bővít, de a mondanivaló szinte minden esetben természetesebb, érthetőbb lesz. Néhány példa (előbb mindig az 1724/1744-es, majd a kettős tildét követően az 1751-es változatot idézem, utánuk a lelőhely [Mikes: ÖM. 4.] oldalszámát tüntetem fel): „Negyedik Rész | Hogy az oktattatást, szeretni és keresni kel.” (448) ≈ „Negyedik Rész | Hogy szeretni kel. és keresni az oktattatást.” (89) – „Hogy azok az kik az jó erkölcsben foglalták magukat iffiu korokban ...” (410) ≈ „Hogy azok akik a jó erkölcsöt követték iffiuságokban...” (45). Egyébként ezekhez hasonló változtatás minden oldalon sok van. Lássunk egy példát arra is – efféle tudniillik kevés fordul elő –, hogy Mikes a javítás során bonyolultabbá teszi a szöveget: „Az iffiuságban valo vétkek, sokaknak rövid életet okoznak” (429) ≈ „Az első rosztrol, mely a halál., a melyet az iffiusagnak vétkei okozák idő elöt sokaknak” (68).

4. A továbbiakban Mikesnek a hangtani, alak- és mondattani, valamint szókinszbeli javításait sorolom fel az 1991-es dolgozatom (SZATHMÁRI 1991: 300–5) sorrendjének megfelelően, továbbá az előbb vázolt módon, vagyis az 1724/1744-es változatot a kettős tilde után követi a javított alak, és mindkettő után zárójelben a lelőhely (Mikes: ÖM. 4.) oldalszáma. Először a nyelvi norma, illetve a kiegyenlítetttség felé mutató javításokat, majd az ezekkel ellentéteseket közlöm.

1. Hangtani javítások

A) Magánhangzók: *ídvösségről* (405) ≈ *üdvességről* (37; az *ö* ≈ *e* ugyan a mai normával szemben ellentétes javítás, de Mikesnél az *e*-zés uralkodik) – meg gyükereneznek (415) ≈ meg gyökereznek (56, de egy kevésel előbb itt is *ü*-vel szerepel a szó, az *ü*-s alakokat minden bizonnal szülőföldjéről hozta Mikes, l. SzT.) – *Itild* (405) ≈ *itéld* (37) – *oskolából* (kétszer, 421) ≈ *iskolából* (59). Ellentétes javítás: *tökélletesége* (445) ≈ *tekélletesége* (81) – *sohajtoznak* (417) ≈ *suhajtoznak* (55).

B) Mássalhangzók: *el hadnak* (407) ≈ *el hagynak* (39; mindig hasonlóan, pl. 410 ≈ 46, 455 ≈ 98) – *Evangélium* (402) ≈ *Evangyélium* (35) – *el ne tevedegyél* (451) ≈ *el ne tévelyedvén* (92) – *oroszlányok* (412) ≈ *oroszlánok* (48) – *tanyította* *vala* (437) ≈ *tanította* *volt* (71, hasonlóan 444 ≈ 85, 449 ≈ 89 és az 1751-esben 92: *meg tanyit*) – *kereszténységre* (392) ≈ *akereszténységre* (25, hasonlóan mindig, pl. 393 ≈ 25, 439 ≈ 80, 464 ≈ 106) – *ollyat* (385) ≈ *olyat* (7, csaknem mindig hasonlóan) – *iffiunak* (411) ≈ *ifju* (46, hasonlóan 388 ≈ 20, 628 ≈ 68, de néha megmarad a *ff*, pl. 393 ≈ 25). Ellentétes javítás: *teremtésének, teremtojétől* (389) ≈ *teremtettek, teremtojétől* (21; szülőföldjéről hozta Mikes, de két lappal később többször: *teremtettél, teremtében*).

2. Alaktani javítások

A) Névszóragozás: *erkölcsset* (410) ≈ *erkölcsöt* (45; hasonlóan 417 ≈ 54) – *igazságokot* (395) ≈ *azokot az igazságokat* (27) – *könyv hullatásiért* (428) ≈ *könyv hullatásiért* (67) – *légyen* (430, 456, 473) ≈ *legyen* (70, 99, 116) – *nékem* (386) ≈ *énnekem* (9) – *Világosan* (401) ≈ *világosan* (33, módhatározó; hasonlóan 435 ≈ 75, 440 ≈ 81) – *hasztalanul* (466) ≈ *hasztalan* (108). Ellentétes javítás: *meg feddezvén azokat* (402) ≈ *meg feddék azokat* (35).

B) Birtokos személyjeles formák. Egyes szám harmadik személyben – magas hangrendű szavak esetében – Mikes a ragok előtti *-i* személyjelet a mai *-é*-re változtatja mintegy 95%-ban. „Az Isten kegyelmít” kifejezést például legalább tizenötször javítja „kegyelmét” alakúra, és a *szív, test, vér, rend, élet, Isten, vég* stb. hasonló formáját igazítja a mai norma szerintire, pl. *lelkít, kegyelmít* (443) ≈ *lelkét, kegyelmével* (84). De hogy ez a felsoroltak el-

lenére mégsem igazi szabály Mikes számára, azt több megoldása mutatja, például amikor ugyanabban a mondatban szerepel nála *-é-s*, valamint *-i-s* változat is: az ő testének és vérinek (467) ≈ az ő valóságos Testének és vérinek (109). Az is előfordul, hogy az 1724/1744-es kézirat *-i-s* változatát – ritkán ugyan, de – javítatlanul hagyja: kegyelmít (419) ≈ kegyelmít (56). A norma felé módosít továbbá ebben a névmásban: nékiek (460) ≈ nékik (102), máskor viszont a nyelvjárás irányában változtat: néki (482) ≈ nékie (105). – A többes szám harmadik személyű nyíltabb *-ok* végződést a még nyelvjárásiasabb *-jok*-ra módosítja: szándékokot (413) ≈ szándékjokot (49).

C) A birtoktöbbség jelét a normának megfelelőre alakítja: tselekedetinek (396) ≈ tselekedeteinek (28, és még kétszer ugyanígy).

D) A középfok. Egy esetben találkoztam a középfok norma szerinti jelének normaellenesre javításával: leg iffiabb volt (403) ≈ leg ifiab volt (35).

E) Igeragozás

a) Igemód-használat. Mikes a megvizsgált részt tekintve hat esetben – minden bizonynyal idegen nyelvi hatásra – a mellékmondat kijelentő módú állítmányát a magyar nyelv szabályaival ellentétes feltételes módra változtatja, pl. „...jovallák néki, hogy *engedelmesgedgyék*...” (417) ≈ „arra inték, hogy a királynak *engedelmeskednék*.” (54) – „Mert minek utánna az bölcs azt *mondgya*...” (473) ≈ „minek utánna azt *mondotta volna*...” (116). Egy alkalommal a létige kitételével változtatja Mikes magyartalanná a mondatot: „...hihetetlennek láttzik néked...” (435) ≈ „...hihetetlennek láttzik néked *lenni*...” (75, l. még 434 ≈ 73, 462 ≈ 104, 474 ≈ 117).

A felszólító mód egyes szám második személyben Mikes csaknem háromszor annyi alkalommal él a hosszabb, enyhébb parancsot kifejező formával, mint a rövidebbel (egyébként az 1724/1744-es kéziratban hasonló módon), pl. „... egyszerre *gondolkodgyál* arol, a mit olvasz, és *kérjed* az Isten kegyelmét...” (117).

b) Igeidő-használat. A *vala* segédigét *volt*-tal helyettesíti, pl. „ilyen *vala*” (402) ≈ „ilyen *volt*” (35) – *neveltetett vala* (413) ≈ *neveltetett volt* (50, l. még 407 ≈ 40, 428 ≈ 67, 433 ≈ 73).

c) Egyes igealakok. A *kéne* (430) formát a *kellene* (69), illetve a *kell* (69) váltja fel 1751-ben (l. még 436 ≈ 76, 439 ≈ 79). A korábbi *vészik* alakot meg (419) a maihoz közelebb álló *veszik* (56) jelzi. A *lesz* (474) 1751-ben *leszen* alakban mutatkozik (117).

d) Teljesebb tövüre módosít Mikes egyes igéket: „ellene nem *állnak*” (419) ≈ „ellene nem *állanak*” (56), hasonlóan: *érzé* (425) ≈ *érzette* (63), *Nyisd* fel (441) ≈ fel kell *nyitani* (82).

e) A *van* igealakot háromszor visszajavítja Mikes a régi *vagyon*-ra (390 ≈ 22, 466 ≈ 108, 473 ≈ 116).

f) Egy esetben szenvedő szerkezetűvé változtatja Mikes a mondatot: „az Isten *el vévé* mind tölle, mind nemzettségétől, az országot” (434) ≈ „*elvéveték* tölle az ország” (74).

F) A határozott névelő és az *aki*, *amely*, *ami* vonatkozó névmás. Mikes egyrészt a más-salhangzóval kezdődő szavak előtti *az* változatot 1751-ben mindig *a*-ra javítja, másrészt csak kisebb hányadban marad egybeírva azzal a szóval, amelyikre vonatkozik, pl. *az jó erkölcsöt* (449) ≈ *a jó erkölcsöt* (90), *az betük* (385) ≈ *a betük* (7).

Az 1724/1744-es kéziratban jobbra *az mely*, *az ki*, *az mi* formákat, az 1751-esben viszont *a mely* vagy *amely*, *a ki* vagy *aki*, illetve *a mi* vagy *ami* megoldást találunk, pl. *az mely* (385) ≈ *a mely* (7); *az kik* (385) ≈ *a kik* (7); mind *az*, *az mi* (391) ≈ *azt*, *ami* vagy (21).

G) Képzők. Ismeretes, hogy a székely nyelvjárás igen gazdag képzőkben. Ez tükröződik Mikes javításaiban is. A ma is élő *munkálkodik* igét például az 1751-es kéziratban többször *munkálódik*-ra módosítja, pl. *munkálkodnak* (433) ≈ azon *munkálódván* (73; l. még 442 ≈ 83). Használtabb szóalakra, szóra javít más esetekben, pl. *köteledzi* őket (393) ≈ *kötelez* (25) – „az engedetlenségis beléd *szivárkozik*” (472) ≈ „az engedetlenség *támad fel* benned” (114) – „hajlandóságát *meg mértéklem*” (471) ≈ „hajlandóságidnak *meg tükröztetése*” (114) – „*meg feddezővén* azokat” (402) ≈ „*meg feddé* azokat” (35) – *kicsid* (457): *kicsinyből* (99).

3. Szavak, szó szerkezetek, mondattani jelenségek

Ezek azért szerepelnek együtt, mert szinte nem lehet őket szétválasztani a mondatban, de természetesen a kiegyenlítettséget, a természetesebb, érthetőbb kifejezőmódot valamennyien szolgálják.

A) Helyettesítés szókinszbeli és grammatikai szinonimákkal. Az 1724/1744-es változatot helyettesítő szinonima általában érthetőbb, a nyelvi normát követi vagy közelít hozzá. Ilyen szinonima nagyon sok van, csupán néhány példával illusztrálom őket: „ez az rendelés pedig két féle dolgot *foglal magában*” (433) ≈ „ez a rendelés két dolgot *tészen fel magában*” (73) – *beszéllettünk* (433) ≈ *szólottunk* (73) – „... de egy *rut idő* hogy azt leveri, gyümölcstelen marad” (433) ≈ „...egy *hó harmat* azokat gyümölcsteleneké teszi...” (72; a *hóharmat* ’dér’ jelentésű, l. ÚMTsz. és SZT.) – „*elig* is kezdék el” (434) ≈ „*alig* kezdék el” (74) – *mind örökké* (434) ≈ *örökösen* (74) – Isten *kegyelmivel* (471) ≈ Isten *kegyelme által* (114) – *mediolánumban* (424) ≈ *milánumban* (63, tehát közelít a mai *Milánó* alakhoz). Néha azonban a korábbi változata világosabb, pl. az más *világon* (447) ≈ amás *életben* (87) – minden *jóságát* (473) ≈ minden *jovait* (116).

B) Az idegen nyelvű szöveg lefordítása. Mikes többször azzal teszi érthetőbbé a szöveget, hogy az 1751-es kéziratban lefordítja az idegen nyelvű – rendszerint latin – szöveget, pl. „Az gyonásrol. először az *generális Confessióról*” (453): „A gyonásrol. először a *közönsegesen valo gyonásrol*” (94).

C) A számnevek után álló jelzett szó. A kettőt vagy többet jelentő számnevek után álló jelzett szavak Mikes javításaiban – nyilván idegen nyelvi hatásra – ingadoznak a többes és az egyes szám között. Ennek megfelelően többször a nyelvi norma ellenében módosít, pl. „ez az három *dolog*” (468) ≈ „három *dolgot*” (110), de két sorral lejjebb „három *dolgokkal*” található (110) – „Sok *könyvet*” (474) ≈ „Sok *könyveket*” (117).

5. A következőkben tegyük mérlegre Mikes javításait, számszerűen és úgy is, hogy válaszolunk a korábban feltett idevágó kérdésekre.

A hangtani, alaktani, szókinszbeli és mondattani jelenségeket figyelembe véve, Mikes 66 esetben az alakul, illetve későbbi norma irányában változtatott, és 32 esetben a norma ellenében. (Természetesen ezekben a számokban a mássalhangzóval kezdődő szavak előtti *az*-nak *a*-ra, az *az ki* stb.-nek *aki*-re, *a ki*-re való javítása, a szavak és kifejezések szinonimákkal való felcserélése és a szöveg módosítások stb. nincsenek benne.) A fentiek igazolására külön kiemelem az *ollyat* (385 ≈ 7), *várossaban* (402 ≈ 35), *törvényne* (415 ≈ 52) típusú intervokális hosszú mássalhangzóknak – minden bizonnyal a norma hatására történő – egyszerű mássalhangzóra változtatását, tudniillik ezeket valószínűleg hosszan ejtették, Mikes mégis a norma szerinti rövidre javította őket. Tehát a jelzettek szerint kétszer annyinál is több a – mondhatnánk – pozitív irányú javítás a negatívval szemben. Ilyenformán az első

kérdésre (érzékelt-e Mikes a nyelvi normát?) – ha bizonyos fenntartással is – igennel válaszolhatunk.

A realitás kedvéért azonban felelnünk kell arra is, hogy elszakadt-e Mikes formai tekintetben a háromszéki tájnyelvtől, és hogy a javítások tükrözik-e a provincializmusok és a nyelvi norma küzdelmét. A változtatások ezt a küzdelmet jól mutatják. Például az *e*-zés anynyira erős a keleti-északkeleti normában, hogy Mikes a *tökélletes* szó *ö*-jét is *e*-re javítja. Ismeretes, hogy a székely nyelvjárásban nagyon erős a *-t* tárgyrag előtti *o*-zás (pl. *aztot, azokat*), de Mikes az *igazságokat* szóalakot (395) – a norma szerinti – *igazságokat*-ra (27) változtatja, viszont nem messze tőle az *azokat* formát meghagyja *o*-val. A küzdelmet jól jelzi továbbá, hogy az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel *-i* változatát – nyilvánvalóan a norma hatására – legtöbbször *-é*-re módosítja, de egymás melletti szavakban is megmarad többször egy-egy *-i*. Aztán a *tanyit* – mint láttuk – háromszor a norma szerinti *-n*-es változatú lesz, de egyszer meghagyja az *ny*-es alakot is. És még sorolhatnánk a hasonló példákat. Bizonyos értelemben tehát Mikes formai tekintetben el-elszakad a háromszéki tájnyelvtől, de más kötelek szigorúan megmaradtak, még a javítás közben is, pl. a *van* létigét – ezt szintén láttuk – háromszor a székelyeknél akkor általánosan használt *vagyon*-ra, a *nyitni* főnévi igenevet meg *nyitani*-ra változtatja (l. mindkettőre: SzT.).

Ejtsünk szót Mikes nyelvi tudatosságáról! Ezt talán semmi sem igazolja jobban, mint az, hogy az *az* + mássalhangzós kezdetű szerkezetekben már „Az Ifjak Kalauza” 1751-es címében az *az-t a*-ra javítja, és ezt a módosítást az egész művön végigviszi, továbbá az *az ki* stb.-ből is következetesen *aki* vagy *a ki* stb. lesz. Mikes stílustudatosságát továbbá már az fényesen bizonyítja, hogy „Az Ifjak Kalauza” című első fordítását kétszer átjavítja, és eközben – a stílusgyakorlat részeként – bizonyos szavakat, kifejezéseket, mondatokat stb. más szinonimákkal cserél fel. És hadd idézzek Mikesnek a br. Huszár (Boér) József számára 1760. március 25-én Rodostóból írt leveléből: „Ötsém Uram nem Levelet, hanem Könyvet irtam Kednek, azt nem tudom mint olvasák, de azt tudom hogy g y ö n y ö r ü s é g e l [kiemelés tőlem: Sz. I.] irtam...” (Mikes: ÖM. 1: 314).

6. Ö s s z e f o g l a l v a azt mondhatjuk, hogy Mikes – ha nem is volt teljes tudatában az irodalmi nyelvi normának – műveltségénél, kiváló nyelv- és stílusérzékénél fogva és talán francia hatásra is – valamelyest érzékelt a nyelvi egységnek, az irodalmi nyelvnek, a művelt köznyelvnek a fontosságát, és ennek megvalósításáért igyekezett is tenni. Azt szintén megállapíthatjuk, hogy Mikesnek az 1724/1744-es kéziratban 1751-ben végzett javításai valóban a kiegyenlítettebb nyelv létrejöttéhez járultak hozzá, akkor is, ha még maradtak nyelvében az akkori és később megszilárdult nyelvi normának ellentmondó változatok.

Mikes nyelve kiegyenlítettebb jellegének fő tényezője – mint láttuk „Az Ifjak Kalauza” című fordítás javításainak az elemzése során – kétségtelenül az irodalmi nyelvi norma felé fordulás volt. Ezt a jelleget azonban erősítették egyéb jelenségek is. E jelenségek lehetnek inkább tartalmi természetűek. A lefordított könyv ugyanis – mint utaltunk rá – a jó erkölcsöt járja körül részletesen. Milyen értékekről van itt szó, amelyeket a szerző, illetve a fordító feltétlenül ajánl az ifjúságnak: dolgoz, munkás élet; a tanulás, műveltség fontossága; a kulturált időöltés, külön kiemelve az olvasás és a jó könyv szerepét; de szó esik a házasság rendjéről, a pályaválasztásról, továbbá a tisztességről, a hűség megtartásáról; a szülőföld és a haza, valamint a nemzet szeretetének elengedhetetlen voltáról; stb. A szerző, illetve

a fordító ugyanakkor kikel a restség, a henyélés, a rendetlenség, a haszontalan élet, sőt az esztelen beszéd ellen is. A fordítás témája tehát rokonszenves lehetett az olvasó számára.

És mindjárt hozzátehetjük a formai oldalt: Mikes az elvont erkölcsi tanításokat, a nem-egyszer nehézkesen megfogalmazott elmélkedéseket természetesebbé, gördülékenyebbé tette, mintegy felélénkítette. Ezáltal – ha kisebb mértékben is, mint a Leveleskönyvben – derűs életszemléletet, derűs hangulatot sugall, és bizonyos értelemben rokonszenves egyéni stílust is teremt.

Annak a hangsúlyozásával fejezem be előadásomat, hogy az elmondottak fokozott mértékben megvannak a teljes Mikes oeuvre-ben. Van tehát bőven mit kutatnunk!

A hivatkozott irodalom

BENKŐ LORÁND 1960. A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Akadémiai Kiadó, Bp.

HOPP LAJOS 2002. A fordító Mikes Kelemen. Universitas Kiadó, Bp.

Mikes: ÖM. 1. = Mikes Kelemen összes művei 1. Törökországi levelek és misszilis levelek. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta HOPP LAJOS. Akadémiai Kiadó, Bp., 1966.

Mikes: ÖM. 4. = Mikes Kelemen összes művei 4. Az Ifjak Kalauza. HOPP LAJOS jegyzeteivel. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974.

SZATHMÁRI ISTVÁN 1968. Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Akadémiai Kiadó, Bp.

SZATHMÁRI ISTVÁN 1980. Irodalmi nyelvünk a Rákóczi-korban. In: BENDA KÁLMÁN szerk., Európa és a Rákóczi szabadságharc. Akadémiai Kiadó – Zrínyi Kiadó, Bp., 269–75.

SZATHMÁRI ISTVÁN 1991. Mikes és irodalmi nyelvünk. Magyar Nyelv 87: 298–306.

TÜSKÉS GÁBOR 2010. Mikes-problémák. Irodalomtörténeti Közlemények 114: 291–314.

SZATHMÁRI ISTVÁN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Trancsírozó tányér. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár *trádsérozó* címszavának a következő szócikke van: „?’ 1816: Nagy trádsérozó tányér ... 1 Rd 3 xr [Kv; Born. IV. 41].” (Kv = Kolozsvár; Born. = a br. Bornemisza család levéltára.) A címszó kérdéses jelentése az alábbiakkal osztható el.

1. A SZT.-ban *trancsírabrosz*, *trancsíroz*, *trancsírozó* címszavak is vannak. A *trancsíroz* igéhez tartozó szövegdarabból idézek: „*átv.* [itt értelmű használat] vagdal; a tăiat în bucăți/ felii carnea; in Teile schneiden, hecken. 1790: Vólt Szerentsém tisztelni Benedekb(en) Gróff Bethlen Sámuelné, F. Gyógyon Groff Betthlen Gergelyné Gr. Kendeffiné Özvegy Mlgs Dámákat ... Bezzeg ezek nem trántsirozzak Ngd betsöletit, és tsak edgyet szóllanais valaki Ngd ellen ezek(ne)k hallatokra, mélységes Sebek’ vétele nélkül ugyan bizony el nem vinnék”. A többi címszó és szócikkeiknek adataiban szereplő derivátumok (*trancsírozó abrosz*, *trancsírozó almárium*, *trancsírozó kaszten*, *trancsírozó kés*, *trancsírozó villa*) az előbb felsorolt (cím)szavakkal együtt jelentésükben azonosak. A jelentést és magát az igét az ÉrtSz.-ból is bemutatom: „1. * (Étkezési célra levágott állatot nyers, főtt v. sült állapotban

az előírásoknak v. a bevett gyakorlatnak megfelelően) darabol. *Disznót, kacsát, libát, tyúkot* ~. □ Az *asztalnál a pecsenyét a patvarista trancsírozza*. JÓK.[AI MÓR]. *Sajátkezűleg szokás vendégei előtt trancsírozni* BA.[BITS MIHÁLY]. 2. (ritk[a], biz[almas, familiáris vagy bizalmaskodó beszédben], rosszalló[an], pejoratí[ve]) Hozzáértés nélkül v. sietve, összevissza vagdalva darabol vmit. *Mit ~od azt a csirkét, add ide, majd én feldarabolom!*” Az ÉrtSz. *-gal jelöli a kerüendő vagy helytelennek tartott szavakat. A NymKk. a konyhamesterség és bizalmas társalgás nyelvében élőknek mondja a *trancsíroz* igét. Ami a ritkán való használatát illeti: a magyar frói szótárak közül csupán a CsokSzkt. tartalmazza: egy *trancséroz* és egy *trancsírozó* adatot *trántsérozni* és *Trantsirozók* írásképpel. Mikszáth Kálmán írásaiban (Mikszáth: ÖM) *trancséroz* (malacot), *trancsíroz* (libát), *trancsérozó* (kés), *trancsírozó* (kés) alakulatok vannak, illetőleg *tranchéroz*, ez a szóalak idegen ejtésmódot utánzó 1870. február 23-án írott levelében fordul elő: „soha nem *tranchéroznam* több embert, hanem csak csupán edjedől libákat” (Mikszáth: Lev. I: 18). Egyébként a *trancsíroz* mai előfordulásának gyakorisága 0/millió szó (ÉKsz.² XV); a szót a SzGySz. nem tartalmazza.

A TESz. a *trancsíroz* igét, illetőleg derivátumait 1588-tól és 1752-től adatozza; közül *tërancsíroz*, (fel)tráncsíroz, *trancsél*, *trancsérol*, *tráncsíroz*, *tranczél*, *trandzséroz*, *transirozó*, *trantsérozó*, *trántsérozó* alakulatokat és *trancsér*-t. Az EWUng. 1740-ből is tud előfordulást (*trancsírozó*). Az ÚMTsz.-ből idevonható adatok (néhányik már a TESz.-ben is szerepel): *tráncsérdeszka*, *trancsérdeszka* 'húsvágó deszka', *tráncsér-fa* 'vízhordásra használatos, két végén kampós rúd', *tarancsérol*, *tráncsérol*, *tarancsérol*, *tërancsíroz*, *trandzséroz*. Az alapszó jelentésleírásai szemantikai egyezést mutatnak: 'boncol' ~ 'darabol' ~ 'vág' ~ 'hozzáértés nélkül vagdal, darabol' ~ 'szeletel'; tehát a 'vágás' jelentésjegy állandó; legtöbbször az 'állatot étkezési célra a bevett gyakorlatnak megfelelően vág' az alapjelentés. Ez nyilván az ausztriai német *transchieren* 'szárnyast darabol' és a *Transchiermesser* 'sültek szétvágására szolgáló kés' jelentésekkel egyezik, minthogy a magyar szócsalád ezekre a szavakra megy vissza (l. TESz.). Az *s* affrikálódására már korai példa a *schiur(e)* → *csúr* (BécsiK.: *Lür*), az *s* → *cs* változás a XVIII. században sem ritka, sőt a XX. századi nyelvjárásokból szintén ismeretes (MNYT. 123). A *cs*, illetőleg a *dzs* előtti *n* inetimologikus mássalhangzókat NYIRKOS ISTVÁN (1987: 158–60) számos példával mutatja be.

A *tráncsérozó* bizonyonnyal **trancsírozó* ~ (**trancsírozó*) előzményre vezethető vissza. A *dzs* megjelenése a szóalakban bizonyára a megelőző *n* nazális következménye (is). A *dzs*, a *cs*, a *gy*, az *l* és a *ty* váltakozása több helyütt megvan, amint például az **avancsíroz*, *avandzséroz*, *avandzséroz*, *avangyérozik* példasor mutatja (ÚMTsz. *avancsírozik*), hasonlóképpen: *tándzsér*, *tán'gyér* (r), *tá'gyér* (ÚMTsz. *tányér*) és: *táncsértos*, *tágyértos*, *tátyértos* (ÚMTsz. *táncsértos*); továbbá: *tálnyír* (Gl. „Inscorium uulgo dicitur: eyn teller: *Metelő talnyr*”, az *l*-lel kapcsolatos kérdésekre vö. TESz. *tányér*, *tálca*). Az orrhangok és affrikáták kapcsolódási viszonyainak leírásában B. LÖRINCZY (1979: 229) említi *ncs* : *cs* megfelelést: *foncsika* : *focsika*, *méncseredik* : *mécseredik*, *trancsírol* : *tracsírol*, ez utolsó példa éppen a *trancsírozó* szóalak, amelyből a nazális hangzó kiesett. E változásra – írja B. LÖRINCZY – van példa keleti, erdélyi, moldvai, bukovinai nyelvjárásokból is. – A TESz. *transirozó* adata, ha valóban *ns*-hangkapcsolat szerepel benne, **trasírozó*-vá alakulhatott, vö. *nincsen* : *ninsen* (B. LÖRINCZY [1979: 290] szerint kizárólag moldvai nyelvjárásokban), amelyből származtatható a (fel)tráncsíroz az *s* → *zs* szokásos hangváltozás alapján (*hapsol* → *habzsol*).

2. A *cs* helyett *dzs* is jelentkezik a XX. század közepén a *hancsik*¹ főnév *handzsék* alakjában (egy, DEME LÁSZLÓ által kitöltött MNyA. kérdőfüzetre mint orvanyagra – Somodor 339: 44 – hivatkozik az ÚMTsz. 29), továbbá ismert *handzseg* adat is (forrásként az OrmSz.-t adja az ÚMTsz.). Hasonlóképp a *trancsíroz* és a *trándzséroz* alakváltozatok is élhettek annak idején egyidejűleg (ha nem is feltétlenül egy térségben). A *dzs* (palatális zöngés affrikáta) a csángó nyelvjárásban megmaradt, de másutt az ómagyar kor végére kivészett, ennek ellenére a középmagyar korban megjelenő *dzs* hang ideig-óráig nyilván nem csupán az említett nyelvjárás területén válthatta egymást. A *lándzsa* és a *findzsa* főneveknek még a XX. században is akadnak *cs*-t tartalmazó változataik – *láncsa* (az ÚMTsz. 1914-ből adatolja), *fincsa* (SZT. 1683: cserép-*fincsia*; ugyanerre hivatkozik az EWUng., az ÚMTsz. 1958-ból közöl adatot), jóllehet a magyarba kerülésükkor *cs* helyettesítette bennük az ómagyar korban hiányzó *dzs* mássalhangzót. Ez azt mutatja, hogy a nyelvhasználatban a középmagyar kortól fel-felcserélődhetett az *-ndzs-* hangkapcsolat az *-(n)cs-*vel és fordítva: *-(n)cs-* helyett jelenik meg *-dzs-*. A változás aligha független a zöngés nazális *n* hatásától.

3. Annak az igének alakváltozásai, amelyek a SZT. *trádsérozó tángyér* kifejezés igenevéhez vezettek, mindezek után leírhatók a *trancsíroz* → **trándzsíroz* ~ **trándzsíroz* → *tracsíroz* ~ **trádsíroz* sorozattal. Az alapjelentés lényegében nem változott (átvitt jelentése főntebb szóba jött), a *trádsérozó tángyér* tehát 'vagdaló tányér', vagyis 'tányér, amelyen valamit vágunk', hasonlóképpen, mint a Gl.-ban a *Metelő talnyr*.

BÜKY LÁSZLÓ

A hivatkozott irodalom

- B. LŐRINCZY ÉVA 1979. A magyar mássalhangzó-kapcsolások rendszere és törvényszerűségei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Mikszáth: Lev. I. = Mikszáth Kálmán levelezése I. Összes művei 24. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961.
- Mikszáth: ÖM. = Mikszáth Kálmán összes művei. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Bp., 2000.
- NYIRKOS ISTVÁN 1987. Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen.

A *tételöm* ~ *tételēm* tájszavunk korábbi jelentéséhez. *Tēnnap úta tételöm van rajtam. Nincs sēmmihő sē kedvem* – mondták régebben Alsómocsoládon azok, akik levertek, fásultnak, tehetetlennek érezték magukat. A *tételöm* ~ *tételēm* szavunk azért tekinthető különlegesnek, mert keletkezésének okait, körülményeit nem ismerjük; továbbá az is, hogy nem szerepel a dél-dunántúli tájszótárakban és az ÚMTsz. szavai között sem.

A *tételöm* ~ *tételēm* eredetének vizsgálatában kiinduló pontunk az lehet, hogy a *tétel* és a *tétell* (MihTsz., ÚMTsz.) ige 'tett, cselekedet' jelentésű és – általában – valamilyen rossz, elítélendő cselekvésre vonatkozik. Például: *Az a sok lopás mind az ű tétellék v^uot.* – *Em má mⁱégis csunya et tétell v^uot tüled.* KISS JENŐ a szómagyarázatomhoz fűzött lektori véleményében megemlíti, hogy „Az ÚMTsz. Mihályiból közli a szóvégén hosszú *-ll*-es alakot, ezt én nem tudom megerősíteni. A Mihályi tájszótárban azért szerepel hosszú *-ll*, mert a többes szám 3. személyű birtokos személyjel előtt [...] megnyúltak bizonyos mássalhangzók (pl. *házzo* = házuk), s erről van szó a példamondatos adat esetében is.”.

Valószínű, hogy Alsómocsoládon is létezett korábban a *tétel* szó 'rossz cselekedet' jelentésben. A *tételöm* ~ *tételēm* bizonyára a *tétel*-re vezethető vissza, ugyanis itt is az elmarasztalható tett, cselekedet esetén hangzottak el az efféle mondatok: *Ennek a legénnek mindig ujan furcsa tettelei vannak. Ném lehet eligazogni rajta.*

Morfológiai jegyek és jelentéskapcsolatok alapján a **tételēm*, **tettelēm*, **tettelöm*, *tételöm* a *tész* 'vmit cselekszik vkivel' ige tövéből jött létre a *-tel* főnévképzővel (ugyanígy a *jövetel*, *vétel*, *vitel*, *étel* stb.). A *-tel* képző csak az ősmagyar korban volt termékeny; tehát a vele képzett szavak is ősiek (vö. D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története. Bp., 1958. 86; Uő, Az igeképzés. In: TNYt. I: 196).

Egyelőre azonban rejtély, hogy a *tételēm* miért válhatott *negatív konnotációjú* szóvá. Viszonyításunknak az alapja az, hogy a *tett*-et önmagában – szóhangulat tekintetében – neutrális értékű lexémának tekinthetjük. A néphit, a hiedelemvilág ismeretanyagában találtam olyan adatokat, utalásokat, amelyek megvilágíthatják a *tételēm* tájszó korábbi jelentését.

A *tételēm* ~ *tételöm* a *rontás* és *rontáselhárítás* fogalomkörével lehet kapcsolatban. A hiedelem szerint *tételēm* ~ *tételöm* volt azon, akit ártó szándékkal, babonás cselekedettel (vagy szöveggel) valaki megrontott, s ennek következtében vált a „megrontott” személy rosszkedvűvé, fásulttá, szinte cselekvőképtelenné. Azt nem tudjuk, hogy a mai tájszó jelentéséből mikor és miért törlődött (veszett el) a 'babonás cselekmény és következménye' jelentésmozzanat. Valószínűnek tartom, hogy a babonák, hiedelmek visszaszorulásával párhuzamosan az ide tartozó fogalmak (*rontás*, *rontás rátevése*, *rontás levétele*, *boszorkány*, *megöntés*, *szépasszony*, *tündér*, *szemmelverés*, *fökény elküldése* stb.) kiszorultak a nyelvhasználatból, és ma már ismeretlenek a mai fiatalok, középkorúak körében. Így elhomályosult a *tételēm* korábbi jelentése, de a babonák világához tartozását máig megőrizte a szó negatív hangulati értéke. Korábban úgy vélhették az emberek, hogy a *tételēm* ~ *tételöm*, vagyis a rossz közérzet, a tehetetlenség *rontás* eredménye; s ezt ártó szándékkal rakják rá, teszik rá valakire. Megszabadulni csak úgy lehet ettől, ha valaki (hozzaértő személy, például tudós asszony, javasasszony) *rontáselhárítással* leveszi az érintett személyről. A 'cselekedet'-nek, a 'tett'-nek tehát egyaránt szerepe van a „folyamat” elején és végén!

Milyen érvek szólnak amellett, hogy a *tételēm* ~ *tételöm* tájszó eredetét megvilágító adatokat a hiedelemvilágban (a babonák és a *rontás* fogalomköreiben) kell keresnünk? Mindenekelőtt az, hogy a szóval kifejezett állapot közvetlen okát nem ismerték, így valamilyen külső tényezőre kezdtek gyanakodni. Arra, hogy a nem kívánt helyzetet *valaki előidézte*. A babonák világában így jöhetett szóba a *rontás*. A Hegyháton még a XX. század közepén is hittek az idősebb emberek boszorkányok, ártó szellemek létezésében. Gyakran fordultak javasasszonyhoz, hogy „vegye le róluk a *rontást*” (PESTI JÁNOS szerk., Alsómocsolád község helytörténeti adattára. Alsómocsolád, 1979. 91–108). A *rontáselhárításokban* mindig szerepe volt bizonyos *cselekvéseknek*: például a *megöntésnek*, *ijesztésnek* stb. Az *igézés* (szemmel verés) gyógyításában amuletteket, műanyagból készült szemeket használtak; tabuneveket mormoltak cselekmények kíséretében (DÖMÖTÖR TEKLA, A magyar nép hiedelemvilága. Bp., 1981. 147). *Rontás* ellen védelmet nyújtott a füstölés és a ráolvasás is. A *megöntést* kísérő *szömviz* készítésének is megvolt a rituális cselekvéssora (i. m. 147–9).

A *tételēm* ~ *tételöm* szóhoz tartozik még etimológiája szerint a *tétemény* szó (AmTsz. 394) 1. 'Valamilyen tett, cselekedet.', 2. 'Babonás *rontás*, átok' jelentésben. – *Ném tudom, hunnan gyűjt rám ez a tétemény.* Érdekes, hogy a *tétemény* szó *jótétemény* változatát – a választékos beszédben – pozitív hangulatú szóként használjuk.

A *téttelēm* ~ *téttelēm* főnév a Hegyhát nyelvjárásaiban erősen kifogásolható, rossznak minősülő cselekedetekre vonatkozik: *Ennek a gyeröknek ujan téttelmei vannak, hogy mindönkit mēgbotránkosztat.* (A *téttelēm* főnév inkább csak egyes számban használatos.)

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a *téttelēm* ~ *téttelēm* tájszó a *tész* igei alapszó abszolút *tē-* (> *té-*) tövéből keletkezhetett a *-tel* és *-m* főnévképzők hozzátoldásával. Az eredeti **téttelēm*-ből az első szótagi hangsúly nyújtó hatására keletkezhetett a *téttelēm*, egy másik irányú fejlődéssel pedig a magánhangzók közötti nyúlás eredményezett geminált mássalhangzót: *téttelēm*. – A *tész*, *tēt* szócsaládjához tartozik továbbá a *téttelēm*-mel is összekapcsolható *téttelēm* szavunk.

Tájszótárainkat olvasgatva sokszor váratlanul archaikus szavakra bukkanunk. A jelentésdefiníciók általában lehetővé teszik a tájszó korábbi és mai jelentéseinek, valamint a bonyolult jelentésváltozásoknak a megértését. Előfordul azonban az is, hogy a tájszó szótári jelentésmegadása és az idézett példamondatból kikövetkeztethető aktuális jelentés között bizonyos ellentmondás feszül. Továbbá a szó mai és korábbi konnotatív jelentésében is lehet eltérés. Ez arra utal, hogy az adott szó hangulati értékének változását csak akkor tudjuk mélyebben feltárni, ha az alapjául szolgáló valóságreszletre (a korábbi denotatív jelentésre) elfogadható adatokat találunk. Ezen a ponton a szótörténeti és művelődéstörténeti kutatás a kognitív nyelvészet számára is hasznos felismerésekkel szolgálhat.

PESTI JÁNOS

Hókuszpókusz. „(...) a *bűvész* hívószóra magyar nyelven több mint fél évszázada a *Rodolfo* hangsor felel” – tiszteleg Parti Nagy Lajos (REVICZKY szerk. 2011: 78) születésének centenáriumán a legismertebb magyar bűvész előtt, akinek már a neve is felér egy varázslattal. 1911-ben *Gross Rezső* néven született, a gyermekkori cimborák számára *Gross Rudi*, később, hivatalosan *Gács Rezső*, a közeli, ifjabb barátok máig *Rudi bácsi*-ként emlegetik, mesterétől, Ódry Zuárdtól kapta a *Rodolfo Grosso* művésznevet, melyből egy elegáns bűvészmozdulattal eltüntette a családnévreszt, hogy *Rodolfo* néven híresüljön el itthon és külföldön egyaránt. A nemzedékeket elkápráztató művész emléke előtt kívánunk tisztelegni e kis írással születésének századik évfordulóján.

Miközben a bűvész „Figyeljék a kezemet, mert csalok!” felhívására igyekeztünk valóban a kezét követni, ő mindent megtett, hogy trükkjeit kísérő magyarázataival elvonja a figyelmünket. Az egyik, 1966-ban készült archív televíziós felvételen (*Képzőbűvészet*, MTV archívum) például egyik poharas mutatványa közben éppen a *hókuszpókusz* varázsszó etimológiáját magyarázza: *Hoc est poculum*, azaz: ’itt a pohár’ (vö. még: Interjú 2011).

A magyar nyelvészeti szakirodalomban a varázsszó etimológiájának ezt a lehetőségét nem sokkal korábban ENDREI WALTER járta körül (1959: 406). Megfontolásait a PallasLex. *bűvészet* címszavának megállapításával is megtámogatta, miszerint: „A bűvészeti oktatás (...) még ma is az ugynevezett arabs serleg-játékkal kezdődik”. Ez a megfeleltetés azonban egyfelől hangtani nehézségeket támaszt (amint erre maga ENDREI is rávilágít, i. h.), másfelől – s ez lényegesebbnek tűnik – nem világos az a szemantikai-pragmatikai megfontolás, amely egy figyelemfelhívó-ténymegállapító mondatot cselekvés értékű varázsigévé avat.

A varázsigék ugyanis rokoníthatók a nyelvi kifejezésekkel közvetlen cselekvést végrehajtó, ún. performatív megnyilatkozásokkal, azzal a különbséggel, hogy az alkalmazott

nyelvi elem szemantikailag (már) nem feltétlenül transzparens, továbbá rendszerint egyéb aktus (segédeszköz: pl. varázspálca használata, illetve gesztikuláció, mimika stb.) alkalmazása kíséri. (A varázsigék eredendő etimológiai transzparenciájának igényére l. a népszerű Harry Potter-könyvek varázsigéinek nyelvi elemzését¹ a Wikipédián [HP-varázsigék].) A performativitás szempontja ez esetben az etimológiai kutatás során sem hagyható figyelmen kívül: gyengébbnek kell tekintenünk azt a magyarázatot, amely adós marad e motiváció feltárásával (a fenti megfeleltetés ide sorolható), míg valószínűbbnek tűnik egy olyan etimológia, mely a varázsigé performatív funkciójáról (annak eredendő meglétéről vagy történeti kialakulásáról) is számot tud adni.

Magyar etimológiai szótáriródmunk BÁRCZI SzófSz.-ától kezdődően lényegileg egységes annak megítélésében, hogy *hókuszpókusz* varázsszavunk vándorszó, a magyarba a német nyelvből kerülhetett, legkorábban angol nyelvterületen bukkan fel, ezért leginkább angliai keletkezése feltételezhető, illetve, hogy a németbe holland közvetítéssel került (l. SzófSz., TESz., EWUng., ESz.; vö. még: BALASSA 1901: 531; MELICH 1904: 274). Konkrét szóeredet mellett azonban egyik etimológiai szótárunk sem foglal állást: „Végső forrása számos szellemes megfejtési kísérlet ellenére sincs tisztázva” – így a TESz. Mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy a „szellemes megfejtési kísérletek” egyike sem az angol, valamennyi a latin nyelvből magyarázza a szó etimológiáját.

A szakirodalomban felmerült a halandzsza eredet is (vö. ENDREI 1959: 405; hasonlóképpen a TESz.: „Talán [...] önmagukban értelmetlen, eredeti alakjukból kiforgatott latin szavakból keletkezett.”), ez azonban kevésbé valószínű. Egyfelől a már felemlített újabb keletű varázsszavak létrejöttének párhuzamos tanulságai gyengítik e lehetőséget, másfelől már ENDREI rámutat, hogy a *hókuszpókusz* egy XVII. század végi német varázskönyvben varázsigének használt értelmes latin mondatok szövegkörnyezetében bukkan fel (1959: 405–6). (Ez egyben a bűvészmutatványokat kísérő korabeli latin „szaknyelv” meglétére utal.) Mindezek nyomán a varázsszó latin eredete tekinthető a leginkább valószínűnek, ahogyan ezt a magyar nyelvészeti szakirodalomban (konkrét etimológia megadása nélkül) elsőként MELICH is vélelmezte (1903: 200, 1904: 274).

A magyar és a nemzetközi szakirodalom – mint erre már utaltunk – egyetért abban, hogy varázsszavunk angliai eredetű, legalábbis Angliában bukkan fel először. HANS SCHULZ „Fremdwörterbuch”-ja (1913) közli a varázsszó feltételezett legkorábbi angliai előfordulását (l. SÁGI 1914: 72; vö. még: SEBESTYÉN 1939: 29; Balassa *hókuszpókusz* [csak XVII. századi előfordulását ismeri]): IOHANNES WIERUS (JOHANN WEYER) „De Praestigiis Daemonum et Incantationibus ac Venificiis” című munkájában véli megtalálni (1563. 5: 360). Itt azonban a *hax pax max Deus adimax* formulát olvashatjuk. S bár a nemzetközi etimológiai szakirodalom napjainkig gyakorta hivatkozik e felfedezésre, ez az eredeztetés mégsem tűnik meggyőzőnek.

IOHANNES WIERUS (1515–1588) veszett kutyák marása ellen javasolja gyógyírként, hogy kenyérre vagy papírra írjuk a következő – a Szentháromság személyeit és a háromkirályokat is említő – szavakat: „O rex gloriae Jefu Chrifte, veni cum pace in nomine Patris † *max* in nomine Filii † *max* in nomine Spiritus sancti † *prax* Calpar *prax* Melchior Balthasar † *prax* † *max* † Deus *ymax* †”, majd tegyük azt a megharapott ember vagy a kutya szájába. Emellett más (ételre írandó) gyógyító szavakat is ajánl efféle esetekre, illetve megemlíti,

¹ Újabb mint nyelvészeti kutatások forrása: TÓTH TÍMEA, Harry Potter varázsigéinek nyelvészeti elemzése (előadás: NYME SEK BTK Szombathely, 2011. április 12.).

hogy ismer valakit, aki hasonló megfontolásból gyümölcsdarabra e szavakat írta: *hax pax max Deus adimax*. Ez utóbbiról az a véleménye, hogy hiányos latin nyelvtudásra visszavezethető romlott szöveg (vö. TESZ. is!), s valójában így hangoznék: „hoc † po † mo † Deus adjuvet †” ’e gyümölcs által segítsen az Isten’ (1583; [1660]: 377; „Liber apologeticus” című művében ismét említi latinul jól nem tudó ismerősét, és a gyümölcssel kapcsolatos gyógyító formulát: [1660]: 631). Akár a hosszabb, akár a rövidebb változattól is kíséreljük meg varázsszavunk származtatását, a *hókuszpokusz* hangtani levezetése felettebb problematikus. Másfelől minden e szöveghelyre támaszkodó etimológiai kísérlet adós marad a leírt (tehát nem kimondott!) gyógyító formula átváltozást (illetve eltűnést és megkerülést) előidéző varázsszóvá átértékelődésének magyarázatával. Továbbá: a *hax pax max* (bár frappáns formának tűnik) sohasem fordul elő varázskönyv formaként. Ha e kifejezés ilyen frappáns, miért jött létre a *hókuszpokusz* távoli „alakváltozat”, és miért nem bukkan fel soha varázsszóként az eredeti forma? Felmerül az a kérdés is, hogy a WIERUSnál szereplő számos formula közül miért éppen ez vált volna varázsszóvá, ráadásul úgy, hogy WIERUS újabb kiadásától eltekintve e gyógyító szavaknak nincs dokumentálható folytatása, míg a *hókuszpokusz* (*hocus pocus*) csak a következő, XVII. században bukkan fel (első előfordulása: 1624: *hocos pocos*, KLUGE [EtWb.] nyomán ENDREI 1959: 406).

Az etimológiai szakirodalom felveti (elsőként a GRIMM testvérek, vö. ENDREI 1959: 405) a varázsszó esetleges személynévi eredetét is. A XVII. században több varázskönyv is emleget *Hocus Pocus Junior* nevű varázslót, illetve bűvészt (vö. SÁGI 1914: 72; SEBESTYÉN 1939: 29; ENDREI 1959: 405). Ettől az eredeztetéstől is eltekinthetünk, ugyanis a név egyik korai előfordulása arról tájékoztat, hogy nevét a bűvész szavajárása nyomán kapta (ADY 1656: 29).

JOHN TILLOTSON (1630–1694), Canterbury érseke kínálja a *hókuszpokusz* eredetének időrendben legelső magyarázatát, amely egyben – nézetünk szerint – a varázsszó legvalószínűbb etimológiája. Eszerint varázsszavunk a katolikus mise *hoc est corpus (meum)* ’ez az én testem’ latin formulájából származik, annak eltorzított változata: „in all probability thofe common *jugling* words of *hocus pocus* are nothing elfe but a corruption of *hoc est corpus*” (1684: 34, a kurziválás a mű eredeti kiadásában).

Ezt az etimológiát elsőként a GRIMM testvérek utasították el (l. ENDREI 1959: 405), s minden bizonnyal az ő tekintélyüknek is köszönhető, hogy a későbbi kutatás újabb magyarázatok után nézett. A vezető magyar etimológiai szótárak e lehetőséget meg sem említik, magyar nyelvészek közül ezt az származtatást meggyőződéssel mind ez ideig senki nem vállalta fel: BALASSA (1901: 531) és MELICH (1904: 274) kétes etimológiaként említi, SÁGI (1914: 72) jobb híján való (téves) etimológiaként aposztrofálja, ENDREI (1959: 405) és KUNSZERY (1965: 218) említi, de figyelmen kívül hagyja, TÓTFALUSI (2004) kérdőjellel veszi fel. Az alábbiakban ezt az etimológiai megfontolást kívánom néhány érveléssel megtámogatni.

A bibliai gyökerű formula (Mt 26, 26; Mk 14, 22; Lk 22, 19; 1Kor 11, 24; a Vulgata szerint valamennyi helyen: *hoc est corpus meum*) a katolikus mise legfontosabb elemeként a *consecratio* (a skolasztikus gyökerű teológiai terminus szerint a *transsubstantiatio*, a szemléletes magyar megfelelőt említve az *átváltoztatás*) részeként hangzik el (a latin liturgiában *hoc est enim corpus meum* formában). Ez a tény önmagában biztosítja a varázsszó performatív motivációját, hiszen a katolikus egyház (egyúttal a keleti keresztény egyházak) tanítása szerint e szavak hatására változik át a misében a kenyér Krisztus testévé. Megjegyzendő, hogy a középkori vallásosság a misében történő átváltoztatást olykor egyszerűen *miraculum*-ként (’csoda’) említette.

A hoc est (enim) corpus (meum) > hókuszpókusz változás hangtanilag is pontosan levezethető. Ehhez azonban fel kell említenünk a korábbi (éppen a XVII. században „agyonszabályozott”), kötelezően latin nyelvű katolikus mise vonatkozó előírásait. Az előírások szerint az átváltoztatás szavait egyfelől „attente et continue” (‘figyelmesen és folyamatosan’) kell mondani. Ez utóbbi azt jelenti, hogy nem szabad szünetet hagyni az egyes szavak között (RADÓ 1961: 384). Másfelől e szavakat minden misén – tehát még az ünnepi, énekes misén is – kötelezően „secreto” (‘csendben’) kellett mondani (MR. 40), ami a következőképpen értendő: „ita pronuntiet, ut et ipsemet se audiat, et a circumstantibus non audiatur” (MR. 41; vö. RADÓ 1961: 376), azaz: ‘úgy ejtse (ti. a pap e szavakat), hogy maga magát hallja, a körülállók számára azonban ne legyen hallható’. Ez lényegében egy erőteljes suttogást eredményezett, amely a varázsszóvá válás folyamatában a titokzatosság motivációját is jelenthette. Az erőteljes suttogással, akkurátusan és folyamatosan kimondott szavak azonban a „körülállók” számára – különösen idősebb, gyengébb hallású miséző pap esetében – gyakran mégiscsak hallhatóvá váltak, körülbelül ekként: $\chiokes(t)^n m k^h o : p u s m^2 m$. Távolabbról hallgatva, a nazálisokat (< *enim, meum*) szünetként érzékelve: $\chiokes - k^h o : p u s -$. (Efféle „hókuszpókuszokat” e sorok írójának gyakran volt alkalmá hallani Róma bazilikáiban, a II. Vatikáni Zsinat előtti előírások szerint magánmisét végző idősebb papok szájából.) A $\chiokes k^h o : p u s$ hangsor előbb – bizonyára a $\chiokes \sim hokes$ belső helyzetű, szótagkezdő *k*-jának hatására – hangátvetés ($k^h o : p u s > pokus$), majd kétirányú hangtani kiegyenlítődés (mgh.-asszociáció) nyomán válhatott varázsszóvá, progresszív irányban: *hokes pokes (hockes-pockes, SÁGI 1914: 72; vö. még régi ang. hocas pocas)*, illetve regresszíven: *hokus pokus*, melyek – és az egyéb szórványosan jelentkező alakváltozatok (l. i. h., magyar vonatkozásban l. ÚMTsz.) – közül ez utóbbi vált általánosan elterjedté (vö. ang. *hocus-pocus*, ném. *Hokuspokus*, m. *hókuszpókusz* stb.; vö. még or. *φόκyc-νόκyc*).

A fentiekkel egybevégnak a korabeli katolikus moralisták vonatkozó aggályai is. A mise legfontosabb mondatainak pontos ejtése ugyanis feltétele a cselekmény (az átváltozás) megvalósulásának. Bizonyos – részint figyelmetlenségre visszavezethető – tévesztések érvénytelenné teheték a cselekményt, míg mások nem befolyásolták a megvalósulását. Ez utóbbiak között az általunk vizsgált szövegrészletben („bocsánatos bűn”-ként aposztrofálva) csupán kettő szerepel: az *est es*-ként, illetve a *corpus copus*-ként történő ejtése (RADÓ 1961: 532). Eszerint az átváltoztatás formulájának első szavai nem ritkán valóban *hokes kopus*-ként voltak hallhatóak.

Ha a latin nyelvű bibliai megfogalmazásra tekintünk, észrevehetjük, hogy liturgikus alkalmazása egy *enim* ‘ugyanis, mert’ szócskával bővült. Egyes vélemények szerint éppen a *hókuszpókusz* blaszfémia ellenhatásaként került e szócska az átváltoztatás szövegébe (vö. pl. <http://hu.wikipedia.org/wiki/Eucharisztia>). Ezt a megfontolást cáfolja, hogy a római egyházban legkésőbb a XV. század közepéig a teljesebb, az *enim* szócskával kiegészített formula vált hivatalossá (DS. 1352), varázsszavaink pedig – mint láttuk – csak a XVII. században bukkan fel. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az *enim* szócska – nyilván az eredeti bibliai szövegváltozat hatása alatt – később is kihagyható volt, ami nem befolyásolta a cselekmény érvényességét (vö. RADÓ 1961: 530–1). TILLOTSON is így idézi (1684: 34).

Ez ellen az etimológia ellen az az eredetileg KLUGE által (EtWb.) felvetett, később többször felemlített érv hozható, miszerint „a bűvészek aligha választhatták volna ezt a kifejezést, ha az csakugyan az említett szertartásbeli szavak gúnyos használatából ered” (SÁGI 1914: 72; vö. ENDREI 1959: 405). Egyfelől a varázsszóvá válás nem feltétlenül vonja magá-

val a blaszfémiát, másfelől még ez is feltételezhető, ha felidézzük a vándorszó korabeli elterjedtségét: Anglia, majd a holland és a német, azaz jellemzően protestáns területek. Ennek figyelembevételével pedig még a blaszfemikus színezet sem kizárható, ahogyan erre már maga TILLOTSON is utal: „*hocus pocus* (...) corruption of *hoc est corpus*, by way of ridiculous imitation of the Priests of the Church of Rome in their *trick of Transubstantiation*” (1684: 34; a kurziválás a mű eredeti kiadásában). (A feltehető protestáns eredethez kapcsolódó nyelvi adalék: a kifejezést a középső és nyugati újlatin – „hagyományosan katolikus” – nyelvek, nyelvváltozatok részint nem ismerik, részint – ha tartalmazza is szókészletük – használata erősen periferikus.)

Végezetül a *hókuszpókusz* legkorábbi magyar előfordulásai is azt sejtetik, hogy lejegyzőik számára még ismert a bibliai-liturgikus eredet és jelentés. Elsőként Amade László „Lila moja Lila” kezdetű versében bukkan fel: *Hochus pochus Effeta!* (1725–1764: Amade: ÖK.; figyelemre méltó TÖZSÉR nyelvi elemzése [1980: 411–7], de éppen e szavak értelmezésével marad adós). Az idézett részlet utolsó szava (héber >) arám eredetű, a görög, majd a latin nyelvű bibliaiszövegben is ekként hagyományozódott (Mk 7, 34: gör. *ἐφφειθᾶ*, ill. *ἐφφειθᾶ*; lat. *ephpheta*), jelentése: ’nyílj meg’.

Egy másik, szintén viszonylag korai említésében varázsszavunk liturgikus, illetve a liturgiára visszavezethető kontextusba került: *Hokus Pokus Kukulorum* (1803–1804: Gaal: A’ tudós palótz 5: 23). A kifejezés utolsó szava ugyanis az *in saecula saeculorum* (’mindörökkön örökké’) liturgikus formula paródiája. A latin nyelvű szertartásokban gyakran ismétlődő könyörgészárlat játékos eltorzítására l. pl. *Bakula-bakulorum*, Mikszáth Kálmán: A lohinai fű (Mikszáth: ÖM.) vagy *Mikula Mikulorum*, ANGYEL MIKLÓS (1994) gyűjtése a felvidéki Udvardról (vö. még: Ferdinandy György: A bolondok királya. Holmi 2006. május, 611).

Csokonai egyik ifjúkori verse (Az istenek osztózása) pedig egészen konkrétan kapcsolja össze a katolikus papokat a *hókuszpókusz*-szal, minden bizonnyal a katolikus szertartásokra, esetleg magára a misére utalva: „Neptun úgyis Angliában (!) / Matróz volt s soká lakott, (...) / Osztán ő meg kálvinista (...) // (...) mond Neptun (...) / Hát mi nem is szólhatunk? / Hiszen nekünk is jussunk van, / Tehát protestálhatunk (...) // Tovább is jártam sok p a p n á l / Az akadémiákon, / (...) hisz tanultam / Én is, mert ifjú voltam / S rhetor Oxfoniában [= Oxfordban (!)]. // Azért hogy boszorkányságot, / M i n t ő k e l é k, nem tudok / S holmi h ó k u s - p ó k u s s á g o t / Soha n e m g y a k o r o l o k (...)” (1790: Csokonai: MM.; a kiemelések tőlem: Sz. R.). Ne feledjük: Csokonai református vallású volt, édesapja pedig különösen is erős protestáns öntudattal rendelkezett, erről fennmaradt naplója vall (vö. ÚMILex.).

A *hókuszpókusz* legkorábbi előfordulásait a magyar irodalomban tehát bibliai vagy liturgikus kontextus jellemzi: ilyen eredetű kifejezésekkel összekapcsolva, illetve a (latin nyelvű) katolikus liturgia metaforájaként bukkan fel. Ez a körülmény szintén a *hoc est (enim) corpus (meum)* miseformulából való származtatását támogatja, s egyben arra is utalhat, hogy az említett magyar irodalmi szövegek lejegyzői számára még többé-kevésbé transzparens lehetett a varázsszó eredeti (etimológiai) jelentése.

A hivatkozott irodalom

ADY, THOMAS 1656. A candle in the dark: or, A treatise concerning the nature of witches and witchcraft [...]. London.

- Amade: ÖK. = Amade László összes költeményei. Elektronikus kiadás:
<http://mek.niif.hu/00500/00590/00590.pdf>
- ANGYEL MIKLÓS 1994. Udvard nevezetességei. Madách-Posonium Könyv- és Lapkiadó, Pozsony/
 Bratislava. Elektronikus elérhetőség: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/kulhoni_magyarsag/2009/Udvard/
- BALASSA JÓZSEF 1901. Adalékok német jövevényszavainkhoz. Magyar Nyelvőr 30: 531–2.
- Csokonai: MM. = Csokonai Vitéz Mihály minden munkája. Elektronikus kiadás:
<http://mek.niif.hu/06300/06302/html/csokonai1.htm>
- DS. (DENZINGER–SCHÖNMETZER) = Enchiridion Symbolorum Definitionum et Declarationum de rebus fidei et morum quod primum edidit HENRICUS DENZINGER et quod funditus retractavit, auxit, notulis ornavit ADOLPHUS SCHÖNMETZER. Editio XXXVI. Herder, Barcinone (Barcelona) – Friburgi Brisgoviae (Freiburg im Breisgau) – Romae, 1976.
- ENDREI WALTER 1959. Hókusz-pókusz. Magyar Nyelv 55: 405–6.
- EtWb. = FRIEDRICH KLUGE, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Verlag Karl J. Trübner, Strassburg, 1883.
- Gaal: A' tudós palótz = Gaal György: A' tudós palótz, avagy Furkát Tamásnak Mónosbélbe lakó sógorurához irtt levelei 1–6. Hartleben Konrad Adolf [nyomdája], Buda-Pest, 1803–1804.
- HP-varázsigék = A Harry Potter-sorozatban szereplő varázsigék listája. Elektronikus forrás:
http://hu.wikipedia.org/wiki/A_Harry_Potter-sorozatban_szerepl%C5%91_var%C3%A1zsig%C3%A9k_list%C3%A1ja
- Interjú 2011. = Figyeltük a kezét, csalt... Interjú Rodolfo lányával. Elektronikus forrás: <http://www.14keruleti-hirhatar.hu/hirek/figyeltuk-a-kezet-csalt-interju-rodolfo-lanyaval>. 2011. május 13.
- KUNSZERY GYULA 1965. Hókusz-pókusz. Magyar Nyelv 61: 218–9.
- MELICH JÁNOS 1903. Szláv jövevényszavaink. (Hatodik közlemény.) Nyelvtudományi Közlemények 33: 164–215.
- MELICH JÁNOS 1904. Szláv jövevényszavaink. (Tizedik közlemény.) Nyelvtudományi Közlemények 34: 241–354.
- Mikszáth: ÖM. = Mikszáth Kálmán összes művei. Teljes szövegű CD-ROM adatbázis. Arcanum Adatbázis Kft., Bp., 1998.
- MR. = Missale Romanum ex decreto Sacrosancti Concilii Tridentini restitutum. Ratisbonae (Regensburg), 1862. (Editio typica: 1634.)
- RADÓ, POLYCARPUS 1961. Enchiridion Liturgicum 1–2. Herder, Romae – Friburgi Brisgoviae (Freiburg im Breisgau) – Barcinone (Barcelona).
- REVICZKY BÉLA szerk. 2011. Rodolfo (1911–1987). Tisztelgés a 100 éve született művész előtt. Rózsavölgyi és Társa, Bp.
- SÁGI ISTVÁN 1914. Hókuszpókusz. Magyar Nyelv 10: 72–3.
- SEBESTYÉN EDE 1939. Hókuszpókusz, Lárifári és Krikszkraksz. Magyar Nyelvőr 68: 29.
- TILLOTSON, JOHN 1684. Discourse against Transubstantiation. London.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 2004. Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára. Tinta Kiadó, Bp.
- TÖZSÉR ÁRPÁD 1980. A rokokó vers mozdulatai. (Amade László verseiről.) Irodalomtörténeti Közlemények 84: 409–27.
- WIERUS, IOHANNES [= JOHANN WEYER] 1563. De Praestigiis Daemonum et Incantationibus ac Venificiis Libri V. Basileae (Basel).
- WIERUS, IOHANNES [= JOHANN WEYER] 1583. De Praestigiis Daemonum et Incantationibus ac Venificiis Libri sex, postrema editione sexta aucti & recogniti. Basileae (Basel).
- WIERUS, IOHANNES [= JOHANN WEYER] [1660]. Opera omnia. Amstelodami (Amsterdam). [A „De Praestigiis Daemonum” az 1583-as kiadás szövegével szerepel.]

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Az Új magyar tájszótár – egy beteljesült szótári vállalkozás

Hat évtizedes munkálat zárult le, kezünkben van az „Új magyar tájszótár” (ÚMTsz.) utolsó kötete is. A megjelenést az Akadémián az MTA I. Osztályától és a Nyelvtudományi Intézettől rendezett s nagy érdeklődéssel kísért bemutató követte 2010. november 29-én. (Egy másik nagy tájszótár, a „Dictionary of American Regional English” első kötete megjelenésének hivatalos fogadtatására l. KONTRA 1988: 490!) Készen van tehát az opus, amelyet bemutatnunk azért nem kell, mert az első kötetét már 32 év óta használjuk (kéziratossá cédulaanyagát pedig még régebb óta), illetőleg mert korábban több szakmai ismertetés is megjelent róla (címük szerint is felsorakoztatva l. B. LŐRINCZY 1996: 137). Ezért csupán néhány kérdéskörrel kapcsolatban fogalmazok meg gondolatokat. (BALOGH LAJOST és HOSSZÚ FERENCET magam kértem a tanulmány kritikus elolvasására: hasznos észrevételeikért itt is köszönetet mondok.)

1. A Magyar Tudományos Akadémia komolyan vette az alapítók elhatározását abban a tekintetben is, hogy figyelemmel kísérte és szorgalmazta a tájszavak összegyűjtését és szótári közzétételét. A „Tájszótár” (1838) és a „Magyar tájszótár” (1893–1901) megjelenése után az 1912-es akadémiai ügyrend szerint a Nyelvtudományi Bizottság feladata volt továbbra is a „gyűjtött és gyűjtendő nyelvyanyagot rendszerbe foglalva előadni, tudományos szótárakról gondoskodni, különösen a tájszótár s mesterműszótár szerkesztését folytatni” (KÓNYA 1994: 185). Ebbe a sorba tartozik az ÚMTsz. is, amelynek bölcsőjét Debrecenben ringatták, munkálatait BÁRCZI GÉZA akadémikus indította el, az anyaggyűjtés 1950 és 1960 között zajlott. Élete a Nyelvtudományi Intézetben folytatódott és teljesedett ki. A 9 év előszerkesztés után 1969-ben indult a szócikkírás. Az öt kötet megjelenésének időbeli sorrendje: 1979, 1988, 1992, 2002, 2010. A szótár 70 évnyi időszak (1890–1960) között összegyűjtött, lejegyzett, nyomtatott és kéziratos (szám szerint összesen 2393) forrásban fennmaradt, mintegy 120 000 szócikkben elrendezett, a magyar nyelvterület nagy részéről, körülbelül 4 000 településről, tájegységről adatolható tájszó tárháza. Csak írott, visszakereshető (tehát ellenőrizhető) források adatai kerültek be a szótárba. Minden szó esetében meg van nevezve a főjegyzés helye, a kiadás (kéziratok esetében a keletkezés) ideje (vö. a 3. fejezet végén is). Általános tájszótár, s mint ilyen a magyar nyelvtudományban a 3. a sorban: első az 1838-as „Tájszótár”, második az 1893 és 1901 között megjelent Szinnyei-féle „Magyar tájszótár”. Mind a szótár terjedelmét, mind a benne közölt adatok mennyiségét, mind lexikográfiai felszereltségét, mind pedig elkészülésének-közzétételének idejét (60 év!) tekintve messze felülmúlja elődeit. Ugyanis a „Tájszótár” 1 kötete: XII + 307 oldal; a „Magyar tájszótár” 2 kötete: XI + (2664 oldal kéthasábos oldalszámozással, azaz) 1332 oldal; az „Új magyar tájszótár” 5 kötete pedig 5433 oldal. Mindhárom szótár kiadását az Akadémia finanszírozta. A „Tájszótár” és az ÚMTsz. kötete(i) Magyarország legrégebbi, 1828 óta folyamatosan működő könyvkiadójának, az Akadémiai Kiadónak a kiadványa(i) (a 3. kötet a Balassi Kiadóval közös kiadvány). Az ÚMTsz. a magyar tájszótár-irodalomnak nemcsak a legnagyobb, hanem egyszersmind impozáns, legtöbbet használt és idézett, legismertebb tagja is.

A tájszótárak világa változatos sokszínűségével és sokszínűsége előnyeivel, hátrányai-val tűnik ki (KÜHN megállapítása találó: a nyelvjárási lexikográfiát és eredményeit nagyon heterogénnek kell minősítenünk, l. 1982: 703). A „maga nemében sajátos lexikográfiai alkotás” az ÚMTsz. is – írta legjobb ismerője, B. LŐRINCZY ÉVA (ÚMTsz. 1: 10; ugyanő általános tényként említette: „egy kicsit minden szótár öntörvényű”: 1971: 260). Lássuk tehát! A szótár két okból is nagyrészt történeti tájszótár. Az volt a benne foglalt XIX. század végi és XX. század eleji archaizmusok miatt a szerkesztés megkezdésekor, 2011-ből nézve pedig különösen az: a fél évszázad rendszer-, ideológia-, technológia- és kultúraváltásait követő nyelvi, főként szókészletli változások miatt. Az ÚMTsz. nem egyidejű tájszótár, hiszen adatai 1890 és 1960 közöttiek, így a benne közölt szavak egészükben nem tekinthetők azonos idejű nyelvállapot tagjainak (vannak persze köztük egyidejűek is bőven). S végül magától értődően az ÚMTsz. adatai nem egy nyelvjárás adatai, ezért a strukturális nyelvszemlélet szerinti vizsgálatra csak azok alkalmasak, amelyekről megállapítjuk, hogy egy nyelvváltozathoz (egy településről) s egyidejű állapotból valók (nem kevés utánjárással a szótárból magából megállapítható mindez). Elsősorban az említett körülmények miatt a szótár eddig még nem volt rendszeres lexikológiai vizsgálatok tárgya. Továbbmenve: az ÚMTsz. olyan tájszótár, amely szótár anyagának eredeti, tudniillik élőnyelvi, terepmunkai gyűjtésében nem vettek részt megalkotói. Az ÚMTsz. tudományos szótár, mert nagy mennyiségű anyag alapján, lexikológiai és lexikográfiai elvek és módszerek alkalmazásával készült (vö. KÜHN 1982: 712). Címe ugyan nem utal erre, de a szótár bőséges mennyiségben közöl a szavakhoz kapcsolódó, egymástól tájanként különböző szólásokat is. Az ÚMTsz. a (mai elektronikus szótárakkal szemben értelemszerűen) a hagyományos, nyomtatott formában megjelent papírszótárak csoportjába tartozik, s mint ilyen sajátos, strukturált, meghatározott lexikográfiai kategóriák szerint elrendezett és minősített adatbázis (ehhez vö. FÓRIS 2002: 13–4). Korszakhatárokon átnyúlva készült nemcsak abban az értelemben, hogy a manuális szakaszt a végén fölváltotta a számítógépes adatbevitel – a szócikkírás és a szerkesztés végig kézírással történt, számítógépen a 3. kötetből van meg, a 3. kötet a Balassi Kiadónál, a 4. és 5. az Akadémiainál (HOSSZÚ FERENC közlése) –, hanem abban is, hogy a magyar parasztságnak és a magyar nyelvjárásoknak az életében a XX. század hatvanas éveitől számítható az a gyökeres változás (emlékeztetésül: 1960 volt az ÚMTsz. adatgyűjtésének a záró éve), amely a hagyományos parasztság eltűnéséhez és a tradicionális tájszókészlet nagy részének a visszaszorulásához vezetett. Ily módon nálunk az ÚMTsz. a hagyományos paraszti szókincs legnagyobb minősített adattára. De abban is, hogy a benne közölt tájszavak egy részét még a történelmi Magyarország idején, más részét pedig már a trianoni széttagoltság körülményei között gyűjtötték. 1920 előtt csak a moldvai csángó nyelvjárások voltak Magyarország határain kívül, 1920 óta a tíz magyar nyelvjárás régió közül három (a székely, a mezőszéki és a moldvai csángó) a határon kívül rekedt, de a többi hét is mind átnyúlik a határon, márpedig ennek a nyelvjárás szókészletre vonatkozó következményei is bőven vannak. Jó lett volna, ha – a nyelvjárás régiók feltüntetésével – az utolsó kötethez csatolva lenne egy összefüggő térkép a magyar nyelvterületről (politikai okokból ez a korábbi évtizedekben nem volt lehetséges). Ugyanis az első kötetben közölt térképszelvények fontosak ugyan, a gyors térbeli áttekintést azonban nem teszik lehetővé. Az ÚMTsz. is bizonyosság arra, hogy a magyar dialektológia nem szorul „határtalanítás”-ra: nem lehet ugyanis kijelenteni, hogy csak a trianoni Magyarországon beszélt nyelvjárásokkal foglalkozott volna 1920, illetőleg 1945 után.

A tájszótárak megítélésénél mindig figyelembe kell venni kettős hasznosíthatóságukat, a szűkebb tárgytudományos mellett „antropológiai” funkcióikat (l. KÜHN 1982: 703). Ugyanis nemcsak a nyelvjárásokra, hanem az őket éltető közösségek, települések, régiók életére, kultúrájára vonatkozó ismeretek is szerezhetők belőlük. Jogosan írta tehát B. LŐRINCZY a szótárról, hogy „népünk paraszti rétegének életkörülményeiről és gondolkodásmódjáról, tárgyi és szellemi világáról is vall majd” (ÚMTsz. 1: 10; l. még HOSSZÚ FERENC 1996–1997). Ezért a nyelvészetten kívül elsősorban a néprajz, a helytörténet, az anyanyelvoktatás, a nyelvi kultúra lehet ennek a tájszótárnak is a hasznélvezője. Tudvalevő, hogy a hagyományos parasztság megszűnése és tradicionális kultúrájának, életvitelének a gyökeres megváltozása a tájszókészlet ismeretében hozta a leginkább szembeötlő változásokat. Az ÚMTsz. éppen e kultúra szókészlete jelentős részének a lexikográfiai foglalatára. Természetes tehát a tárgyi néprajzosoknak a szótár adatai iránti feltűnő érdeklődése: a Wörter und Sachen jegyében dolgozó etnográfusok számára a tájszavak mint a lokális kultúrák hírmondói fontosak (l. például GUNDA 1980; BALASSA 1996–1997). A különböző néprajzi gyűjtemények tudományos szempontból való fontosságának hangsúlyozása (l. pl. HOFFMANN 1969, PALÁDI-KOVÁCS 2002) szinte szó szerint érthető a népnyelvi szógyűjteményekre is. Az ÚMTsz. a maga 120 ezer szócikkben közölt, nagyrészt kihalásra ítélt, ill. részben már ki is halt tájszavak sok ezerét teszi hozzáférhetővé a kutatás számára: ebben van az ÚMTsz.-nak minden más tájszótárunkat messze meghaladó jelentősége. Emlékeztetésképpen: a „Dictionary of American Regional English”-t így hirdették-hirdetik: az amerikaiak népi kifejezései a nemzeti örökség része; a szótár történelmünk és kultúránk gazdagságát és változatosságát mutatja. S kiket neveznek meg reménybeli használókként? Íme a lista: tanárok, könyvtárosok, kutatók, orvosok, drámaírók, nyelvészek, újságírók, történészek, illetve általában azok az olvasók, akik szeretik a nyelvet. A nyelvjárási szótárak általában tartalmaznak néprajzi vonatkozású megjegyzéseket, információkat is, s ez a tájszótárak funkcióbővülésével járt, s használati értékük, egyszersmind a potenciális használók körének növekedését is magával hozta (KÜHN 1982: 713). Az ÚMTsz. esetében is. Az persze, hogy a nyelvtudományban és a tudományon kívüli területeken van-e érdeklődés a „nép” nyelve és kultúrája iránt, s ha igen, mekkora, több tényezőtől meghatározott más kérdés. B. LŐRINCZY ÉVA azt írhatta 1979-ben, hogy az ÚMTsz. „a néphagyományok ápolásának új hullámába illeszkedik” (1979a: 10). 1992-ben csodálkozhatott azon, hogy az író KUCZKA PÉTER nem tudott az ÚMTsz.-ről (1996: 124). Ma már más a helyzet (mert például több európai országban „a nemzeti műveltség kánonjaiban a magyarnál jóval kitüntetettebb helye van a népi kultúrának”: KÓSA 2000: 18). Illetőleg azon sem csodálkozunk, ha a magyar szakra jelentkezők egy része nem tud beszélni például általa olvasott Móricz-regényről, miként azon sem, mennyire visszaszorult a népi írók ismerete a fiatalság körében (KISS JENŐ 2007). Igen: tempora mutantur.

Az ÚMTsz. írói hangsúlyt fektettek a szótár szóban forgó funkcióira is annak tudatában, hogy szótárak a (már eltűnt) hagyományos paraszti életmód (eltűnőben levő) szókincsének páratlan tára, s mint ilyen nem csak nyelvészek számára lehet fontos. Hogy mégsem vált szélesebb körben elterjedt és használt szótárrá az ÚMTsz., az egyebek mellett szakmai, tudományos voltából következik: az érdeklődő laikusok számára egyrészt nehéz a szócikkekben való gyors eligazodás a nagy mennyiségű adat (szavak, helynevek, a forrásokra utaló számok, a rövidítések és utalások, példamondatok, nemkülönben a kis betűtípusok) miatt, másrészt bizonyos, a szótárban közölt s a nyelvészek számára fontos adatok számukra többnyire érdektelenek. Úgy gondolom, célszerű volna – az ÚMTsz.-re alapozva – elkészí-

teni egy, a művelt nagyközönség igényeihez szabott kis általános magyar tájszótárt. Ez a szótár nem tartalmazza laikusokat nem érdeklő információkat, adatokat, mindegyik nyelvjárási régióból jól válogatott tájszavak szerepelnének benne úgy, hogy forrásként bevonnánk újabb tájszótárakat is, és beépítenénk művelődéstörténetileg is érdekes szavakat olvasóbarát tálalásban, mellékletekkel színesítve-gazdagítva. Az érdeklődés fölkeltésében, az iskolai anyanyelvoktatás színesítésében bizonyosan lehetne szerepe. (Az ötlet korábban fölmerült már, annak idején KISS GÁBOR is szóba hozta egyik beszélgetésünk során.) Megemlítendő, hogy Észtországban egy kétkötetes kis tájszótárt adtak ki (Väike murdesõnastik, 1982, 1989.) filius ante patremként, merthogy a nagy észti tájszótár kézírata (A–L), illetve a betűrend szerint elrendezett tájszóarchívum volt a forrás (PIRET NORVIK közlése).

2. A kortársak között gyakori téma volt, de bizonyára az utókor is fölveti majd a kérdést: vajon miért nem jelentek meg korábban a tervezett kötetek, miért tartott ilyen sokáig a feldolgozó munka? A munkálatok ütemével összefüggő bizonyos aggályok viszonylag hamar fölmerültek, s ez a szótárhoz való viszonynak kimutathatóan kárára volt. Tény, hogy a Nyelvtudományi Intézet kollektív tudományos termékeként az átlagost meghaladó figyelem, egyszersmind elvárás kísérte az ÚMTsz.-t (1950-ben ez is bekerült az elkészítendő „nagy magyar nyelvészeti szintézisek” közé). A többivel szemben azonban lépéshátrányba került, „mostohagyermek maradt, s igazában olyan szakember sem akadt, aki komolyan kedvet érzett volna a megvalósításához” (B. LŐRINCZY 1996: 17) B. LŐRINCZY maga írja, hogy neki korábban nem sok köze volt a dialektológiához és a lexikográfiához, de az anyaggyűjtés időszakában ez nem volt súlyponti kérdés, a témafelelősök ezért is váltogathatták egymást. (A vezető dialektológusokat ebben az időben a nagyatlasz-munkálatok köztölték le. Hozzátehetem: a szótár munkatársai között a nyelvjárásokkal és a nyelvjáráskutatással csak BALOGH LAJOSnak és HOSSZÚ FERENCnek volt kapcsolata, ami önmagában persze nem baj, de mégiscsak jelenthetett volna több-kevesebb előnyt, ha ilyen munkatársak nagyobb számban bekerültek volna a csapatba.) A szótár szerkesztési szakaszában, már 1973-ban DEME azt írta, hogy a „munkálat anyagi ellátottsága szűkös, így üteme folyamatos ugyan, de eléggé lassú” (1974: 39). Emiatt 1975 februárjában szakmai értekezletet tartottak a Nyelvtudományi Intézetben a „szótári munkálat sikeres előrehaladását” gyorsítandó. Az Intézet vezetősége (HAJDÚ PÉTER, IMRE SAMU), a főszerkesztő (B. LŐRINCZY ÉVA), a lektorok (BALASSA IVÁN, KÁZMÉR MIKLÓS, KISS LAJOS, SZATHMÁRI ISTVÁN) és az akkori munkatársak (BALOGH LAJOS, HOSSZÚ FERENC, R. HUTÁS MAGDOLNA, S. MEGGYES KLÁRA) kritikus írásos vitaanyagot készítettek. A vita lezárását követően pedig a főszerkesztő adott összefoglaló választ, rögzítve a szabálymódosításokat is az év márciusában. (Az értekezlet teljes anyagát BALOGH LAJOS megőrizte, s archiválás céljából a Magyar Nyelvtudományi Társaságra bízta: neki köszönhetően tekinthetem bele az anyagba.) BALOGH LAJOS a túlzott maximalizmust tartotta a késlekedés fő okának, s kiszámította, ha a munkálatok az addigi tempóban folynak, az utolsó kötet 2008 és 2010 körül jelenik meg (ez akkor pesszimista jóslatnak tűnt). Igaza lett! Jóval később súlyosabb szavak is leíródtak. B. LŐRINCZY 1995-ben „Az Új Magyar Tájszótár a szakadék szélén” s „a torzóban maradás felé rohanó Új Magyar Tájszótár” expresszív kifejezéseket tartotta szükségesnek leírni (1996: 136, 140), DEME pedig „sok évtizeden át bukdácsoló [...] munkafolyamat”-ot emlegetett (2002: 388). Való igaz: széles körben elterjedt vélekedés volt, hogy valószínűleg torzóban marad a szótár. Hátráltató ok bizonyosan több is volt. Mint például: finanszírozási gondok (már a szerkesztés fázisá-

ban is), amelyek később már pályázati sikeresség vagy sikertelenség függvényei is voltak (pl. a támogatások felezése, harmadolása, B. LŐRINCZY 1996: 138); a munkatársak páratlanul nagy arányú fluktuációja, aminek következtében szinte mindig voltak betanulók; a túlzott maximalizmus; kész kéziratok kiadásának csúszása (pl. az 1984-ben elkészült 2. kötet 4 évig várt megjelentetésre az Akadémiai Kiadóban: B. LŐRINCZY 1996: 137); a „versenyhelyzet”, hogy ti. az Intézetben folytak más nagy szótári munkálatok is (TESz., EWUng., A magyar nyelv nagyszótára); a tájszótárt támogató hangulatnak a „bukdácsoló munkafolyamat” (l. fentebb) miatt (is) érezhető fogyatkozása; a dialektológia fokozatos visszaszorulása az Intézetben. Bizonyos, hogy – ha különböző mértékben is, de – mindegyik említett oknak lehetett szerepe a szótár sorsának alakításában. Az a jól érzékelhető kontraszt, hogy tudniillik a többi, a XX. század 2. felében az Intézethez kötődő többi kollektív munkálat-hoz (nem csak a szótáriakhoz) képest az ÚMTsz. jóval lassúbb tempóban készült el és jelent meg, csak növelte a szótár elkészítésével kapcsolatos elvárásokban való csalódás érzetét (de l. alább, a külföldi példákat). Utólag persze ezek az akkor nem kevés fejtörést okozó és több embert is érintő gondok tudománytörténeté szelídülve akár lényegtelennek is tűnhetnek, hiszen elkészült a szótár. S azért, hogy végül is elkészült és megjelent, mindazoknak köszönettel tartozunk, akik bármilyen formában is, de segítettek a megnyugtató végkifejletet! Mert fontos és örömteli tény, hogy a magyar lexikográfiának ez a tagja is a többi fontos, a XX. század 2. felében létrehozott nagy szótár mellé, a könyvespolcokra kerülhetett!

Ne hallgassuk el azt sem, hogy nemzetközi összehasonlításban egyáltalán nem állunk rosszul e téren! A tények: a hazai szakmai érdeklődésből nem maradtak ki a szinte párhuzamosan futó finn és az észti tájszótármunkálatok (B. LŐRINCZY 1971; KISS JENŐ 1973). A finn nyelvjárási szótár (Suomen murteiden sanakirja, l. MIELIKÄINEN 1996 is) anyagát 1896 óta gyűjtötték, a szócikkíráshoz 1940-ben kezdtek hozzá, a próbafüzetet 1970-ben adták ki, s a terv szerint a szótár 18000 oldalas lesz és 20 kötetben jelenik meg (NYIRKOS 1996–1997: 114 kk.). Máig 5 kötet jelent meg (a *kurvottaa* az utolsó szó), a továbbiak azonban már elektronikus formában lesznek hozzáférhetők. Az észti tájszótár (Eesti murrete sõnaraamat) anyagát 1922-től gyűjtötték 1995-ig. Az előszerkesztés az 1960-as évek második felében indult, a tulajdonképpeni szerkesztés pedig 1973-ban kezdődött. 1994-ben jelent meg az első füzet, máig 4 kötet és az 5-ből (L–M) 2 füzet, összesen 22 füzet jelent meg. Az észti tájszótár papírtájszótár lesz (vö. MUST 1961, P. NORVIK-nak a friss, részletes tájékoztatást köszönöm). Román általános tájszótár éppúgy nincs (PÉNTEK JÁNOS közlése), ahogy nincs bolgár, szerb és horvát sem (NYOMÁRKAY ISTVÁN közlése). Folyamatban van viszont a lengyel (Słownik gwar polskich: az első kötet 1979-ben, a hetedik 2010-ben jelent meg: BAŃCZEROWSKI JANUSZ közlése) és a szlovák tájszótár (Slovník slovenských nářečí. 1. A–K: 1994, 2. L–P: 2006; SÁNDOR ANNA közlése) közzététele. Ami a nagy, különösen pedig a többközpontú (plurinacionális) nyelveket illeti: rájuk az jellemző, hogy vagy országonként készítene (ha készítene) általános tájszótárt, vagy (s ez jóval gyakoribb) egy-egy ország regionális (táj)szótárait készítik el. Az előbbire a klasszikus példa a J. WRIGHT-tól összeállított, kiadott és finanszírozott, 1898 és 1905 között hat kötetben megjelent angliai „English Dialect Dictionary”. Ilyen lesz a folyamatban levő, öt kötetesre tervezett nagy amerikai regionális angol szótár is (Dictionary of American Regional English: 1962-ben indult a munkálat, az 1. kötet 1985-ben jelent meg, ismertetését l. KONTRA 1988). Tehát nincs általános tájszótár a francia, a német, sőt az olasz nyelvterületről sem, vannak viszont regionális (táj)szótárak. A franciák elkészítették az Alpok régió, Gascogne, Provanszál, Champagne,

Vallónia és Pikárdia szóban forgó szótárát (BÁRDOSI VILMOS közlése), a német nyelvtudományból az ún. Gebiets-, Raum-, Regional- és Großlandschaftswörterbücher említhetők (például az úttörő, Schmeller-féle „Bayerisches Wörterbuch”: 1827–1837, amely annak idején még önálló állam szótáraként született, vagy a „Westfälisches Wörterbuch”: 1969–, a továbbiakra l. NIEBAUM 1979: 349 kk.). Folyamatban van viszont az online német nyelvjárási szótár anyagának gyűjtése (Das Online Dialekt-Wörterbuch). Az olasz regionális (táj)szótárak közül megemlítem a szicíliait, az olasz svájci nyelvjárást, a ligurit és a friulit (Vocabolario siciliano: 5 kötet, 1977–2002, Vocabolario dei dialetti della Svizzera Italiana: eddig 6 kötet, 1953-tól, Vocabolario delle parlate liguri: 4 kötet, 1985–1992, Il Nuovo Pirona. Vocabolario friuliano, 1992; mindegyikre GIAMPAOLO SALVI hívta föl figyelmet). A többközpontú nyelvek általános tájszótára készítésének egyik, ha nem a legnagyobb akadályát a regionális szókészlet igen nagy mennyisége jelenti. Ne feledjük: a magyar nyelvterülethez képest hatalmas területeken, több országban és sok-sok millió embertől használva rengeteg regionális szó élt és él! A megoldást, ha lesznek vállalkozók rá, a számítógépes technika, az egyesített digitalizált elektronikus tájszótárak jelenthetik majd.

3. A tájszavak szempontjából a legfontosabb lexikográfiai információkat, a lexikográfiai minimumot a következők jelenítik meg: az adat alakja (ejtett változata), jelentése, származási helye és gyűjtésének/közlésének ideje. SZINNYEI az 1838-as „Tájszótár”-ról még azt volt kénytelen írni, hogy „igen becses, de teljesen kritikátlan adattár” (MTsz. 1: VIII). GOMBOCZ a nyelvjárási gyűjtések szervezésében oroszlanrészt vállaló Magyar Nyelvtudományi Társaság tisztségviselőjeként (s a Szinnyi-féle Magyar tájszótár pótlásfüzetének a szerkesztőjeként) már 1908-ban előterjesztett egy javaslatot a nyelvjárási gyűjtések tárgyában, bírálva az addigi gyűjtések következtelen hangjelölését, a jelentésmagyarázatok hiányosságait s a példamondatok csekély számát (MNy. 1909: 47). Nyilvánvaló, hogy az ÚMTsz. munkatársai számos esetben dolgoztak olyan adatokkal, amelyekről GOMBOCZ kritikusan nyilatkozott. Megemlíthető azonban az a (néprajzban és a dialektológiában is jól ismert) tapasztalat, hogy a laikus gyűjtő saját közegében (kultúrájában és anyanyelvjárásában mozogva) a lexikográfiai minimum tekintetében általában megbízható adatokat tud szolgáltatni. (BALOGH LAJOS sokunk tapasztalatát fogalmazta meg ekként: „a nyelvjárást anyanyelvi szinten beszélő egyének közléseinek hitelessége, megbízhatósága igen magas fokú”, in: BÁNKI 1996–1997: 67. A hangtani finomságok jelölését laikus gyűjtőtől persze nem várhatjuk el, miként bizonyos esetekben a pontos, elvont jelentésmegadást sem). Az ÚMTsz. munkatársai egyet tehettek és tettek: szigorúan, de kritikusan ragaszkodtak forrásaikhoz, filológusi alaposággal kezelve őket. Mert gondoljuk csak meg: milyen sokan és sokfélék voltak a gyűjtők, ha körülbelül négyezer településről származnak a szótárba bedolgozott szavak! De tudjuk azt is, hogy a gyűjtők egy (pontosan meg nem határozható) része kellően föl volt készítve gyűjtésekre, illetőleg hogy a gyűjtők többsége otthon, ismerős környezetben gyűjtött, az anyanyelvjárási kompetencia birtokában. A heterogén korpusz kritikus filológiai áttekintése pluszmunkával járt, de szükség volt rá (B. LŐRINCZY 1963: 142). Ennek jegyében nem vették fel azokat a szavakat, amelyek megbízhatatlanok voltak, illetőleg kérdőjellel jelzik a szótárban, ha kétes az adat. Ha pedig a forrásokban nem szerepelt jelentés, csak gyanítható volt, nem adtak jelentésmagyarázatot (ezt kettőspont utáni kötőjellel jelölték, így : –). Ha viszont bizonytalan, de bejegyezhető jelentésmagyarázatot találtak, azt közölték, zárójeles felkiáltójellel hívta föl a figyelmet a bizonytalanságra : [!]. A szerkesztő-

ség felelősségvállalásáról azt írta a főszerkesztő, hogy „Mi csak a feldolgozott művek adatainak pontos reprodukálásáért vállalhatjuk a felelősséget” (i. h.).

Hogy milyen, a lexikográfiai minimumon túllépő minősítések jelenhetnek meg egy szótárban, attól függ, hogy a feldolgozandó szavakról milyen információink vannak. Ha tehát a forrásanyagban nincs tájékoztatás mondjuk a szavak társadalmi érvényéről, szociolektális eltéréseiről vagy stílusértékéről és használóik életkori kötöttségéről, akkor nem szerepelhetnek a szótárban olyan minősítések, mint „neologizmus” vagy „archaizmus”, „szakszó”, „pejoratív” vagy „becéző”, illetőleg „katolikus”, „református”, „gyermeknyelvi” vagy „csak az idősebbek/fiatalok nyelvhasználatában”. Arra vonatkozólag nincs adatunk, hogy milyen arányban vannak olyan szavak az ÚMTsz.-ben, amelyek a lexikográfiai szerelés lehetőségeit tekintve túlléptek a minimumon. A dilemma bizony végigkísérte az ÚMTsz. munkatársait is: ők is korszerűbb lexikográfiai lehetőségek birtokában szerkesztettek szótárra régebbi, másoktól gyűjtött s a friss lexikográfiai igényeket csak részben, a lexikográfiai minimumot azonban az eseteknek bizonyára elsöprő többségében kielégíteni képes adathalmazt. Az imént mondottak azonban általában is jellemzőek az általános tájszótáakra! A származási hely nélküli adatok mind kimaradtak (de a kiselejtettek között megtekinthetők). A források között van néhány „É. n.” (= évszám nélkül) jelzésű (pl. 1751, 1758, 1798.). Ezeknél csak az biztos, hogy 1890 és 1960 között gyűjtötték. Ha ezt nem sikerült kideríteni, akkor a forrás adatai kimaradtak (az utóbbi információk HOSSZÚ FERENC közlései). VÉGH JÓZSEF szavai jutnak eszembe: ő a szótár anyaga egy részének az információk hiánya és a korszerű lexikográfiai megjelenítés lehetősége közötti diszharmóniára gondolva dicsérette az ÚMTsz. magas lexikográfiai színvonalát egyik beszélgetésünk során. (Vö. még KÓRÓDI 1996–1997.) 2002-ben, a negyedik kötet megjelenése után az MTA és az Akadémiai Kiadó Nívódíjat adományozott B. LŐRINCZY ÉVA főszerkesztőnek és HOSSZÚ FERENC szerkesztőnek az ÚMTsz. színvonalas szerkesztéséért (a díj átadását a főszerkesztő már nem érte meg).

4. Az ÚMTsz. elkészült és meg is jelent. Fontos, örömteli esemény ez. A történet azonban nincs lezárva. Minden forrásértékű, nyelvi adatokat dokumentáló és meghatározott információkkal közlő munka akkor hasznosul igazán, ha feldolgozások, elemzések tárgya lesz, s így is bekerül a tudomány (és a közművelődés) vérkeringésébe (a „nyersanyag” → „félkész termék” → „magas hozzáadott értékű termék” sorban – közgazdaságtani terminológiát használva – a tájszótárak is az 1. és 2. kategória közötti sávban helyezkednek el). A dialektológiáról széles körben az a vélekedés, hogy az adatgyűjtés, a dokumentálás a fő jellemző jegy. Az bizony igaz, hogy a nagy nyelvjárási korpuszok feldolgozottsága messze elmaradt a lehetségestől és a kívánatostól egyaránt. Nálunk is. Ami az ÚMTsz.-szel eddig e téren történt, kevés. A szótár vizsgálatából eddig egy nagydoktori értekezés született (B. LŐRINCZY ÉVA, A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei, 1979, kiadása: B. LŐRINCZY 1979b), éspedig hangtani s „nem elsősorban dialektológiai céllal” (18). Ez utóbbi persze nem baj, hiszen a nyelvjárási korpuszok nem csak dialektológiai vizsgálatokra alkalmasak, illetőleg mert a nagy nyelvjárási korpuszok vizsgálatával általános szabályszerűségek megállapítására is juthatunk (9). Az ÚMTsz. első és következetes hasznélvezői – már céduleanyagos formájában is – az etimológusok és a (tárgyi) néprajzosok voltak (a TESz. volt éveken át a fő „megrendelő”, de l. még KISS LAJOS idekapcsolódó tanulmányainak bibliográfiai adatait: 1996–1997: 106; az észtre vonatkozóan vö.

NORVIK 1998, 2002). A szótárnak ez a funkciója megmarad a jövőben is. A jóval nehezebb kérdés az, vajon folynak-e majd a szótár anyagán (is) alapuló tüzetes, nyelvészeti érdekű és célzatú, azaz nyelvtudományi kérdésekre választ kereső vizsgálatok. Tudvalévő, hogy az alaki tájszavak elsősorban hangtani, a jelentésbeliek szemantikai, a valódi tájszavak viszont a fogalomjelöléssel összefüggő bizonyos kérdések (kognitív megközelítésű) vizsgálatára alkalmasak, a valódi és névbeli tájszavak vizsgálatától pedig a szókészlet szerkezeti tanulmányozásában várhatunk új eredményeket. A nyelvváltozatok (nyelvjárás és nyelvjárás, köznyelv és nyelvjárás) közötti egybevető vizsgálatokat is beleértve. A szótár anyaga a benne közölt szavak használati körülményeinek, sociolingvisztikai jellemzőinek a vizsgálatára szinte semmi fogódzót nem ad (ez nem a szótárt létrehozók mulasztása, hanem a régebbi, mai szemmel nézve differenciálatlan gyűjtések természetes következménye; a mai professzionális nyelvjárási lexikográfiai minősítési kritériumokra l. PESTI JÁNOS „Alsómocsoládi tájszótár”-át, 2008).

A szótárak széles körű használatának egyre inkább feltétele elektronikus formában való elérhetőségük (az „English Dialect Dictionary”-t Innsbruckban digitalizálják, a finn tájszótár újabb kötetei már csak így lesznek hozzáférhetőek). Egy magánbeszélgetés során KISS GÁBOR ideje korán fölvetette a gondolatot, hogy a számítógéppel készült kötetek elektronikus anyagát archiválni kellene, mert ilyen formában is hatalmas adatbázist jelentene a lexikográfiai kutatások számára (BALOGH LAJOS közlése). Sajnos a jó ötlet nem talált akkor visszhangra. (A helyi tájszótárak közül ilyen például a „Büki tájszótár” és az „Alsómocsoládi tájszótár”.) Az, hogy „adattárunkat számítógépes adatbázissá kell átalakítanunk” (BÁNKI 1996–1997: 129), természetes kívánság volt már 15 évvel ezelőtt is. Ha akkor indultak volna az ÚMTsz. munkálatai, eleve így készült volna a szótár. De 1950 és 1960 táján erről álmodozni sem lehetett még! A kutatók számára a legnagyobb jótétemény persze a tájszótárak informatizált formában való megjelenítése volna.

A hatalmas anyag nyelvészeti feldolgozása fő lehetséges irányai a következők:

a) Szófeldrajzi vizsgálatok végzése (természetesen a többi tájszótár és nyelvatlaszok adatainak bevonásával). Az ÚMTsz. ezt nagyban elősegíti azzal, hogy 6 regionális szótárra és 3 nyelvjárási atlaszra külön utalások vannak benne. Ugyan korábban elég szkeptikusan nyilatkoztak a dialektológusok lexikai izoglosszák kitapintásának a lehetőségéről, talán mégis érdemes lenne elvégezni efféle vizsgálatokat.

b) Lexikológiai vizsgálatok: a fogalmak nyelvjárási megnevezési rendszere tagoltságának (ez kognitív szempontból különösen fontos volna), szerkezeti jellemzőinek (tőszavak, származékok, szerkezetek), a szavak származásának a vizsgálata: ez utóbbi a művelődéstörténeti vonatkozások miatt is fontos volna (l. nálunk IMRE SAMU kezdeményező atlaszos vizsgálatát: 1987, ill. CS. NAGY 2003 is).

c) Az ÚMTsz. anyaga lehetőséget kínál követéses, egybevető vizsgálatokra. Ha tudni akarjuk, mely az ÚMTsz.-ben közölt szavak, szóalakok, frazeologizmusok élnek még, s ha igen, ilyen alakban és jelentésben élnek az általunk vizsgálandó területen, településen, akkor a terepen – megfelelő kérdőívvel és módszerrel – el kell végeznünk a gyűjtést. Ez természetesen akár egyes, különlegesnek tűnő toldalékolt szavakra, sajátos jelentésekre is vonatkozik, egyszersmind korlátozódhat. Az ilyen követéses vizsgálat nyelvtörténeti szempontból különösen vonzó lehet a nyelvföldrajzi megközelítés mellett. Nem beszélve arról, hogy a szavak visszaszorulásának vizsgálatával a kultúra változásáról is érdemben nyilatkozhatunk.

d) Nem maradhat említetlen, hogy a feldolgozás már a modern számítógépes technika segítségével kell, hogy történjék. Ezért volna jó, ha elektronikus változatban is rendelkezésre állna a teljes ÚMTsz. Gondolnunk kell most már arra is, mi legyen az 1960 után följegyzett magyar tájszavakkal; ezzel kapcsolatban az egyesített digitális magyar nyelvjárási szótár elkészítésével kapcsolatban megfogalmazottakra legyen szabad utalnom (KISS JENŐ 2008).

5. Az ÚMTsz. kínálta kutatási lehetőségek kiaknázásának most már nincs akadálya. Hogy a lehetőségekből mi válik valósággá, azt elsősorban az határozza meg, mekkora tudományos érdeklődés mutatkozik majd a szókészlet s a szókészleti variáció vizsgálata iránt, illetőleg hogy az adatokban rejlő, belőlük kihámozható, nyelven túli tanulságokra mennyire lesznek fogékonyak a jövő kutatói, tanárai. Egy biztos: a labda immár nem a szótár térfelén pattog...

Az ÚMTsz. eddigi történetéről még valami eszembe jut: „habent sua fata libelli”.

A hivatkozott irodalom

- BALASSA IVÁN 1996–1997. Az Új Magyar Tájszótár és a néprajztudomány. In: BÁNKI szerk. 1996–1997. 166–70.
- BÁNKI JUDIT 1996–1997. Az Új Magyar Tájszótár mint lexikográfiai adatbázis. In: UÓ. szerk. 1996–1997. 129–32.
- BÁNKI JUDIT szerk. 1996–1997. Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- BESCH, WERNER – KNOOP, ULRICH – PUTSCHKE, WOLFGANG – WIEGAND, HERBERT ERNST szerk. 1982–1983. Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Walter de Gruyter, Berlin – New York. Band 1.1. 1982, Band 1.2. 1983.
- DEME LÁSZLÓ 1974. Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. MNyTK. 137. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- DEME LÁSZLÓ 1989. Monumentum aere perennius. Magyar Nyelvőr 113: 271–7.
- DEME LÁSZLÓ 2002. Ismét az Új magyar tájszótárról. Magyar Nyelvőr 126: 385–91.
- FÓRIS ÁGOTA 2002. A szótárfogalom megváltozásáról. Modern Filológiai Közlemények IV/2: 5–19.
- GUNDA BÉLA 1980. Az Új Magyar Tájszótár. Magyar Nyelvőr 104: 395–401.
- HOFFMANN TAMÁS 1969. A tudomány forrásai-e a múzeumok néprajzi gyűjteményei? Néprajzi Értesítő 51: 5–14
- HOSSZÚ FERENC 1996–1997. Az Új Magyar Tájszótár anyagának jelentősége. In: BÁNKI szerk. 1996–1997. 135–6.
- IMRE SAMU 1987. Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KISS JENŐ 1973. Eesti murrete sõnaraamatu prospekt. Nyelvtudományi Közlemények 75: 270–2.
- KISS JENŐ 2007. Népi írók egy dialektológiai felmérésben. Irodalomismeret XVIII/1: 36–7.
- KISS JENŐ 2008. Az első tájszóközlésektől az egyesített digitális tájszótárig. Magyar Nyelvőr 132: 27–36.
- KISS LAJOS 1996–1997. Harminc szláv jövevényszó az Új Magyar Tájszótárból. In: BÁNKI szerk. 1996–1997. 106–13.
- KONTRA MIKÓS 1988. Dictionary of American Regional English. Magyar Nyelv 84: 490–2.
- KÓNYA SÁNDOR 1994. „...Magyar Akadémia állíttassék fel...”. Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- KÓRÓDI BENCE 1996–1997. Miért modern az Új Magyar Tájszótár? In: BÁNKI szerk. 1996–1997. 137–8.
- KÓSA LÁSZLÓ 2000. A magyar néprajz 1945 után. Szerk. Glatz Ferenc. Akadémiai Kiadó, Bp.

- KÜHN, PETER 1982. Typen lexikographischer Ergebnisdarstellung. In: BESCH–KNOOP–PUTSCHKE–WIEGAND szerk. 1982–1983. 1.1: 702–23.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1963. Az Új Magyar Tájszótár. Magyar Nyelv 59: 125–43.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1971. Suomen murteiden sanakirja. Koevihko. Nyelvtudományi Közlemények 73: 259–61.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1979a. Előszó. In: Uő. főszerk. 1979–2010. 1: 7–10.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1979b, A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Akadémiai Kiadó, Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1996. Vigyázó, mit mondasz az éjszakáról? MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp.
- B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. 1979–2010. Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Bp. = ÚMTsz.
- MIELIKÄINEN, AILA 1996. Murrenanakirjan uudet osat ja uusi ilme. Virittäjä 100/3: 448–55.
- MUST, MARI 1961. Az észti nyelvjáráskutatás az Észti Szocialista Szovjet Köztársaság Tudományos Akadémiáján. Magyar Nyelvjárások 7: 131–7.
- Cs. NAGY LAJOS 2003. Lexikológiai vizsgálatok Medvesalján. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom–Dunaszerdahely.
- NIEBAUM, HERMANN 1979. Deutsche Dialektwörterbücher. Deutsche Sprache 7: 345–73.
- NORVIK, PIRET 1998. Die lexikalischen Beziehungen des nordöstlichen Küstendialekts zu den Nachbardialekten und -sprachen. Tallinna Pedagoogikaülikool, Tallinn.
- NORVIK, PIRET 2002. Die lexikalischen Einflüsse der Nachbarsprachen in den Mundarten Nordestlands. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 59. Konfrontation und Identifikation. Die finnisch-ugrischen Sprachen und Völker im europäischen Kontext. Wiesbaden.
- NYIRKOS ISTVÁN 1996–1997. A finn tájszótár-munkálatokról. In: BÁNKI szerk. 1996–1997. 114–8.
- PALÁDI-KOVÁCS ATTILA 2002. Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok. Ethnica, Debrecen.
- PESTI JÁNOS 2008. Alsómocsoládi tájszótár. Alsómocsolád.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY főszerk. 1979–2010.

KISS JENŐ

Pais Dezső katedrája*

Aligha vitatná bárki, hogy a tanárnak minden személyiségjegye munkaeszköze. Ez nemcsak lehetőség, hanem felelősség is. Tudniillik egyrészt a nem kedvező vonások is hatnak, másrészt a mintaértékűek kellő alkalmazása is el-elmaradhat. Maradandó hatású, jó emlékü tanárainkról azonban mindig a megelevenítő erejű jegyek idéződnek fel legelőször. Bárczi Géza a Pais-Emlékkönyv bevezetőjének első kilenc sorában nyolc jegy felsorolásával rajzolta meg Pais egyéniségét. Szabadon idézve: töretlen, derűs munkakedv; átfogó tudás; színes lelemény; legmagasabb tudományos erkölcs; mély emberség; teljes méltányosság; puritán gondolkodás (i. h. 9). Pais Dezső kimagasló egyéniségének példázatos ereje mutatkozott meg már 1974-ben a Zalaegerszegen megtartott Pais-emlékülésen is, ahol – előzetes megállapodás, egyeztetés nélkül – Hadrovics László egy Pais-breviáriumot, Kovalovszky Miklós egy Pais-szótárt kezdeményezett, én pedig egy Pais-stiliztika ügyében emeltem szót. Később, 1991-ben Józsa György Zoltán egy készülő Pais-monográfia tervéről nyilatkozott (KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történe-

* Elhangzott 2011. november 11-én Zalaegerszegen, a Pais Dezső születésének 125. évfordulóját ünneplő emlékülésen.

tének témaköréből. Bp., 1991. 310–5). A monográfiát Pais halálának huszadik évfordulójára Benkő Loránd, „A múlt magyar tudósai” sorozat részeként megírta (Bp., 1993), a breviárium, a szótár és a stilisztika kötetei (külön-külön vagy összevontan) azonban nem készültek el. Nem kétséges, hogy ez a tény nem az egykor oly beszédesen összehangzó kezdeményezések indokolatlanságának a bizonyítéka.

Életünket, személyiségjegeinket legtöbbünknek szüleink mellett tanáraink határozzák meg. Tudjuk magunkról, halljuk másoktól. Adottságaink olyanok, amilyenek, képességeink akkorák, amekkorák, de ezek megmutatásában, kibontakoztatásában, sőt (és nem utolsósorban) felismerésében és vállalásában – változó arányban, de – tagadhatatlanul nekik van meghatározó szerepük. Pais tanár úr is bizonyosságát adta ennek. „Egerszeg nemcsak szülőhelyem volt, hanem élő és nevelő helyem is tizennyolc éves koromig. Az akkoriban induló gimnáziumban több érdekes, jó tanárom volt, de akkor is, később is kiváló mesteremként becsülöm [...] Suszter Oszkárt. A vele való hároméves érintkezés hatása alatt erősödött meg bennem a vonzódás az irodalom és ennek tudománya, valamint a filológia felé” (MNYTK. 140. 11). Egy másik tanáráról, Kulcsár Gyuláról pedig, „akinek nyelvészeti tárgyú közleményei is megjelentek, s aki az első világháborúban elesett, a Magyar Nyelvben külön méltató cikkben emlékezett meg” (BENKŐ LORÁND i. m. 75).

Sorsalakító volt Pais Dezső életében is az Eötvös Collegium. 1904-ben megírt (az akkori kívánalmak szerint, a miniszternek címzett) felvételi kérelmét a Collegium levéltára őrzi. „Alulírott a legmélyebb alázattal esedezem a Báró Eötvös József – Collegium államilag javadalmazott ingyenes helyére való kegyes felvételemért. [...] felvételemmel kegyeskedjék módot és alkalmat nyújtani számomra, aki minden anyagi támasz nélkül állok, hogy tanulmányaimat tovább folytathassam, és így a magyar tanári testületnek a matematika és fizika szaktárgyak szorgalmas és lelkiismeretes elvégzése után szerény tagja lehessen” (ELTE Levéltára, Báró Eötvös József Collegium iratai 15. doboz, 16. csomó). Megmaradt az a névjegy is, amelyen Szily Kálmán mint az Akadémia főtitkára az igazgatónak ajánlja a felvételt: „Pais Dezső, kivétel nélkül jeles ifjú kérelmét a legmelegebben ajánlom pártfogásába” (uo.). A felvételét megköszönő levelet Pais Dezső is a Collegium igazgatójának, Bartoniek Gézának (a legendás Bége úrnak) küldte el: „Meg vagyok győződve, hogy hálámat leginkább úgy tanúsíthatom, hogy a Collegium nyújtotta eszközöket minél lelkiismeretesebben felhasználni és ezáltal magamat minél tökéletesebben kiképezni törekszem” (uo.).

Pais 1904 és 1908 között volt a Collegium tagja végül is magyar–latin–görög szakon. Keresztury Dezső így sűrítette össze a Collegium hatását: „A Collegium fejlesztette ki Pais Dezső páratlanul sokirányú érdeklődését, s megtanította a tények és összefüggések tisztelgésére, az alaposagra, módszerességre, a tudós lelkiismeretességre” (Élet és Irodalom 1971. március 20.). Tárgyszerűbb és nem a tudóssá vált Pais ismeretében visszavetített vélemény Horváth Jánosé, aki a Collegiumban Pais tanára volt, később pedig Horváth János haláláig Pais legközvetlenebb barátja, vagy – ahogy Pais Dezső mondta – „egy ötvennégy esztendőes együttlét” társa. Tanári jelentésében ezt írta Horváth János Paisről, a kollégistáról: „Pais összes eddigi tanítványaim közül [!] legalkalmasabbnak mutatkozik irodalomtörténeti tanulmányokra. Komoly rokonszenvvel készítgette egész collegiumi pályája alatt, nagyszámú, alapos dolgozatait; || általános tájékozást szerzett az irodalmi fejlődés egész menetéről s mélyebbre is hatolt annak nem egy részletébe; bizonyos gyakorlatra tett szert ekként, melynek további értékes fejlődéséről józan gondolkodásmódja, fejlettebb ízlése és szerény becsületessége biztosít” (KOROMPAY H. JÁNOS, Horváth János és az Eötvös Collegium.

Lustrum. Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati. Typotex Kiadó – Eötvös Collegium, Bp., 2011. 444–5).

Pais Dezső 1924-től már tanára a Collegiumnak, 1933 és 1937 között főtanári minőségben (Az Eötvös Collegium tanárai 1945–1948 között. Összeállította: TÓTH KÁROLY. Bp., 2004. 155). Hadrovics Lászlót idézhetjük tanúként annak bizonyítására, hogy azt a tanári mintát, amit Pais Horváth Jánostól kapott, miként hagyományozta tovább – többek között Hadrovicsnak is: „[A latin órákra] néha bizony egész napot igénybe vett a készülés, de jól tudtam, hogy Pais tanár úr ugyanezt teszi, ugyanúgy böngészi a szakirodalmat, mint a gólya. Nekem ez a félév volt tulajdonképpen a bevezetés az egyetemi és egyúttal a tudományos munkába. Ekkor tanultam meg, hogy az igazi ismeretek százféle szállal fűződnek más ismeretekhez, és az összefüggések nyomozására nem szabad az időt és a munkát sajnálni” (MNY. 1987: 264).

Horváth János emlékét Pais egy nevezetes írásban örökítette meg, amely „A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezső, avagy tükörcserepek egy ötvennégy esztendő együttlét emlékeiből” címet kapta (MNYTK. 99. sz. 23–9). Sokszor – bizalmas szakmai nyelven – egyetlen szavával szoktuk emlegetni: *Nézd meg a tükörcserepekben!* Joggal, mert ez a kép nemcsak a szembenéző szerzői emlékezőt jeleníti meg, hanem bennünket, az emlékeztetettet is szembenézésre késztet. Az egyik tükörcserépben éles fényben villan fel a tanár Horváth János is: „Már a fiatal Horváthnak jellemzője volt a fölényes tudás. Igen, de a fölény nála az anyaggal szemben nyilvánult meg, nem a tanítványok irányában” (26). A Collegium levéltárában megtalálható több tanári jelentés Pais tanár úrtól is 1929-től 1935-ig (az 52. dobozban). Nevek nélkül, csak az évszámot feltüntetve idézek belőlük olyan részleteket, amelyek Horváth Jánosra emlékeztetően a tanítványok teljesítményéről úgy szólnak kendőzetlen, pontosan minősítő szavakkal, hogy a segítő szándék is kifejeződik. 1929: „Eleven szellemű egyén, sőt sokszor szinte erőszakolja is az eredetiséget, ami – ha kiforrtja magát – nem lesz ártalmára”; „munkájában nem egyszer hézagok vannak. A nehézségeken meglehetősen gyakran átsiklik. Ezek a fogyatkozások részben előző iskolázottságának a következményei is lehetnek”; 1931: „mozgékony gondolkodású egyén, azonban munkáját némelykor nem kíséri a kellő megfontolással s így hibákat követ el. Lehet, hogy majd később ebben az irányban jobban tudja magát fegyelmezni”; 1934: „Törekvő ember [...], de talán épen a buzgalma miatt egy kicsit kapkodó”. Már ekkor sem tartózkodott azonban az ironikusabb csípős hangtól, ha indokolt volt. 1933: „képességei megfelelők volnának, de ő szokása szerint nem túlságosan törli magát”; 1934: „jó fiú, de meglehetősen bágyadt”; 1935: „jóindulatú és érdeklődő embernek mutatkozik most is; szívesen vállalja a munkát, de különösebb tehetség híján végzi azt el”.

Pais most felidézett tanári, azaz szemléleti és stílári magatartása az életmű egészét áthatja. Egyértelmű a következtetés, világos a tanulság is: nincs külön etikája, nincs külön magatartási kódexe a tudomány tanításának és a tudomány művelésének. Erőszakoltság és elfogultság nélkül kimondhatjuk, hogy ebben az állításban jelen van az Eötvös Collegium több nemzedékkel hitelesített metódusa és tapasztalata.

Bizonygatni aligha kell, hogy Pais tanár úr tudományos stílusa páratlan – kifejező erejében, sokszínűségében, párbajozó bátorságában és virtuozitásában. Ezúttal azért szólok róla, mert régi meggyőződésem, hogy Pais Dezső tudományos stílusa tanári habitusának, sőt tanári ambíciójának is kifejeződése. Az acélosan kemény igenek és nemek, a gúnyosan visszavágó talánok, éles kérdések, az eufemizmusba, humorba göngyölt, pácolt feddések vagy

kételyek, a rejtőzködő személytelen fogalmazásokat mellőző első személyű állásfoglalások, a sohasem öncélú szójátékok, szóvariációk mind-mind tanári minták, ösztönzések, a szó szoros értelmében tanpéldák. A gondolkodásra, a válaszra váró, arra érdemes kérdések felismerésére és megfogalmazására, az érvelés módozataira, csapdáinak elkerülésére és hamiságainak leleplezésére tárnak eléink seregestül példákat. Saját tanári emlékeiből bárki felidézheti az új tanítványok visszatérő – panaszos vagy türelmetlen – szavait: „Tanár úr, nem értem”. A felelet, a felvilágosítás gyorsan is megadható. Ám van egy másik lehetőség is. A tanári kérdés. Egy nem kitérő, hanem távlatot nyitó kérdés: „mit nem ért, mi az, amit nem ért?” A kérdésért, a jó, célravezető kérdésért bizony a kérdezőnek meg kell dolgozni – utánajárással, a már tudhatók végiggondolásával. Ezért magam is sokszor üdvözöltem nyilvánosan az első kimunkált kérdést: „Ön megérkezett az egyetemre.”

Pais tanár úr tanítványai két csoportba rendeződnek: közvetlen tanítványokra és közvetett tanítványokra. A nagyszámú közvetlen tanítványhoz többszörösen nagyobb számú közvetett csatlakozik. Pais Dezső sokunk számára igazodási, nagyobb léptékben, általában pedig kikerülhetetlen viszonyítási pont. Ez a párját ritkító hatás is bizonyítja, hogy a tanári és a tudományos tevékenység szerves egységet alkotott nála. Aki nem volt vagy lehetett látogatója szemináriumainak, előadásainak, annak is nagymértékben alakította szemléleti, filológiai, magatartásbeli arculatát. Bárczi Géza már 1956-ban, a Pais-Emlékkönyvben így tartott seregszemat: „Elég körülnézni magyar nyelvészeink immár tekintélyes számú sorain, akár e könyv munkatársainak névsorán, hogy megállapíthassuk, a fiatal nemzedék nyelvészei között milyen nagy számmal vannak Pais-tanítványok, és hogy ezek a tanítványok milyen jelentékeny színvonalat képviselnek, mennyi új szint hoztak tudományunkba” (21). Karinthy Ferenc is lehetett volna nyelvész, de Pais tanár sajnálatára nem lett az. Simon István interjúkötetében Karinthy hosszabban megemlékezett kapcsolatukról. Rövidítve, de hosszabban idézem, mert szinte Pais tanár úr szobájába vezet bennünket. „Pais Dezsőnél doktoráltam. [...] Amikor meghalt, gondoltam újra, hogy sokakat ismertem, szerettem, de talán nem volt két-három embernek olyan formáló hatása rám, mint Pais Dezsőnek. Ez furcsa, mert ez az idős akadémikus, akit sokan száraznak és begyepesedett szakbarbárnak tartottak, miért volt rám olyan nagy hatással? Sokat dolgoztunk együtt az »Olasz jövővényszavaink« című disszertációmon, mármint ő segített, mint prof. A Nyelvtudományi Társaság ki is adta ezt később. Az a kényszer, a pontosságra, a precizításra törekvés! Ahogy ő fogalmazott és fogalmaztatott! Most megint úgy fogalmazok, ahogy Pais Dezső fogalmazna. Ez a precizitás, aránya a szükségesnek és az elegendőnek, amit ő még az Eötvös Kollégiumban tanult meg valamikor az ősidőkben. [...] valahol máig ott van bennem Pais Dezső tanítványa, akitől Tosu tanár úr megkérdezte, hogy hát, kérem, kolléga úr, ennek mi az értelme? Idegen tőlem a homályosság, zavarosság, kétértelműség. [...] Bennem mindig ott az a régi bölcsész, a Múzeum || körüli egyetem C épületében, aki vitte a disszertáció újabb fejezetét Pais professzor úrhoz. Pais professzor legközelebb újra: kérem, ennek mi az értelme? Hisz ezt maga már mondta, most elmondja még egyszer? Vagy pedig: kérem szépen, itt egy logikai hiba van...” (Simon István: Írószobák. Gondolat Kiadó. Bp., 1976. 360).

Személyes példámat csak jellemző körülményei miatt hozom szóba. Ugyanis közvetett tanítványként is fontos személyes emlék fűz hozzá – a szerkesztőhöz, a tanárhoz. Amikor a Magyar Nyelvben megjelent (szerkesztésében) második, érdemben az elsőnek tekinthető cikkem, üzenetet kaptam tőle, hogy keressen fel. Tudta, hogy a készülő etimológiai szótár csapatában is kaptam feladatot, de nem voltak még határozott terveim a folytatásra. Ebben a

beszélgetésben, azaz tanácsadásban szűnt meg a bizonytalankodásom: a szótörténet és a lexikográfia mellett köteleztem el magam.

Pais tanár úr tanári habitusának leghitelesebb megfogalmazását ő maga örökítette meg és örökítette ránk 1971. évi vallomásában: „Középiskolai tanárságom [1911 és 1924 közti] hagyományait követve arra törekedtem, hogy ne a katedra emelt szintjéről hirdessek kész vagy készként meózott [!] igazságokat, hanem hallgatóimat, illetőleg – megfelelőbb kifejezésnek tartom – társalkodó feleimet előresegítsem az úton, amely gyakran tévedésen át az igazság felé vezet. Vagyis olyan értelemben nem akartam tanár lenni, mint ahogy ezt a szót a kitűnő Bugát Pál megcsinálta a *Tan-árasztó*-ból... Nem, kérem! Ezen a fokon nem is annyira oktatni, mint inkább nevelni kell” (Valóság 1971/6: 46). Igen, mert aki tanárként igazán nevel, az felnevel – tehetjük hozzá hálás emlékezettel. Közismert, hogy idézett pedagógiai hitvallása a vizsgáin is érvényesült, a vizsgázó tanítványokat ott is, még ott is „társalkodó feleknek” tekintette. Említett emlékezésében erről így nyilatkozott: „Elég gyakran részesültem helytelenítésben, hogy szokatlanul hosszan vizsgáztatok, azonkívül túlzott liberalizmussal, s ekként a vizsgákon adott minősítéseim nem felelnek meg a rossz és a jó fokozatok arányára hivatalosan előírt százalékoknak. Beismerem, hogy ez valóban úgy van, de szabálytalankodásom magyarázatául felhoztam azt a hibámat, hogy én a vizsgákon inkább igyekszem felderíteni, hogy mit tud, nem pedig, hogy mit nem tud a jelölt. Egy ilyen felderítéshez meg – mondám – egyebek közt idő is kell” (i. h.). Semmilyen titkot nem árulok el azzal, ha elmondom, hogy hasonló helytelenítésre többekkel együtt én is rászolgálhattam volna, mert hasonló szabálytalankodástól én sem voltam mentes. Ezt nem illetlenségből ragasztom hozzá Pais tanár úr vallomásos szavaihoz. Lényegi kérdésről van szó. Tudniillik nemcsak a vizsga, hanem a vizsgára való felkészülés is más az egyik, s más a másik változat esetében. A hibavadászó vizsgán a véletlennek, a szerencsésen vagy szerencsétlenül kihúzott tételnek van nagy szerepe. A vizsgára készülő rohamtanulással, megadott-várható tételekre adott válaszok magába gyömöszölésével igyekszik felkészülni a próbatételre. A hiba számolásával (diákszavunkkal „strigulázásával”) kétségtelenül gyorsabban lehet az ítéletet kimondani. A Pais-módozat kétségtelenül időigényesebb, de csak látszatra lazább. Mivel tudható, hogy az ilyen vizsgán részletes „társalkodásra”, régebbi szóval mondva „firtatásra” számíthat a jelölt, a vizsgára készülési során nem elégedhet meg elkülönített tételek memorizálásával. A sikerhez nem elegendő a vizsgaidőszak rohammunkája, mert alaposabb, értőbb felkészülésre van szükség, sőt késztetés. Ahogy eleink mondták ez bizony „csendes muszájtatás”. Megismétlem, Pais tanár úr ezúttal is lényegi kérdésben alakította ki álláspontját, követte meggyőződését.

Nyelvészek körében nem szokatlan a megtisztelő *tanár úr* megszólítás – kortól, rangtól függetlenül. Az azonban már szerfölött ritka, hogy valakit ne csak bizalmas környezetben, hanem széles körben is kettős névvel illessenek, szinte szóhangulati távolság nélkül. *Pais tanár úr*, *Tosu tanár úr* ilyen. Ilyen volt, ilyen maradt. Az is páratlannak mondható, hogy magas pályáívv tudós életének hatvannégy esztendeje kötődik a tanításhoz. „1909-ben már nevelősködik egy jó módú családnál, s élete utolsó napján, 87 éves korában még tanít!” (JÓZSA GYÖRGY ZOLTÁN: i. m. 311). Méltán tartotta BENKŐ LORÁND jelképesnek, jelkép méltóságúnak és jelkép erejűnek, „hogy a végzetes baleset, amely végleg ledöntötte a szokásos kedd délutáni – utolsó – előadása után, szokásos kedd esti, Kruzsokba menetele során érte” (MNy. 1973: 365).

BENKŐ LORÁND több nekrológban állított emléket szeretve tisztelt mesterének. Közülük ide, mondandóm végre ez illik: „Bármilyen kiváló tudós és tudományszervező volt is Pais Dezső, tanári, nevelői tevékenysége volt pályájának talán legkiemelkedőbb, személyiségére talán legjellemzőbb vonása. Pontosabban: személyében szinte egyedülálló módon tükröződött a tudós és a tanár elválaszthatatlan egysége” (Magyar Tudomány 1973: 544).

PUSZTAI FERENC

Mokány Sándor és Mokányné Nagy Katalin kárpátaljai nyelvjárásgyűjtéseiről

1. Hozzátartozóit és a magyar nyelvtudomány művelőit váratlanul érte a szomorú hír: 2010. július 10-én, életének hetvenedik évében elhunyt Mokányné Nagy Katalin. Alig telt el néhány hónap, s férjét, Mokány Sándort is utolsó útjára kísérhettük. Életútjuk és munkásságuk még a kárpátaljai nyelvészek körében is alig ismert, pedig a dialektológia, etimológia és szlavisztika terén egyaránt eredményes munkát végeztek. Jelen dolgozatomban emléküknek adózva életük fontosabb állomásait és kárpátaljai nyelvjárásgyűjtéseiket tekintem át.

2. Mokány Sándor 1932. június 10-én az akkor Csehszlovákiához tartozó Técsön született. Előbb a huszti gimnáziumban, majd a II. világháborút követően és Kárpátalja Magyarországtól való újbóli elcsatolása után szülővárosában tanult. A középiskola elvégzését követően az Ungvári Állami Egyetemen folytatta tanulmányait. Itt szerzett 1954-ben tanári diplomát.

1956 és 1960 között a Tartui Egyetem (Észtország) aspiránsa. Ennek előzménye, hogy a Paul Ariste vezette tartui finnugor tanszék a Szovjetunióban élő finnugor népek nyelvének tanulmányozásában s a kutatók képzésében jelentős szerepet vállalt. Ők vették fel a kapcsolatot az ungvári egyetemmel, érdeklődve, hogy van-e olyan magyar tudósjelölt, aki szívesen tanulna Észtországban. Az ungvári egyetem Mokány Sándort ajánlotta.

A tartui évek alatt válik tehetséges tudósjelöltre érett nyelvészé. Az egyetem nyitott, alkotó szellemisége meghatározó volt fejlődése szempontjából. 1966-ban védte meg a máramarosi ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavairól írott, több mint félezer oldalas kandidátusi disszertációját (Венгерские заимствования в Мароморошском украинском диалекте Закарпатской области. Tartu). Tanára a nemzetközileg ismert nyelvész, Paul Ariste volt.

1960-ban köt házasságot Nagy Katalinnal. 1959-től a leningrádi (ma szentpétervári) egyetem magyar nyelvtanára. 1977-ben feleségével Magyarországon telepednek le. Ezt követően a szegedi József Attila Tudományegyetemen, a pozsonyi Comenius Egyetemen, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Szláv Tanszékén és a prágai Károly Egyetemen tanít. Tanári pályája során a magyar mellett az ukrán és az észt nyelvet is oktatta. Felesége 1977 és 1979 között a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében, ezt követően pedig az Akadémia könyvtárában dolgozott.

Mokány Sándor nyelvészeti érdeklődésének, munkásságának középpontjában a szavak eredetének a kutatása állt. „A történelem a szavakban van” – mondta egyik beszélgetésünk

alkalmával. Szülőföldje ukrán nyelvjárásainak magyar jövevényszavait tárgyaló, fentebb már említett kandidátusi értekezése és első tanulmányai már jelzik az etimológiában való jártasságát.

Bár az ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavainak kérdéskörét a későbbiekben is érintette (többek között az ukrán etimológiai szótár magyar vonatkozásaival kapcsolatosan), figyelme az 1970-es évek közepétől egyre inkább a magyar nyelv szókincsének kutatására terelődik. Feleségével Kárpátalja számos településén gyűjtöttek nagy mennyiségű tájnyelvi anyagot. 1980-ban a Nyelvtudományi Értekezések 105. számaként megjelent „Magyar szófejtések” című kiadványában szófejtéseit jórészt kárpátaljai gyűjtéseire építette. Könyvében fontos információkkal bővíti a *fonák*, a *reng* és a *leng*, a *kapar*, a *szólító* stb. eredetével kapcsolatos ismereteinket. Szófejtései arról is vallanak, hogy mennyire tájékozott volt a tájszótárakban, amelyek legkedvesebb olvasmányai közé tartoztak.

1995-ben jelent meg a „Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód” című tanulmánya (Hungarológia 8: 3–108), amely a magyar népetimológiai kutatások egyik legfontosabb munkája, akárcsak a „(Nép)etimológiai szógyűjtemény” (NéprNytud. 2001: 373–96) és a „(Nép)etimológiák” (Nytud. 2005: 131–46) című dolgozata.

Szófejtései során kárpátaljai nyelvjárási gyűjtéseit és a tájszótárakban való jártasságát a következő tanulmányaiban is jól hasznosította: „A nyelvatlaszok felhasználhatósága az etimológiai kutatások forrásanyagaként” (NéprNytud. 1980–1981: 135–47), „Néhány ujjnevünk eredetéhez” (NéprNytud. 1984: 71–81), „A *romlik*, *ront*, *rongál* és *rombol* szócsalád átagja(i)” (NéprNytud. 1985–1986: 151–4), „Áld és átkoz (Etimológia és kinezika)” (NéprNytud. 2001: 185–8), „Eszmélkedés néhány talányos jelentésű régi erdélyi szóról” (Nytud. 2006: 111–20), „Mikor, hol és kiktől kerülhetett nyelvünk szókincsébe a *mont* meg a *konta*?” (MNy. 2007: 455–9), „Betekintés az onomasziológiailag rokon magyar és (kárpát)ukrán szavak alakulásmódjába” (MNy. 2008: 470–8) stb. Több szófejtése az „Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen” köteteiben is megtalálható.

3. Mokányiné Nagy Katalin az akkor Magyarországhoz tartozó Kolozsvárott született 1941. április 21-én. Szülei zilahiak voltak, korai gyermekéveit itt töltötte. A II. világháború végén édesanyjával Munkácsra látogatnak, hogy beteg rokonukat hazavigyék. Időközben Kárpátalját és Észak-Erdélyt újra elcsatolják Magyarországtól, s lezárják a határokat. Az újonnan berendezkedő szovjet hatóságoknál hiába kérvényezik, hogy hazatérhessenek Erdélybe, Kárpátalján ragadnak.

Munkácsra jár iskolába, s itt végzi el a tanítóképzőt. Később a Leningrádi Állami Egyetemen szerez magyar–orosz szakos diplomát. 1972-től hanti és manysi nemzetiségű hallgatóknak magyar nyelvet oktat a leningrádi (ma szentpétervári) A. I. Hercen Tanárképző Főiskolán. Tanári pályáját az alaposság, fegyelmezetttség és lelkiismeretesség jellemezte. Jóindulatú, ugyanakkor igényes is volt diákjaival szemben.

1969 és 1972 között a Tartui Egyetem aspiránsa. A kárpátaljai magyar nyelvészek közül férje mellett itt tanult többek között Zékány Imre, Káposztai Erzsébet és Fodó Sándor is. Akárcsak Mokány Sándor, ő is Paul Ariste tanítványa volt. 1972-ben védte meg kandidátusi értekezését, melynek címe: „Лексические особенности венгерских языковых островков Закарпатской области (Восточная часть)” (A magyar nyelvszigetek lexikai sajátosságai Kárpátalja keleti részén). Összesen kilenc máramarosi településen vizsgálta az állathívogatókat és -terelőket, valamint a népi állattartás szókincsét. Alapos és gazdag

nyelvjárási gyűjtésre épített munkája a kárpátaljai magyar dialektológiai kutatások örökbecsű forrása.

A Советское финно-угроведение / Soviet Finno-Ugric Studies c. folyóiratban megjelent első tanulmányai rögtön felkeltették a finnugor nyelvekkel foglalkozó kutatók érdeklődését. Kárpátalja keleti részének magyar nyelvszigeteivel (О венгерских языковых островках в восточном Закарпатье: СФУ. 1972: 59–64), e nyelvjárások lexikai sajátosságával (Из наблюдений над лексическими особенностями венгерских языковых островков восточного Закарпатье: СФУ. 1972: 207–16), az állathívogatókkal és -terelőkkel (Побудительно-волевыражающие слова в венгерских языковых островках восточного Закарпатье: СФУ. 1972: 121–30, 1975: 276–80, 1983: 52–60, 196–201), valamint az állattartás szókincsével a magyar dialektológusok korábban alig foglalkoztak (Наблюдения над венгерской диалектной терминологией животноводства. I–X.: СФУ. 1986: 214–9, 1987: 120–6, 1988: 43–7, LU. 1990: 112–5, 1991: 99–104, 1992: 123–7, 1993: 128–31, 1994: 108–11, 1995: 112–5, 1996: 119–23). Nem véletlen, hogy a folyóirat, később pedig a „Linguistica Uralica” disszertációjának fejezeteit részenként közölte.

Az említettek mellett figyelmet érdemel a viski nyelvjárás mezőiségi gyökereiről (О переселенческом венгерском языковом островке в восточном Закарпатье: Вопросы советского финно-угроведения. Языкознание. Szaranszk, 1972. 121), a viski nyelvjárás egyik sajátosságáról, az *a*-zásról (A-lisusest Viski [Vöškovo] küla ungari murrakus: Emakeele Seltsi aastaraamat 1975: 99–103), a madarak és apró háziállatok becéző megnevezéseiről (Ласкательные названия птенцов и детенышен домашних животных в венгерских языковых островках восточного Закарпатье: Fenno-ugristica 1975: 213–22), a nyelvfeldrajzi térképek készítésének módszeréről írott tanulmánya (Методика обработки лингво-географических карт венгерской диалектологической школой: Fenno-ugristica 1980: 79–83), továbbá técsői szövegközlése (Nyelvjárási szöveg Técsőről: NéprNytud. 1980–1981: 375–7) és MOKÁNY SÁNDORral közösen írott „Homonímia és gyakoriság” című dolgozata is (NéprNytud. 1987–1988: 149–65). Meg kell említenünk a FÜREDI MIHÁLY és KELEMEN JÓZSEF által szerkesztett „A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965–1977)” munkálataiban való részvételét is.

4. Utolsó nagy közös tervük a técsői tájszótár elkészítése volt. Ez sajnos váratlan haláluk miatt nem válhatott valóra. A cédulázott tájszógyűjtést azonban sikerült megmenteni. Ennek az értékes anyagnak a kiadásával megszülethetne s hozzáférhetővé válhatna az első kárpátaljai magyar helyi tájszótár. A técsői tájszógyűjtés mellett körülbelül félszáz, az 1960–70-es évekből származó técsői, viski és kerekhegyi magnetofon-szalagot is hátrahagytak. Jó lenne ezeket a máramarosi magyar nyelv- és nyelvjárászigetek kutatásának szempontjából páratlan felvételeket digitalizálni.

Mokány Sándor és Katalin életműve a kárpátaljai magyar nyelvjáráskutatás legjavához sorolható. A magyar nyelvtudomány művelői nem feledik azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a kárpátaljai magyar nyelvjáráskutatás és a magyar nyelv ügyében tettek. Hiányuk fájló veszteség mind a kárpátaljai tudományosság, mind a magyar nyelvtudomány számára.

SZEMLE

**Szabó T. Attila Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése
(2001–2010)**

1. Alsófehér megye. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és JANITSEK JENŐ. 2001. 204 lap. – 2. Háromszék. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SLÍZ MARIANN. 2001. 207 lap. – 3. Szilágy megye. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SEBESTYÉN ZSOLT. 2002. 247 lap. – 4. Kisküküllő és Nagyüküllő megye. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SEBESTYÉN ZSOLT. 2003. 272 lap. – 5. Torda-Aranyos megye. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, BUBOLY MAGDOLNA és SEBESTYÉN ZSOLT. 2004. 252 lap. – 6. Udvarhelyszék. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és BÁRTH M. JÁNOS. 2005. 254 lap. – 7. Maros-Torda megye. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SÓFALVI KRISZTINA. 2005. 812 lap; két részkötetben: A. 1–413, B. 415–812. – 8. Csík-, Gyergyó- és Kászsónszék. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, MAKAY EMESE és SLÍZ MARIANN. 2006. 153 lap. – 9. Szolnok-Doboka megye. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és MAKAY EMESE. 2007. 660 lap, két részkötetben: A. 1–329, B. 330–660. – 10. Kolozs megye. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, BÁRTH M. JÁNOS és N. FODOR JÁNOS. 2009. 1018 lap, három részkötetben: A. 1–351, B. 353–701, C. 703–1018. – 11. Erdély peremvidéke. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY, BUBOLY MAGDOLNA és BÁRTH M. JÁNOS. 2010. 166 lap.

Mindegyik kötet a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadása, Bp.

SZABÓ T. ATTILA nevének hallatán, olvastán első pillanatban az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” képe jelenik meg szemünk előtt, amelynek 1975-ben megjelent első kötete óta kapjuk újabb és újabb vastos darabjait, remélve, hogy most már semmi sem akadályozhatja meg az utolsó, 14. részének kiadását. A méteres polcot megtöltő sorozat a magyar nyelvtudomány kincsét érő forrásműve, olyan hiteles adattár, amelyhez bármilyen kérdésben bizalommal fordulhat a kutató. Ma szinte felfoghatatlan, hogyan volt képes egyetlen ember ilyen mennyiségű nyelvi adatot összegyűjteni, alig kiselabizálható levéltári kéziratokból előbányászni. Ez önmagában meghaladni látszik egy életmű terjedelmét. De a polcon mellette ott következik ugyanannak a tudósnak egy másik, hat kötetből álló sorozata, a „Válogatott tanulmányok, cikkek” (1970–1985): csupa izgalmas leíró és történeti nyelvészeti munka, színezve irodalomtörténeti, tudománytörténeti, néprajzi, nyelvművelő írással: a tematika maga is lenyűgöző. Egy második életmű gazdag anyaga telnek ki ezekből a kötetekből. Pedig ha Szabó T. Attila összesítő bibliográfiáját nézzük (BALASSA 1996: 131–57), kiderül, hogy a válogatás valóban csak szemezgetés: a kimaradt cikkek száma jóval nagyobb a beválogatottakénál. Ezt igazolja az is, hogy a szerző fiának, SZABÓ T. ÁDÁMnak könnyűszerrel sikerült egy újabb, hetedik kötetet összeállítania apjának kifejezetten helynévtudományi írásaiból (1988). Ezek a válogatások azért is nagyon fontosak, mert a tanulmányok sok, különféle kiadványban jelentek meg olyan időkben, amikor a román (tudomány)politika inkább gátolta, mint elősegítette magyarországi hozzáférhetőségüket. Párját ritkító teljesítmény. És akkor most jön a címbeli sorozat 11 kötetben, 15 darabban! Nemcsak Szabó T. Attilának lehetünk hálásak érte: a Sorsnak is, amiért szinte az egész magyar humán tudományosságot ilyen ajándékhoz juttatta.

A történeti és élőnyelvi helynévkutatás nem mellékága, hanem fősodra Szabó T. Attila tudományos életpályájának. Még teológus korában „a levéltári kutatás bővületébe esett” (SZABÓ T. 1990: 82), és ez a szenvedély haláláig elkísérte. Egyéves magyarországi ösztön-

díjas tartózkodása idején, 1932–33-ban, Csűry Bálint, Gombocz Zoltán, Melich János és Pais Dezső szellemi hatására fordult érdeklődése a nyelvtudományon belül a történeti helynévkutatás felé: ekkor kezdte kigyűjteni az erdélyi helyneveket Pesti Frigyes 1864-es kézirat adattárából a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában. Kolozsváron 1936-tól az Erdélyi Múzeum levéltárához került, a gazdag történeti okleveles anyag közepébe. „Ez időtől kezdve vettem meg a későbbi években naggyá fejlesztett két gyűjteményem, az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár alapjait” (i. m. 83). Talán nem véletlen a két nagy munka említésének sorrendje, különösen, ha meggondoljuk, hogy az előkerülő helynevek folyamatos cikktémákat adtak névfajtési érdeklődésének. Cikkeit, tanulmányait a tudományos körök nagy érdeklődéssel fogadták, és folytatásra biztatták. Tanulmánykötetek mindegyikében bőven található helynévtörténeti ciklusokat, jobbnál jobb névfajtásokat, névtípus-elemzéseket. A válogatások harmadik kötetében újra olvashatjuk egyik legfontosabb módszertani írását is, az először 1934-ben megjelent és akkor Sámuel-Kölber-díjjal jutalmazott tanulmányát: „A helynévgyűjtés jelentősége és módszere” című munkáját (1934/1972: 339–69). Az ebben kifejtett elméleti megfontolásokon épültek névtudományi tanulmányai. A szótörténeti adatok gyűjtés közben sokkal kevesebb lehetőséget kínálhattak egyedi kérdések külön feldolgozására: ezek hallatlan értékei inkább a szótári szócikkek szerkesztés folyamán bontakoznak ki. A Tár szócikkeiben egyébként kezdettől fogva megfigyelhető a helynevek kitüntetett kezelése: az adott közszóval alkotott helynévi adatokat új bekezdésben tárgyalja, s ennek eredményeként a közszó – adott esetben tájészó – területi előfordulása is kirajzolódik az időrend mellett.

Szabó T. Attila helynévkutatói tevékenységét mindig nagy elismeréssel fogadta a hazai szakmai közvélemény. Már a hatvanadik születésnapján így írt róla BENKŐ LORÁND: „Szabó T. Attilának hervadhatatlan érdemei vannak a magyar földrajznév-kutatás történetében. Ő volt az, aki ráirányította a figyelmet a történeti és jelenkori földrajznév-anyag rendszeres gyűjtésének és feldolgozásának fontosságára, aki személyes példával járt elől e stúdium művelésében, s aki – bátran lehet mondani – iskolát alapított e műfajban” (1966: 120). Tíz évvel később IMRE SAMU így méltatta: „A névtudományban – különösen pedig a földrajzi nevek mai és történeti anyagának kutatásában és gyűjtésében, az ilyen jellegű munkálatok módszertanának kialakításában – magyar viszonylatban senki sem alkotott hatalmasabbat Szabó T. Attilánál” (1976: 246). A további méltatásokat mellőzve csak arra utalunk, hogy BALASSA IVÁN könyvében külön összeállítást találunk a Szabó T. Attilával foglalkozó írásokból (1996: 152–7), és maga is több helyen, részletesen tárgyalja az ide vonatkozó kérdéseket. Ide kell még idéznünk a legújabb méltatások közül BENKŐ LORÁNDÉ a századik születési évfordulóról, amikor már e futó sorozatra is utal: „És semmiképpen ne feledkezzünk meg Erdély történeti helynévanyagának kb. 1 millió adatot tartalmazó kézirat gyűjteményéről, mely szerencsére közzevető gondozót talált Hajdú Mihály személyében: az egy-egy erdélyi megyét tartalmazó posztumusz kiadványsorozat sorra-rendre jelenik meg napjainkban. Nem volt még egy magyar nyelvész, akinek publikált összefoglalóménye mind ezt méreteiben megközelíthette volna!” (2006/2010: 105).

A hihetetlen mennyiségű levéltári gyűjtés ellenére nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy Szabó T. Attila nem volt holmi „szobatudós”. Szerette az életet, rengeteg barátja volt, levelezése kötetekre menne, ha összegyűjtenénk. Válogatott írásainak indításakor, „előljáró beszédében” ezeket írja: „Nyelvjáráskutatás közben volt éppen elég részem a terepmunka izgalmas meglepetésekkel elegyes sok-sok fáradalmában, nélkülözésében, volt részem a

forrongó, eleven népi-emberi élet színes mozgalmasságában... Életem java része azonban a levéltári elvonultság mozdulatlan, sápadt csendjében telt el... A levéltári kutató a múlttá kövült, emlékezteté merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába lesekedik bele úgy, hogy körötte eltűnik a ma, és a múlt kavargó életének izgalmas, kandi szemlélése közben a szereplő személyek ajkán, tollán elámító, veretes nyelvi gazdagságában suttog, beszél, kiált felé a múlt. Hozzá, neki, ha – van füle a hallásra” (1970: 14–5). Egy reneszánsz ember csodálkozik itt rá a jelen és a múlt, az élet és a nyelv értékeire, szépségeire és mindenek mulandóságára. A levéltáron kívüli természetszeretete közismert: hegyi kirándulásairól BALASSA könyve több szép fényképet megmutat.

A jó fél évszázados gyűjtőmunka során létrehozott sokszázazres cédulaállomány kiadványsorozattá alakulásának története valóságos regény, sok korjellemező mozzanattal, olykor detektívregényre hasonlító fordulattal. A részletekről legtöbbit HAJDÚ MIHÁLYnak az egyes kötetekhez írt bevezetéseiből – főleg az elsőből és az utolsóból – tudunk meg. Ő Benkő Loránd felkérésére, óriási kiadványszerkesztő és munkaszervező gyakorlattal a háta mögött vitathatatlanul a legmegfelelőbb névtudományi szakemberként vállalta és végezte el a nem mindennapi feladatot. (Elhivatottságáról, alkalmasságáról jó képet kaphatunk, ha kézbe vesszük a 70. születésnapjára kiadott tisztelegő kötetet válogatott tanulmányaival, gazdag bibliográfiájával: KISS JENŐ szerk. 2003.) Érdemes néhány gondolatát idézni, hogy lássuk, miként lehet az évszázados filológiai formájú adatgyűjteményt a legmodernebb számítógépes eljárásokkal a papír alapú jelen és a digitális jövőendő számára is hozzáférhetővé tenni.

A hatalmas mennyiségű anyag megyék és helységek szerinti rendezése után következett az átmásolás: „A cédulákról kézzel (a kéziratár szabályai szerint ceruzával) leírtunk minden egyes nevet szigorúan betűhív formában... Az ily módon ceruzával lapokra írt anyagot számítógépre vittük, kinyomtattuk, s egybevetettük az eredeti cédulákkal az OSzK. kéziratárában” (HAJDÚ bevezetése az első megyei kötethez: 1: 7). Továbbá: „Nem emeltük ki az egyes neveket, mert egyrészt a cédulákon sem voltak kiemelve, másrészt a kutató föladata eldönteni a névtest terjedelmét, leválasztani a közzavakat a tulajdonnévről” (uo. 8). Ez utóbbi megjegyzés rendkívüli fontosságú. Minden tulajdonnév-kutatás alfája, hogy a „névség” kritériumait megfogalmazva eldöntse, hogy adott helyzetben vagy szövegben mely nyelvi elemeket tekinti az adott névhez tartozónak, s melyeket azon kívül esőknek. Szabó T. Attila, mint gyűjtő, tágan értelmezte a helynév fogalmát, bő szövegrészleteket másolt ki, hiszen nem tudhatta, hogy a más korból, más oklevélből előkerülő, azonos objektumra vonatkozó adatok mely formákat bizonyítják majd névként rögzült formációnak. A be nem avatkozás nyitva hagyja a lehetőségeket akár a mai, akár a majdani kutatók számára is. Csak helyeseltethetjük HAJDÚ MIHÁLY eljárását, hiszen ő az ide tartozó kérdések legilletékesebb hazai, elméleti kutatója is (vö. pl. HAJDÚ 1998: 5–12). Maga Szabó T. Attila a Dés helyneveiről készült munkájában (1937-ben) így jellemezte gyűjtési módszerét: „A helynevek vizsgálatakor a tőhelyneveken kívül tekintetbe vettem azoknak a származékait is, azzal a megfontolással, hogy helyrajzi szempontból mindenik más és más területet jelöl. Meg kell jegyezni, hogy a megközelítő teljesség szempontját tartva szem előtt, a legjelentéktelenebbnek látszó helynevet is felvettem gyűjteményembe, mert a helynévanyag minden apró darabkájára szükségem volt” (1937/1988: 110, a példák kihagyásával).

Az egyes kötetek szerkezete a következő: „Bevezetés” 2–3 lapon Szabó T. Attila helynévkutató munkásságáról, a kiadványsorozatról és az adott kötetéről. „Adattár” a helységnevek betűrendjében, azon belül az adatok időrendben, a forrás megjelölésével. A kötetek

végén rövidítésjegyzék és egyoldalas térképvázlat a területről, a helységnevek beírásával. A sorozatban közzétett kötetek szűkre szabott, két-három oldalas bevezetői tehát lényegében hasonló módon tájékoztatnak a sorozat és az adott kötet főbb kérdéseiről. Így arról is, hogy az előkészítői és kiadási munkálatok anyagi feltételeit – legalább az induláshoz – az OTKA segítette elő. Szilágy megye bevezetésében (3: 6) jólesik olvasni az elismerő szavakat Janitsek Jenő kolozsvári szlavista nyelvtörténész önfeláldozó közreműködéséről. A Küküllő megyék bevezetésében (4: 5) joggal idézi emlékezetünkbe, hogy a két világháború között „Hosszú időn keresztül történeti anyagot, de még élő helyneveket sem közölhetett senki bármilyen vázlatos térképmelléklettel ellátva”. Talán a nemzetállam eszményét féltették: nehogy kiderüljön, hogy valahol a románon kívül másféle nép maradványai is léteznek az országban. Az élöket letagadni vagy asszimilálni, a múltat végképp eltörölni! Európához csatlakozva immár a mi ügyünk is, hogy ez az idő ne térhessen vissza.

A kiadási műhelymunka bizonyos gondjaiba enged bepillantást HAJDÚ MIHÁLY a Maros-Torda megyei kötet bevezetésében (7/A: 6). Az volt a kérdés, bekerüljön-e a kötetbe BENKŐ LORÁND 1943-as Nyárad menti élőnyelvi gyűjtése, amely bent található a cédulátárban, de időközben már nyomtatásban is megjelent. Másrészt: mi legyen a korábbi gyűjtések közt olykor fellelhető családnévi anyaggal? Ezek sokszor összekapcsolódnak a helynevekkel is: éppen SZABÓ T. ATTILA írt kiváló tanulmányt „A személynevek helyneveinkben” címmel (1940). És mi legyen a mesterhez benyújtott újabb élőnyelvi gyűjtések, tanulmányok névanyagával? A kérdésekben egyedileg kell dönteni. BENKŐ anyaga és a családnevek kimaradtak, de a gyűjteménybe bekerült kéziratos, frissebb adatok bevonása szükséges akkor is, ha nem Szabó T. Attila a tényleges gyűjtő. Így bekerült a kötetbe Demeter Lajos tanító 1973-as gyűjtése Vadasdról, nevének említésével (7/B. 772). Az időhatár alul-felül nyitott: a legregibb okleveles adatoktól a legfrissebb feljegyzésekig minden belefér, hiszen a tegnapi adat holnapra már nyelvtörténeti adalékká válik. Kolozs megye adattára tizedik kötetként azért vált olyan terjedelmessé, mert magában foglalja SZABÓ T. ATTILA korábban már kinyomtatott köteteit is. Azok anyaga egyrészt megsemmisült a háborúban, másrészt maga a megyére vonatkozó cédulaanyag is jelentősen kibővült (11: 6–7).

A sorozatot befejező, tizenegyedik kötet bevezetése egyébként is rendhagyó. HAJDÚ MIHÁLY „Az adatgyűjtés és a közzététel története” címmel újra összefoglalja Szabó T. Attila életpályáját, helynévkutató eredményeit, cím szerint is felsorolva kéttucatnyi tanulmányát. Benkő Loránd szavait idézve részletesen szól a cédulaanyag Magyarországra kerülésének történetéről (11: 7–8), a számítógépes feldolgozás nehézségeiről, a munkába bevont hallgatók és aspiránsok önfeláldozó tevékenységéről, külön is kiemelve Bárth M. János sokoldalú közreműködését, aki a második kötetből fogva a sorozatnak mindenestül gazdája volt (uo. 9–11). Ennek bizonyosságát is adja azzal, hogy a bevezetés folytatásában maga is szól a közreadási munkálatok technikai kérdéseiről. Beszél arról, hogy a világhálóra feltett sorozathoz (Magyar Elektronikus Könyvtár – www.mek.hu) szükséges lesz többféle kezelőszoftver, hogy a kutatók különböző szempontú mutatókat, névfajta-listákat, területi megoszlást szemléltető összeállításokat alakíthassanak ki. Ezeknek az elkészítése pedig ismét előhossa az anyag névtani kódolásának nehézségeit. „Szabó T. Attila gyűjtése leginkább helymegjelölő körülírásokat, bizonytalan, változékony névformákat tartalmaz, amelyek sokszor több tulajdonnevet is magukba foglalhatnak. A név élő formáját, név mivoltát gyakran lehetetlen [!] pusztán a szövegből meghatározni, de a több évszázados távolság ellenére a legtöbb esetben a 21. századi névérzek is képes többé-kevésbé felfedezni a névhatárokat”

(11: 14). Nem irigylem azt a munkatársat, aki ezt a feladatot kapja: a névkutatás utóbbi éveinek vitái nagy részben erről (is) szólnak (HAJDÚ 1998; SEBASTYÉN 1998). Irgykedve olvashatunk utódaink lehetőségeiről: „Az adattár kereshetősége és térképre vetítése korábban elképzelhetetlen lehetőségeket teremt a kutatók számára. Egy névtípus, névalak, földrajzi közszó, betűkapcsolat vagy bármiféle jelenség egy kattintással hozzáférhető a települések koordinátáihoz, és ábrázolható a térképen. Évszám szerinti szűrés-rendezés beiktatásával egyszerre tanulmányozható időbeli és térbeli dimenzióban pl. egy jelenség terjedése vagy visszaszorulása” (11: 14).

Talán érdemes még néhány szót szólni arról, amiről itt BÁRTH M. JÁNOS is említést tesz, hogy milyen jellegű forrásokból, és milyen fajta nevek teszik ki a gyűjtemény legnagyobb hányadát. „Különlegessége, hogy elsősorban mikrotoponimák: szántók, kaszálók, erdők, dombok, völgyek, patakok, utak stb. neveit tartalmazza, és csak kisebb számban településneveket” (11: 12). A helyi, családi levelestárakban, birtokperekben, határjárásokban előbukkanó megnevezések helybeli emberek szájából származó, a helyhez így-úgy kötődő „írástudók” feljegyzései: hitelességük megkérdőjelezhetetlen. Ebből következik, hogy a rendszerint tág mondatkörnyezetben szereplő adatok rengeteg lokalizálható nyelvjárási jelenséget is hordanak, vizsgálhatóvá tesznek. Mindezeknek SZABÓ T. ATTILA már 1934-es „élettervszerű” módszertani dolgozatának írásakor tudatában volt (1934/1972: 339–58, 542). Ahogyan annak is, hogy a kimeríthetetlen levéltári adathalmaz mellé az élőnyelvi gyűjtések végzése is nélkülözhetetlen a tudományos kutatáshoz. „...a magam egyéni munkájával a forrásul kínáló levéltári anyagnak csak egy töredékét dolgozhattam fel... igazában azonban csak akkor válik teljes értékűvé, ha további kutató-, illetőleg gyűjtőmunkával gondoskodás történik a levéltárakban rejtkező végeláthatatlan történeti helynévkincs minél hiánytalanabb összegyűjtéséről és természetesen közzétételéről is... A helynévanyag történeti életfolyamata tökéletes szemléltetésének szempontja feltétlenül megkívánja a jelenkori helynévanyag mielőbbi összegyűjtését és közzétételét is” (1958/1972: 365). Mindez ma már csak álom.

Még egy futó megjegyzés az utolsó, 11. kötethez. Természetes, hogy az „Erdély peremvidéke” cím nem összefüggő területre vonatkozik. Ezért talán nem árt, ha az érintett megyéket felsoroljuk: a lapszámok a mennyiséget is érzékeltethetik. Beszterce-Naszód megye (15–48), Máramaros megye (49–59), Szatmár megye (61–95), Bihar megye (97–115), Arad megye (117–8), Hunyad megye (119–48), Szeben megye (149–55), Fogaras megye (157–60), Brassó megye (161), Krassó-Szörény megye (162), Lokalizálatlan adatok Szabó T. Attila céduláin: (163–4).

Hiú próbálkozás lenne ezt a nagyszerű sorozatot röviden értékelni. Igazi méltatása az lenne, ha jönnének új, fiatal kutatók, és modern eszközeikkel, új szempontok szerint hoznák felszínre e kincsesbánya „rejtkező” értékeit. Az biztos, hogy Erdély ebből a szempontból is megelőzi más tájainkat: a szótörténeti tár mellé, méltó párja gyanánt sorakozik fel a helynévtörténeti tár tizenegy kötete, tizenöt darabja. A nagy erdélyi helynévkutató elődök neve mellé, mint Ortvy Tivadar, Orbán Balázs, Kríza János, Jankó János, Knieszsa István, Benkő Loránd, Márton Gyula és mások (vö. HAJDÚ 1997/2003: 355–60), legfényesebb névként Szabó T. Attiláét írhatjuk.

A hivatkozott irodalom

- BALASSA IVÁN 1996. Szabó T. Attila (1906–1987) Erdély nagy nyelvtudósa. Püski, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1966. Szabó T. Attila hatvan éves. Magyar Nyelv 62: 119–22.
- BENKŐ LORÁND 2010. Magyar nyelvtudósok a XX. században. Argumentum, Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY 1998. A tulajdonnév „meghatározása”. Névtani Értesítő 20: 5–12.
- HAJDÚ MIHÁLY 1997/2003. A romániai magyar helynévgyűjtés. In: KISS JENŐ szerk. 2003: 355–60.
- IMRE SAMU 1976. Szabó T. Attila hetven éves. Magyar Nyelv 72: 245–8.
- KISS JENŐ szerk. 2003. Hajdú Mihály, Válogatott tanulmányok. ELTE – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1998. A névutós helynevek kérdéséhez. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Tom. XXIV. 66–88.
- SZABÓ T. ATTILA 1970. Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek 1. Bukarest.
- SZABÓ T. ATTILA 1972. Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek 3. Bukarest.
- SZABÓ T. ATTILA 1988. Nyelv és település. Szerk. SZABÓ T. ÁDÁM. Válogatott tanulmányok, cikkek 7. Európa, Bp.
- SZABÓ T. ATTILA 1990. Életutamról, munkásságomról. Magyar Nyelvjárások 28–29: 81–6.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Hoffmann István, A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás

A Magyar Névarchívum Kiadványai 16.

Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010. 259 lap + 1 térkép, 1 hasonmás melléklet

BÁRCZI GÉZÁnak a Tihanyi alapítólevéllel foglalkozó monográfiája óta – miként HOFFMANN ISTVÁN is megjegyzi könyve legelején (9) – alig jelent meg tudományos közlemény ebben a témában. Az oklevél kiadásának 950. évfordulója kapcsán gyökeresen megváltozott a helyzet. Az emlék hirtelen a tudományos érdeklődés középpontjába került, de egyúttal a művelt nagyközönség figyelmét sem kerülte el. Az ismertetendő művel kapcsolatos kutatások is az évfordulóhoz kapcsolódnak.

HOFFMANN ISTVÁN nyilván sokak véleményével megegyezően megjegyzi, hogy BÁRCZI GÉZA 1951-ben megjelent monográfiája sok tekintetben ma is megállja a helyét, így a kutatónak nem kis feladat újat mondani a témában. Az 50-es évektől kezdődően a helynévi és a személynévi adatok – történetiek és mai nyelviiek egyaránt – igen nagy számban váltak ismertté. A névtan mint önálló tudományos diszciplína is jelentős eredményeket ért el, módszertani tapasztalatai alapján az emlék újszerű megközelítése vált lehetővé. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a szórványok értékelésében a (latin nyelvű) szöveggörnyezet figyelembevétele különösen fontos, a magyarázati lehetőségeket észrevehetően kiszélesíti. Ezeket a megfontolásokat számba véve kiviláglanak a BÁRCZI- és a HOFFMANN-féle megközelítésben gyökerező különbségek. BÁRCZI monográfiája döntően nyelvtörténeti (hangtörténeti, morfológiai és ezek alapján etimológiai) vizsgálat. A szakirodalmi előzményekre támaszkodva igyekezett az adatokat lokalizálni, de a szavak etimológiája ezek nélkül is megállapítható.

HOFFMANN névtani indíttatású elemzése során több megfontolást vázol fel. Az első ezek között, hogy az apátsági birtokok jelentős része a Balatontól délre helyezkedett el. A somogyi, tolnai, baranyai helynévgyűjtemények névadatai magyarázó erővel rendelkezhetnek az oklevél szórványaihoz. Mint megjegyzi, BÁRCZI idejében a település- és vízrajzi nevek kutatása folyt elsősorban, a mikrotoponimákkal való foglalkozás legfeljebb a szakmai érdeklődés peremvidékén jelentkezett. A TA. magyar nyelvű adatainak a túlnyomó többsége ugyanakkor ebből a körből kerül ki. A felmerült újabb adatok alapján felülvizsgálhatók BÁRCZI történeti-etimológiai megjegyzései, illetőleg az, hogy ezek alapján szor-e valamelyik kiegészítésre, korrekcióra. További megfontolandó szempontja, hogy a helynévtipológiai és névszociológiai kritériumok alapján az oklevél szórványai mennyiben tekinthetők tulajdonnévnek, illetőleg melyek töltenek be közszoói szerepet. Végül egyes történészi vélekedésekre – hogy tudniillik a névetimológiáknak etnikumjelölő szerepe van – névszociológiai és etimológiai szempontok figyelembevételével kíván feleletet adni.

A szórványadatok nyelvi helyének megállapításához az oklevél szövegének tüzetes ismerete szükséges. A szerző erősen támaszkodik a teljes latin nyelvű szövegre és magyar fordítására. A betűhű átirat és a fordítás SZENTGYÖRGYI RUDOLF munkája (21–32). Mind a latin, mind a magyar szöveget gazdag jegyzetapparátus egészíti ki.

A könyv a bevezető fejezet után lényegében az oklevélbeli előfordulások sorrendjében veszi számba a magyar nyelvű adatokat. Kivételt csak a többször előforduló, a szerző szerint leginkább a szövegbe illesztés szerepét betöltő nyelvi elemek (*rea, hel*) tárgyalásában tesz (109, 83).

HOFFMANN ISTVÁN eredményeinek a bemutatását el lehetne végezni olyanformán, hogy az alapítólevél egyes elemzett adatain sorban haladva értékeli azokat a recenziens. Ehelyett az újszerűség bemutatásához elvezető célszerűbb megközelítési módot, a módszertani csomópontok mentén történő áttekintést választottam.

Az egyik ilyen jelentős kérdés a korábbi – úgyszólván megdönthetetlennek látszó – etimológiák felülvizsgálata.

Az oklevél első szórványadatának, a *Tihany*-nak az etimológiája látszólag semmi problémát nem rejtett magában. Szláv eredetét nem vonták kétségbe, csupán az vált kétséggé, hogy a névadó közösség magyar lenne. HOFFMANN ISTVÁN az összes kárpát-medencei *Tihany* nevet vizsgálja, és megállapítja, hogy ilyen helynév nincs a szláv nyelvekben, a magyar személynévi adatok pedig úgyszólván hiányoznak, így az eddig biztosnak tekintett etimológia megdőlni látszik. Annyit azonban kétséget kizáróan megállapít, hogy a helynév-etimológiának etnikum-meghatározó szerepe nincsen (43–6).

Két névvel kapcsolatban merült fel korábban a latin eredet kérdése. Közülük a *petra*, illetőleg *petre* változatával háromszor fordul elő az alapítólevélben. A szerző módszeresen járja körül az előfordulásokat, mindenekelőtt a Tihany szigetén található *petra* magyarázati lehetőségeit (50–6). A görög származtatást, amely KOMJÁTHY MIKLÓS 1955-ben kelt tanulmányában merült fel (Levéltári Közlemények 26: 27–47) azon az alapon veti el, hogy a névadás ott felvetett körülményeit tekinti valószínűtlennek. A latin szóként való magyarázati lehetőséget a latin szövegekörnyezet alapos elemzése alapján végzi (a vizsgálatnak ez a módszere a szórványadatok lokalizálása kapcsán gyakran előfordul a könyvben), a magyar *kő* szó fordításának lehetőségét és magyar személynévként való magyarázatát is tüzetesen elemzi. Ez utóbbi lehetőségbe kapcsolódik a *petre zenaia* szórványadat birtokos jelzői tagjának a vizsgálatba való bevonása (148). A *petre* szóalak harmadik előfordulását (*ad caput*

petre) korábban csak feltételesen tartotta a szakirodalom magyar adatnak, azzal a megjegyzéssel, hogy magyar névként pusztá személynévből keletkezett helynév lehet (164–5). A Tihanyban található *petra* szövegbeli helyét teljes bizonyossággal nem tudja meghatározni, de fordításként való magyarázatát kevésbé tartja valószínűnek már csak azért sem, mert ez a szövegezés nem jellemző a Tihanyi alapítólevélre. (A *Tihany és petra* bizánci görög származtatásának lehetőségét HOFFMANN ISTVÁN könyve megjelenése után publikálta SZENTGYÖRGYI RUDOLF: MNy. 2010: 295–307, 385–96). A *petra* latinra fordított név voltával szemben leginkább Székesfehérvár *feheruuaru* nevét említi HOFFMANN bizonyítéként, ugyanis hosszú évszázadokig ez a város egyetlen magyar névadata (138). A *petra* leginkább magyar névadást tükröző személynévből lett helynév a szerző megállapítása szerint.

Tolna városának alapítólevélbeli *thelena* névadatának latin származtatása a *telonium* 'vám' szóból azon az alapon, hogy vámszedő hely volt, BÁRCZI névötlelete alapján általánosan elfogadott lett a szakirodalomban. A szerző – a *Tihany* név elemzése során már tapasztalt módszerhez hasonlóan – itt is számba veszi a Kárpát-medencében található valamennyi *Tolna* nevet, és azok előfordulásait. Ezek alapján a latin származtatást elvetve bizonytalanak ítéli meg, illetőleg esetleg inkább személynévi eredetűnek tartja ezt a helynevet (202–8).

Az oklevél szövegében a helyviszonyítás latin prepozíciókkal van kifejezve. A *gisnav* birtok leírásánál – mint HOFFMANN is megjegyzi – szerkezetváltás következik be, és a *rea* névutó alkalmazásával okleveleinktől eltérően magyar nyelvi elemmel találkozunk (109–10).

A TA.-ben három helyen fordul elő a *hely* szó (*kert hel*, *petre zenaia hel rea*, *oluphelr[e]a*), amelynek az értelmezési kérdései már korábban is felmerültek. HOFFMANN ISTVÁN alapos szemantikai vizsgálattal arra a következtetésre jutott, hogy a *hel* nyelvemlékünkben a *rea*-hoz hasonlóan a latin szövegbe illesztés szerepét tölti be bizonyos funkcionális eltéréssel: a *rea*-nak a grammatikai, a *hel*-nek lexikális szinten jutott feladat (83–5).

A szórványadatok etimológiájának megállapításához többnyire nem szükséges a nevek helyhez kötése. Az olvasat, vagy a szó közzsói értelmének bizonytalansága azonban a szó eredetét illetően is bizonytalansághoz vezethet. A *fuk* helyének és nyelvi szerepének a tisztázása után egy sor olyan birtoktest, illetőleg határpont megnevezésére került sor, amelyeknek a valószínű olvasata és elhelyezése is vitatott volt. Magyarázatait különféle szempontok alapján alakította ki. Névtipológiai megfontolások alapján tartja valószínűbbnek a *huluoodi* származtatását a *holló* madárnévből (vö. *Füred*, *Ölyved*, *Sasad* stb.), mint a *hull* ige származékának, noha mindkét magyarázatnak vannak gyenge pontjai, mint például az íráshiba számításba vétele (60–4). A *mortis uasara* birtokos jelzős szerkezetnek – a *mortis* birtok egyik határpontja – a bővítményi tagja jellegét tekintve lehetne személynév is, így a Martonvásár nevének régi alakjával lenne azonos (vö. még pl. *Pétevársára*), de a *vására* alaptagnak településnév is lehet a bővítménye (pl. *Balogvására*). Ilyen esetekben a névtipológia nem segít a szerző szerint a vitatott kérdés eldöntésében (117–9).

A névfejtést egyes esetekben az olvasati kérdések dönthetik el. A *turku* szórványadat a korabeli hangjelölés sajátosságai folytán palatális és veláris magánhangzóval egyaránt olvasható, értelmezhető lenne. A szakirodalomban az utóbbi lehetőség csak elvétve fordul elő, HOFFMANN ISTVÁN tüzetesen elemzi az alapítólevél adatának mai helynévi megfelelését, etimológiai összefüggésüket. A *Töreki-pusztá* névvel való szoros kapcsolat a *törek* szóhoz is kapcsolhatná, ezért ezt a lehetőséget is alaposan körüljárja, mielőtt a végső következtetést, a *türk* ~ *török* szóhoz való viszonyát akár népnévként, akár személynévként elfogadná

(68–73). A névadat elemzését azért is érdemes kiemelni, mivel jól mutatja az egész könyvön végighúzó, minden szempontot alaposan mérlegelő módszert.

Ugyancsak olvasati, az adat hangrendi kérdéseiben gyökerező kérdés az *ursa* értelmezése. A szerző a veláris olvasatot tartja valószínűbbnek – végleges megoldását azonban nem látja a problémátlannak. Ebben a tekintetben nem könnyíti meg a megoldást, hogy nincs olyan későbbi, mai adat, amivel az alapítólevélben jelzett hely azonosítható lenne (73–7).

A könyv szerzője névtani indíttatása következtében fontos szerepet tulajdonít annak, hogy a TA. adatait lokalizálja. A *fuk* és *koku zarma* között felsorolt adatok szókinccsani, névrendszertani helyét megállapítandó a szórványok lokalizálására, tulajdonnévi, illetőleg közszoói helyzetük tisztázására törekedett (*zilu kut, kues kut* 77–81; *zakadat, aruk, seg* 64–8). A lokalizálást illetően az oklevél szövegének logikája nyújtott segítséget. HOFFMANN eljárása lényegesen eltér itt a korábbi szakirodalmi megoldásoktól, amelyek többnyire nem vették figyelembe, hogy a birtokok számbavétele ebben a részben párhuzamosan halad a Balatonnal. Emellett nem lehet elhallgatni a latin szöveg adta tájékoztatást, történetesen a részben magyarul, részben latin nyelven említett utak mint tájékozódási pontok révén. A történelmi földrajzi tájékozódáshoz a XVIII–XIX. századi első és második katonai felmérés térképeit is segítségül hívta. Hasonló apparátus, valamint a „Tolna megye földrajzi nevei” (ÖRDÖG FERENC – VÉGH JÓZSEF szerk. Bp., 1981) modern névgyűjtemény adatainak segítségével azonosította a *mortis* és *fortudi* birtokok határait jelölő egyes megnevezéseket (vö. pl. 131, 132, 151, 153, 156 stb.) Az adatok összefüggéseit is figyelembe véve tesz kísérletet közszoói típusú adat tulajdonnévi értékének megállapítására. Így jár el a *fortudi* és a következő, a szomszédos birtoktest határleírásában szereplő *aruk* esetében, azonosságukat feltéve az adatot tulajdonnévnek tekinteni (156).

A mai névanyagot tartalmazó gyűjtemények alapján nemcsak az 1055-ben meglévő határrész-nevek máig tartó életére tudott példát találni (*luazu holma* 150–1), hanem az oklevél adatát magyarázó adalékot is fel tudott mutatni (*uluues megaia* 103).

A Tihanyi alapítólevél szórványadatainak névtipológiai és névszociológiai szempontból való vizsgálata során egyes esetekben közelebb juttatja az olvasót a tulajdonnév – közszoó viszonyban a kérdéses szó, szerkezet helyzetének megítéléséhez. Szempontrendszerébe beletartozik a névadó közösség megállapítása. Az apátságának adományozott birtokokkal kapcsolatban feljegyzett nevek közül csak két olyat talált, amelynek névadója szláv közösség volt (*Balaton, Keszölc*), a névhasználók a szerző megállapítása szerint azonban itt is magyarok voltak.

Az egyes adatok tárgyalása során, de az összegző fejezetben is részletesen tárgyalja egyes helynevek (*Balaton, Somogy, Tolna*) oklevélbeli formáját (*bolatin, balatin, sumig, thelena*), amelyeket latinizáló névformának tekint. Az alapítólevél magyar szórványokat tartalmazó részének kevésbé tökéletes latinitása, a leginkább magyar nyelvi interferenciát sejtető *ad kangrez via szerkezet* (152), Székesfehérvár itteni magyar elnevezése stb. alapján ez a vélekedése az oklevél teljes szövege alapján kevésbé tűnik meggyőzőnek.

HOFFMANN ISTVÁN könyve példák sorát szolgáltatja arra, hogy új módszerekkel, látásmóddal hogyan lehet korábbi tudományos eredményeket módosítani, kiegészíteni, a tudományt új ismeretekkel gazdagítani. Az oklevél nyelvi adatainak elemzésén túl alapos névszociológiai, névtipológiai és névrendszertani ismeretekkel szolgál.

Dér Csilla Ilona, Grammatikalizáció

Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008. 149 lap

1. Bár a grammatikalizáció körébe sorolható jelenségek külön nyelvi szintek szerinti tárgyalása tetemes részét öleli fel a magyar nyelvtörténeti munkáknak, magát a terminust és a mögötte álló, a nyelvi szintek interakcióját feltételező szemléletet csak kevés hazai kutató alkalmazta ez idáig. DÉR CSILLA ILONA monográfiája, amely 2006-ban megvédett PhD-disszertációja alapján készült, hiánypótló tehát: kritikai bevezetést nyújt a téma bőséges nemzetközi szakirodalmába, rávilágít a grammatikalizáció nyelvi komplexitására, univerzális ösvényeire, valamint az így nyert elméleti tudásanyagra támaszkodva táblázatszerűen áttekinti a magyar nyelvben végbement, illetőleg ma is zajló grammatikalizációs folyamatokat. Képet kaphat az olvasó a formalista és a funkcionista irányzatok eltérő kiindulópontjáról és következtetéseiről, a grammatikalizáció státusát, a lexikalizációt, az analógiát és más nyelvi változásokat övező vitákról, eljutva a diskurzusjelölők kialakulásának magyarázatáig. Egy felkészült, igényes, problémaérzékeny fiatal kutató színvonalas munkája ez a felsőoktatási tankönyvként, segédkönyvként is jól használható kötet, a Nyelvtudományi Értekezések sorozat méltó darabja.

2. Az 1.1. alfejezet a használatban lévő terminusok és fogalom meghatározások között kísérel meg rendet tenni, megismertette a grammatikalizációra mint összetett nyelvi változásra jellemző szemantikai-pragmatikai és formai-szerkezeti (fonológiai, morfoszintaktikai) tulajdonságokkal. Valóban eljött az ideje a szóhasználat egységesítésének: a *grammatikalizáció* olyan riválisait, mint a „grammatí(ci)záció”, „szupergrammatikalizáció”, „agglutináció”, „nyelvtaniasulás”, akkor érdemes csupán megtartani, ha más jelenségre vagy folyamatra utalnak, esetleg szűkebb vagy tágabb a jelentésük, mint a grammatikalizációé. Amennyiben a *grammatikalizálódás*, *grammatikalizáció* nem egy nyelv grammatikájába történő beépülésre, valamilyen nyelvi szerkezet grammatikussá, nyelvtanilag akceptálhatóvá, netán standarddá válására vonatkozik (márpedig a mai nyelvtudományban nem így értelmezik), ez utóbbi jelentéskörre is találnunk kell megfelelő kifejezést. Ilyen lehetne érzésem szerint a fentiek közül *nyelvtaniasulás*, a magyar Bynon-fordítók leleménye. (Az így felfogott *grammatí[ci]záció* és a *grammatikalizáció* az alaki hasonlóság miatt könnyen összekeverhető volna.)

A hagyományos definíciók, melyek közül DÉR jó néhányat idéz (8–12), azt emelik ki, hogy a grammatikalizáció olyan nyelvi változás, amelynek révén autonóm lexikális elemek grammatikai funkciókat vesznek fel, vagy ha már szert tettek valamilyen grammatikai funkcióra, egy empirikusan igazolható grammatikalizációs skálán még inkább függő nyelvtani kategóriává értékelődnek át. A folyamat velejárója a relatív szintaktikai szabadság elvesztése, a szemantikai módosulás és a fonetikai redukció. A „degrammatikalizáció”, azaz a fordított irányú változás eseteivel (pl. ragokból névutók, névutókból határozószók, segédigékből teljes értékű igék) sokáig nem foglalkoztak behatóan, viszont az újabb meghatározások előtérbe helyezik a nyelvhasználat szempontját azzal, hogy a grammatikalizálódó egységek kontextusára irányítják a figyelmet, vagyis nyitnak a történeti pragmatika felé. DÉR rámutat arra, hogy a grammatikalizáció fogalma mára rendkívül kiszélesedett: több, eltérő fogalmi szinten mozgó és különböző irányzatot képviselő jelentést vett fel. Egyeseknél nyelvtörténe-

ti folyamat, nyelvi változástípus, másoknál a benne zajló mechanizmusok egyikének eredményével azonosítódik (pl. a formalistáknál a morfoszintaktikai újraelemzéssel), ismét másoknál önálló elméleti keret, nyelvvizsgálati mód, afféle „szubdiszciplína”. Utóbbiként annak magyarázata lenne, hogyan és miért fejlődnek ki a nyelvtani kategóriák. Azért szimpatizálok némiképp magam is ezzel a nézettel, mert alternatíváját jelentheti a szinkronia és diakronia merev különválasztására és a nyelvi szintek autonómiájára alapozott hagyományos strukturális nyelveljárásnak – ami természetesen nem azt jelenti, hogy kétségbe vonnám a strukturális nyelvészet létjogosultságát, módszereit és eredményeit; inkább bizonyos nyelvszemléletbeli váltásra gondolok. Ugyanakkor, amennyiben grammatikalizációelméletet emlegetünk, joggal kérhetjük számon rajta a magyarázóerőt, és várhatjuk el a megjósolhatóság (prediktabilitás) kritériumának teljesülését (21–2), bár a történeti esetlegességek miatt „gyengébb” formában, mint a pozitívista tudományosságkritériumokat magukénak vallók megkövetelnék (65–6).

A szerző három fő problémát lát a hagyományos definíciókkal kapcsolatban: (1) lexémaközpontság: többnyire lexémák grammatikalizációjából indulnak ki; (2) túlhangsúlyozzák a grammatikalizációs kontinuum bal oldalát (forráselemét) a folyamat egyszerűbb leírása végett; (3) morfológiaközpontság: a grammatikalizáció alapformájának a kutatók a morfológizációt tartották, pedig ez csak az egyik típus (16–8). A grammatikalizáció szemantikai-pragmatikai vonásai közül a jelentéstartalom „általánosulásának” kérdését érdemes kiragadni: ezt az ún. „kifakulás” modellje állítja előtérbe, és a „kifakulás” mellett olyan gyakran használt kifejezések tükrözik, mint a jelentés „kiürülése”, „elszegényedése”, „elvesztése” stb. DÉR azokhoz csatlakozik, akik szerint a grammatikalizációban bekövetkező jelentésváltozások nem pusztán jelentéseltűnéssel járnak. Az eredeti, viszonylag konkrét szemantikai összetevők ugyan általánosulhatnak vagy elveszhetnek, de a változás során új, absztraktabb grammatikai és pragmatikai jelentések lépnek a helyükre. Szokás e folyamatot társalgási implikaturák konvencionálizálódásaként értelmezni szigorú kontextuális feltételek között. A „pragmatikai erősödés” azonban csak az egyik vetülete a szemantikai változásnak: szubjektifikációról, azaz a beszélői attitűd kódolásáról, sőt interszjektifikációról (a hallgató énjére utaló implikaturák rögzülése) is beszélhetünk a grammatikalizáció részeként.

A formai-szerkezeti tulajdonságokra rátérve DÉR azt javasolja, tekintsük formai változásnak a felszíni szerkezetben is megjelenő módosulásokat (összeolvadás, hangtani redukció), szerkezeti változásnak pedig a mögöttes struktúrát érintő fejleményeket (újraelemzés, nyelvtani kategóriaváltás). Leszögezi: szerkezeti változás nélkül nem lehet szó grammatikalizációról, a formai változás azonban nem szükséges feltétel (32). Hosszasan taglalja és magyar példákkal is illusztrálja LEHMANN (1995; 2002) „grammatikalizációs paramétereit”, amelyek a nyelvi elemek grammatikalizáltsági fokának megállapításában segíthetnek (32–42). A kritikai bemutatás igényli a más szerzők gondolatmenetével való ütköztetést, és ahol kell, a szerző kiigazítja LEHMANNt (36), aki a grammatikalizáció stádiumait kétféle kontinuumon ábrázolja, egy névszói (relációs névszó > másodlagos adpozíció > elsődleges adpozíció > agglutinatív esetjelölő affixum > fúziós esetjelölő affixum; megjegyzem, ehhez némi terminológiai magyarázat még kívánkozna) és egy igein (lexikális ige > segédige > affixum). Egyetérthetünk azzal, hogy a renováció, azaz a szintetikus formák helyett a nyelvbe belépő analitikus szerkezetek (pl. a magyarban az igeekötők megjelenése az aspektusviszonyok kifejezésére) nem tekinthetők degrammatikalizációnak, mert az új elemeket nem tudjuk közvetlenül levezetni a régiekből (41).

3. Miután ily módon körbejártuk a jelenséget, a grammatikalizációkutatás történetének viszonylag bő összefoglalását olvashatjuk az 1.2. alfejezetben (42–57). Természetes, hogy a nyelvi változásra irányuló kutatások – más címszavak alatt – szinte a kezdetektől megpróbálták értelmezni és osztályozni a téma szempontjából releváns történeti adatokat. Ám akármilyen korszakolást alkalmazunk is, az 1970-es évek előtt nem volt egészen világos a folyamat mibenléte, és maga a terminus sem nagyon bukkant fel a szakirodalomban. Ha előfutárokat keresünk, MEILLET (1912/1921) és KURYŁOWICZ (1965) munkássága tűnik ki. Előbbi az analógiával vetette egybe a grammatikalizációt mint „nyelvtani jelleg tulajdonítását egy hajdan autonóm szónak”, feltárva annak több lényeges vonását (pl. szemantikai általánosulás és fonológiai redukció együtt), valamint mozgatórugóját (pl. expresszivitás). KURYŁOWICZnak azt a klasszikus meghatározást köszönhetjük, mely szerint „a grammatikalizáció egy morféma disztribúciójában és státusában bekövetkező változás: a lexikálisból a grammatikai, illetve a kevésbé grammatikaitól a grammatikaibb státus felé haladást jelenti, így például egy derivációs elem inflexióssá válását” – idézi a szerző hozzátéve, hogy e megfogalmazásban már benne rejlik az egyirányúság, történetiség és a morfológiaközpontúság, az 1970–80-as évek szemléletmódjának három jellemzője. GIVÓNTÓL, a grammatikalizációkutatás „újjáélesztőjétől” és a történeti pragmatika egyik megalapozójától származik „a ma morfológiája a tegnap szintaxisa” szlogen, amely a későbbiekben kiegészült azzal, hogy „a ma szintaxisa a tegnap pragmatikai diskurzusa” (HEINE–CLAUDI–HÜNNEMEYER 1991). DÉR részletesen elemzi azokat a nyelvészetben belüli fejleményeket, amelyek támogatták a grammatikalizáció középpontba kerülését, és szembesíti LEHMANN, TRAUGOTT, HEINE, BYBEE, valamint HASPELMATH elméleti innovációit, megelőlegezve a következő fejezetben tárgyalt nagy vitakérdéseket.

A magyarországi kutatásokról szólva kiemeli, hogy „a grammatikalizáció mint fogalom régóta ismert nálunk is, a terminus viszont csak az utóbbi egy-másfél évtizedben vált gyakoribban használttá” (55). Az előző századforduló táján SIMONYI, BALASSA, majd KLEMM, GOMBOCZ, BERRÁR és D. BARTHA műveiben kerülnek elő grammatikalizációs esetek – anélkül persze, hogy néven neveznék. Az új egyetemi tankönyvben (KISS–PUSZTAI szerk. 2003) már szerepel a fogalom (még ha igen óvatosan bánnak is vele a szerzők), de például „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak köteteiben nem, noha azok – magától értetődően – páratlanul gazdagok grammatikalizációs elemzésekben. Mérföldkő az első, kimondottan a grammatikalizáció témája köré szervezett honi konferencia 2003-ból (Budapesti Uráli Műhely 4.) és az *Acta Linguistica Hungarica* folyóirat ennek előadásából válogatott tematikus száma (2004/1–2). DÉR nagyon „tisztelettudó” az elődök munkásságát értékelve, mégis finoman érzékelteti annak a tartózkodó viszonyulásnak az idejétmúltságát, amely a grammatikalizációelmélet belátásait és alkalmazását nálunk a legutóbbi időkig övezte.

4. Az elméleti problémák kifejtése (2. fejezet) elsőként a funkcionista és a formalista irányzatok bemutatását teszi szükségessé. A grammatikalizáció nem könnyen egyeztethető össze a formális nyelvmodellekkel, amelyek a szinkroniát részesítik előnyben, elvlasztván azt a diakroniától. Van, aki egyenesen azzal vádolja a generatív nyelvészeket, hogy évtizedekig támadták, félreértelmezték vagy figyelmen kívül hagyták a grammatikalizációs kutatásokat (59). Az utóbbi időben ez változott: a formális nyelvészet is élénk érdeklődést tanúsít a téma iránt, bár a két tábor közti eszmecsere DÉR szerint gyakran félresiklik. A legmarkánsabb eltérést a szerző abban látja, hogy míg a funkcionista irányzatok képviselői úgy vélik,

a nyelvi változásokat – így a grammatikalizációt is – nyelven kívüli tényezők motiválják, s a nyelvváltozások helye maga a nyelvhasználat, addig a formalisták az újabb nyelvsajátító generációkhoz kapcsolják a grammatikában bekövetkező jelentősebb módosulásokat. A funkcionalisták nem hisznek abban, hogy a gyermekek újítanak meg a nyelvtant; erre szerintük csakis a felnőtt beszélők képesek komplex pragmatikai következtetések révén és hosszán tartó fejlődési folyamaton keresztül. Egyik szinkrón állapotból a másikba való hirtelen ugrás helyett tehát graduális átmenetről van szó, amelyben a kontextuális jelentésváltozás a kezdeti mozzanat. DÉR kitér a „LINGUIST List-vita” (2000. január–február) tanulságaira, felülvizsgálja NEWMAYER „Language form and language function” című (1998), formalista nézőpontú könyvének érvelését, majd a degrammatikalizáció példáit veszi szemügyre, melyek az egyirányúsági hipotézis mint lehetséges nyelvi univerzálé („a grammatikalizáció egyirányú utca”) érvényességét kérdőjelezhetnék meg. Konklúziója: félrevezető, ha egy nyelvi változást csak a bemenet és a kimenet felől vizsgálunk, s a folyamat jellegére nem vagyunk tekintettel (az *izmus* főnév pl. egyszerű elvonás, azaz lexikalizáció, nem „degrammatikalizáció” eredménye, NEWMAYER pedig „vesztére” hivatkozik a magyar *is* általa vélt klitikum > szó irányú fejlődésére, DÉR kijavítja a tévedést). Kétségtelenül vannak a grammatikalitási kontinuumon jobbról balra haladni látszó esetek, de ezek többfélék lehetnek. „Az irányosság és a grammatikalitás nem elégséges kritérium a degrammatikalizációnak minősítéshez; a gradualitás és az adott folyamat komplexitása [...] is számít. Amennyiben ezeknek a feltételeknek nem felel meg, nem látom értelmét a *degrammatikalizáció* elnevezés használatának” – foglal állást a szerző jól kidolgozott kritikai elemzése végén (91).

Ezután következik néhány más nyelvi változástípusnak a grammatikalizációval való összehasonlítása (2.2.). A *l e x i k a l i z á c i ó* ról az derül ki, hogy példái még szerteágazóbbak, mint a grammatikalizáció esetei. Léteznek általános definíciói, és vannak a lexikalizáció egyes fajtáit (elvonás, idiomatizáció, hasadás stb.) reprezentáló meghatározások. Alapkérdés, hogyan modellezzük a lexikon és a grammatika viszonyát. DÉR gátat vetne a terminus parttalan használatának. Úgy látja, hogy a lexikalizáció semmiképp sem a grammatikalizáció ellentétes folyamata; képes attól függetlenül, de azon belül is megnyilvánulni, akár csak az újraelemzés, a formalista nyelvészek kedvelt magyarózó fogalma. A formalista irányzatok a grammatikalizációt többnyire az újraelemzés egy típusának tekintik. Az értekezés szerzője azokkal ért egyet, akik szerint minden grammatikalizáció tartalmaz újraelemzést, de nem minden újraelemzés grammatikalizáció. Az *a n a l ó g i á v a l* kapcsolatban kevésbé határozott az álláspontja: nem tartja a grammatikalizációval azonos státusú nyelvi változásnak, és LEHMANN nézetét osztja, aki úgy véli, van analógia nélküli grammatikalizáció (pl. a határozott névelő mutató névmásból történő kialakulása), illetőleg van analógia irányított grammatikalizáció (pl. a később igeragokká váló latin *habere* formái). Említi az *e x a p t á c i ó* jelenségét is (szerencsés lenne e helyett egy motivált magyar terminust bevezetni, pl. „funkciómegújulás”), amely a korábban degrammatikalizációnak minősített példák jó részére alkalmazható. A *p r a g m a t i k a l i z á c i ó* alatt pedig itt a diskurzusjelölök (*egyébként, szóval, apropó* stb.) kialakulását kell érteni (nyilván más pragmatikai elemek megszületését is felöleli, csak erre a könyv külön nem tér ki). Arra a kérdésre, hogy grammatikalizáció-e a diskurzusjelölök kialakulása, DÉR válasza az, hogy a figyelembe kell venni sajátos tulajdonságait, nem vonatkoztathatók rájuk azok a kritériumok, amelyek más, nem a diskurzus szintjén operáló grammatikai elemekre igen. Azaz: nagyon is beleférhetnek

a grammatikalizáció fogalmába. Egyes diskurzusjelölők a grammatikalizációs kontinuum közepén tartanak, s ha a folyamatot semmi nem akasztja meg, funkciószavakká fognak válni.

5. Mit értsünk hát grammatikalizáción? A szerző szerint azt a nyelvváltozástípust, „amelynek során erősen meghatározott pragmatikai és morfoszintaktikai környezetben lexikai vagy kevésbé grammatikai/pragmatikai nyelvi egységekből grammatikaibb/pragmatikaibb egységek jönnek létre úgy, hogy szorosabb egység alakul ki az egyes elemek között. A folyamat szemantikai általánosulással és szubjektifikációval indul, amellyel jellegzetes szerkezeti módosulások (újraelemzés, kategóriaváltás) járnak együtt, a folyamat egy későbbi pontján fonológiai módosulások is bekövetkezhetnek, de nem szükségszerűen” (117). Előttünk a nyelvtani változások óriási szeletének legkoherensebb interakcionista és funkcionalista elméleti kerete, amely könnyen alávethető az empirikus tesztelésnek, és széles távlatokat nyit a közeljövő magyar nyelvtörténeti kutatásai számára. DÉR CSILLA ILONA szinte áttekinthetetlen mennyiségű szakirodalmat dolgozott fel és tett kezelhetővé azok számára, akik a jövőben magyar nyelvtörténettel kívánnak foglalkozni, s avatta egyúttal magát a téma vezető hazai szakértőjévé. A továbblépés irányát az empirikus vizsgálatok gazdagításában jelöli ki, hogy még biztosabb alap teremtdjön az elméleti következtetések levonásához. Ezt követően pedig – teszem hozzá – nem lesz akadály a egy grammatikalizációs szemléletű magyar nyelvtörténeti (rész)összefoglalás előkészítésének és megírásának.

A hivatkozott irodalom

- HEINE, BERND – CLAUDI, ULRIKE – HÜNNEMEYER, FRIEDRIKE 1991. Grammaticalization: a conceptual framework. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk. 2003. Magyar nyelvtörténet. Osiris, Bp.
- KURYŁOWICZ, JERZY 1965. The evolution of grammatical categories. *Diogenes* 51: 55–71.
- LEHMANN, CHRISTIAN 1995. Thoughts on grammaticalization. Lincom Europa, München–Newcastle. (Második, jav. kiadás: 2002.)
- MEILLET, ANTOINE 1912/1921. L'évolution des formes grammaticales. In: *Linguistique historique et linguistique générale*. Champion, Paris, 130–48.
- NEWMAYER, FREDERICK J. 1998. Language form and language function. MIT Press, Cambridge–London.

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

Nemesi Attila László, Az alakzatok kérdése a pragmatikában

Pragmatika 1. Loisir Kiadó, Budapest, 2009. 216 lap

Ahogy azt az újabban megjelent magyar nyelvű lexikonok, az „Alakzatlexikon” (SZATHMÁRI szerk. 2008) és a „Retorikai lexikon” (ADAMIK szerk. 2010) is nyilvánvalóvá teszik, az alakzatok vizsgálata hagyományosan elsősorban a retorika, illetőleg a stilsztika érdekeltségi körébe tartozott, és tartozik ma is. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az alakzatok által felvetett problémákat kizárólag retorikai vagy stilsztikai kérdésnek kellene tartanunk. NEMES ATTILA LÁSZLÓ könyve – azzal együtt, hogy rávilágít az alakzatok ku-

tatásának tágabb, interdiszciplináris kontextusára – ékesen bizonyítja, hogy az alakzatok működésének vizsgálata számos, szemantikai és pragmatikai kiindulópontból igencsak releváns kérdés megfogalmazására, illetőleg megválaszolására ad lehetőséget.

A könyv a retorikai hagyomány által számon tartott alakzatok közül – az ún. *jelentésalakzatok*-ra, vagyis azokra a – szemantikai és pragmatikai szempontból mindenképpen kiemelt figyelmet érdemlő – alakzatokra összpontosít, amelyek egy „általános jelentés-transzponálási sémára” (7) vezethetők vissza. Itt fontos megjegyezni, hogy a szerző a jelentésalakzat fogalmát tágabban értelmezi annál, minthogy az megfeleltethető legyen a *trópus* hagyományos fogalomértelmezésével. A jelentésalakzatoknak az alábbi hét fajtáját különbözteti meg: a metaforát (beleértve a hasonlatot, a megszemélyesítést, a szinesztéziát és az allegóriát), a metonímiát (beleértve a szinekdochét, az emfázist és az antonomázia több megvalósulását), az iróniát, a hiperbolát, a litotészt, az oximoront (beleértve a paradoxont) és a tautológiát (7–8). Ahogy azonban az a bevezetésből (1. fejezet) kiviláglik, a könyv nem egyszerűen csak a felsorolt jelentésalakzatokkal kapcsolatos pragmatikai kérdéseket áttekintését vállalja fel. Egy olyan – elsődlegesen neo-griceianus orientációjú (l. 13) – pragmatikai modell felvázolására is kísérletet tesz, amely a maga nyelvelméleti háttérfeltevéseivel összhangban releváns szempontokat és fogalmi apparátust kínál mind az alakzatmegértésnek (2. fejezet), mind az alakzatprodukciónak a kutatásához, utóbbi empirikus vizsgálatának lehetséges irányát is kijelölve (3. fejezet), továbbá egy jelentésalakzatnak, a túlzásnak (hiperbolának) a részletes, beható vizsgálatával a modell alkalmazhatóságát is szemléltetve (4. fejezet).

A 2. fejezet, amely elsősorban az alakzatmegértés problémájára összpontosít, nem csak ennek különféle pragmatikai interpretációival foglalkozik. Egyrésztől – a történetiség szempontját előtérbe helyezve – vázlatos, ám széles és magabiztos szakirodalmi tájékozottságon alapuló áttekintést ad arról is, hogy milyen helyet foglalt el az alakzatok kutatása a retorikai hagyományban, és hogy mi határozta, határozza meg az alakzatokról való gondolkodást a stilisztikában. Másrésztől foglalkozik az alakzatmegértés különböző szemantikai megközelítéseivel is, amelyek szempontjai, illetve eredményei – még ha más okból is – ugyancsak nem hanyagolhatók el az alakzatok pragmatikai vizsgálatának megalapozásakor. E rész a maga szükségeszerű vázlatossága mellett szintén átfogó kíván lenni: bemutatja a formális szemantikai kiindulópontokat (annak két jellegetű irányára, a referencialista és a deskriptivista magyarázatokra fókuszálva), a strukturális szemantika kiindulópontját (a generatív nyelvészet eredményeit előtérbe helyezve), valamint a kognitív szemantikai kiindulópontot (legalábbis annak ma már klasszikusnak számító lakoffi változatát). Ezt követi azoknak a pragmatikaelméleteknek a sorra vétele, amelyek alakzatértelmezéseire reflektálva a szerző kialakítja a saját „kompromisszumos megértésmoddelljét” (100–9). A könyv hat pragmatikai modellt, jelesül a searle-i beszédaktus-elméletet, a grice-i inferenciaelméletet, a klasszikus (Leech- és Brown–Levinson-féle) udvariassági elméleteket, a Gibbs-féle egy lépéses pszichológiai modellt, a Giora-féle többlépcsős kognitív modellt, és végül a Sperber–Wilson-féle relevanciaelmélet kritikai áttekintésére vállalkozik.

Az egyes modellekhez fűzött kritikai reflexiók egyértelműen mutatják, hogy az áttekintés alapjaiban osztozik a formális szemléletű pragmatikai hagyomány alapvető elméleti és módszertani háttérfeltevéseiben, és lényegében érvényesíti annak dichotomikus szemléletét (pl. szemantika vs. pragmatika, rendszer vs. használat, megismerés vs. kommunikáció, egyén vs. társadalom, szó szerinti jelentés vs. figuratív jelentés, konvencionális jelentés vs.

kontextuális jelentés). A formális pragmatikai hagyományhoz kötődő neo-griceianus kiindulópont (l. erről még NÉMETH T. 2003, 2006) magyarázza például a távolságtartást mind a kognitív szemantikával, mind a gibbs-i pszichológiai modellel szemben, hiszen utóbbi is több ponton kapcsolódik a fentebb jelzett dichotómiákat megkérdőjelező funkcionális kognitív nyelvészet felfogásához (l. erről pl. KÖVECSES–BENCZES 2010, TOLCSVAI NAGY 2010, amelyek az ismertetett könyv után jelentek meg). Továbbá ugyancsak a neo-griceianus kiindulópont magyarázza a relevanciaelmélethez fűződő ambivalens viszonyt. Amíg ugyanis annak logikai, illetőleg moduláris kiindulópontja termékeny diszkurzív alapot biztosít a szerző számára a relevanciaelmélet eredményeinek hasznosításához, addig a kontextus és a nyelvi szimbólumok párhuzamos feldolgozásának tételezését nehezen tartja összeegyeztethetőnek a grice-i – és tegyük hozzá: a klasszikus retorikai – alapokkal. E kiindulópontból ugyanis a társalgási implikaturaként értett jelentésalakzatok a nyelvi szimbólumok szó szerinti (vagy konvencionális, azaz kontextustól független) jelentésének „kijavításai”, amely a maximákként megnevezett interpretáló elvek nyomására történik meg. Az alakzatok megértésének pragmatikai modelljét felvázolva a szerző a fentebb jelzett grice-i alapokat Giora ugyancsak többlépcsős, a *vezérjelentés* fogalmával operáló kognitív modelljével ötvözi, mondhatni: dinamizálja. Eszerint a konvencionális nyelvhasználat normájának kiaknázásán alapuló „pragmatikai alakzatok tehát jelentésalakítási sémák és azokkal létrehozott nyelvi kifejezések. Belőlük lesznek a szemantikai alakzatok konvencionálizálódás (lexikalizálódás) eredményeképpen. A *jelentésalakzat* terminus magában foglalja úgy a pragmatikai, mint a szemantikai alakzatokat” (104).

A 3. fejezet már nem az alakzatmegértésre, hanem az alakzatprodukcióra, és nem az elméletalkotásra, hanem az alakzatok empirikus kutatására összpontosít, szem előtt tartva egyfelől az elmélet és az empiria, másfelől a megértés és létrehozás kölcsönös feltételezettségét. Az empirikus vizsgálathoz a szerző saját korpuszt állított össze, amely különböző műfajú diskurzusokat ölel fel (tudományos ismeretterjesztő előadásokat, sportközvetítéseket, játékfilmek dialógusait, kerekasztal-beszélgetéseket, valamint sportos témájú magazinműsorok beszélgetéseit). E korpusz vizsgálatával a szerző három alapkérdést jár körül: 1. a jelentésalakzatok relatív gyakoriságát, 2. azok átfedéseit és társulásait, valamint 3. a használatuk mögött meghúzódó társalgási célokat. A gyakorisági vizsgálat – reflektálva a felmerülő módszertani problémákra – a KREUZ és munkatársai által 1996-ban publikált, narratív szövegekre vonatkozó statisztikának a kontrollvizsgálatát végzi el az említett, különböző műfajú szóbeli diskurzusokon. A számos tanulsággal járó kontrollvizsgálat eredményeit több diagram és egy összegző táblázat is szemlélteti, külön jelölve az összes és a nem konvencionális előfordulásokat. Az eredmények részletes ismertetése helyett álljon itt egy példa: a „műfajok feletti” gyakoriság például a *metafora* > *túlzás* > *metonímia* > *ironia* > *litotés* > *tautológia* > *oximoron* sorrendet mutatja. Ugyancsak rendkívül tanulságosak az alakzattársulások gyakorisági adatai, amelyek azt mutatják, hogy a korpuszban az ironia például a litotésszel, a túlzás pedig a metaforával és a metonímiával fordul elő leggyakrabban. A társalgási célok vizsgálatához a szerző az általa ismertetett Roberts–Kreuz-féle taxonómiánál koherensebb, a szociálpszichológiai háttérű kvalitatív diskurzuselemzés eredményeire is támaszkodó modellt dolgoz ki. A modell az *instrumentális célok* és az *interperszonális célok* megkülönböztetéséből indul ki, és a grice-i implikaturaelméletet olyan módon fejleszti tovább, hogy abba beépíti a relevanciaelméletnek a *gyenge implikaturák*-kal is számoló koncepcióját. Így az alakzatok figuratív jelentését háromféle, egymástól elválasztható gyenge

implikaturával írja le: a *fogalmi implikaturá*-val, az *attitűdimplikaturá*-val és az *énimplikaturá*-val.

Habár a szerző a bevezetésben (11) utal erre, az eltérő nyelvelméleti háttérfeltevések fentebb jelzett különbségéből adódóan kétséges marad, hogy a 3. fejezet a funkcionális pragmatika perspektíváját érvényesítené. Talán érdemesebb kissé óvatosabban úgy fogalmazni, hogy a könyvben kidolgozott neo-griceianus orientációjú pragmatikai modell inkább a termékeny diskurzus lehetőségét teremti meg az alakzatok működésének funkcionális kiindulópontú magyarázataival. Mindezt és ezen belül a modell működőképességét, magyarázó erejét, egyszóval alkalmazhatóságát kiválóan szemlélteti a könyv negyedik, záró fejezete, amely a *túlzás (hiperbola)* komplex pragmatikai leírását adja, gazdag példaanyag elemzésén keresztül.

Összegezve az eddigieket egyértelműen megállapítható, hogy NEMESI ATTILA LÁSZLÓ könyve nem csak azért jelentős munka, mert a „hazai alakzatok kutatás gazdag áramába” (175) termékenyen bevonja a nemzetközi pragmatikai kutatások egyik meghatározó irányának eredményeit, és azokat saját kutatási eredményeivel árnyalja is. Ha általában tekintjük a hazai pragmatikai kutatásokat, „Az alakzatok kérdése a pragmatikában”-t akkor is fontos könyvnek kell tartanunk, amellyel a pragmatika iránt érdeklődő olvasóknak érdemes minél előbb megismerkednie.

A hivatkozott irodalom

- ADAMIK TAMÁS szerk. 2010. Retorikai lexikon. Kalligram, Pozsony.
- KÖVECSES ZOLTÁN – BENCZES RÉKA 2010. Kognitív nyelvészet. Akadémiai Kiadó, Bp.
- NÉMETH T. ENIKŐ 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 20: 221–54.
- NÉMETH T. ENIKŐ 2006. Pragmatika. In: KIEFER FERENC szerk., Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Bp. 222–61.
- SZATHMÁRI ISTVÁN szerk. 2008. Alakzatlexikon. Tinta Könyvkiadó, Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2010. Kognitív szemantika. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.

TÁTRAI SZILÁRD

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Büky László 70 éves*

Az itt megjelentek közül bizonyára sokan tudják, hogy Büky László, az MTA doktora a kulcsszavakról írta első könyvét. Ez adta az ötletet, hogy köszöntésemet ezzel a kérdéssel indítsam: mik a kulcsszavai neki magának, a tudós tanárnak, tudományos életünk és felső-oktatásunk markáns egyéniségének?

Az első kulcsszavak az általa művelt szakterület köréből kerülnek ki: *szó, stílus, értelmezés* (ezzel a címmel adta ki tanulmánygyűjteményét 2006-ban), *metafora, szótár, metafo-*

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén, 2011. október 25-én.

raszótár, mondat, szöveg, szövegmondat, szövegmondattan és így tovább. De nevek is felötlenek a róla szólóban: Nagykanizsa, Palin, Pécs, Szeged, továbbá Füst Milán, Karinthy Frigyes, Weöres Sándor. S végül az életrajz, az életforma kulcsszavai: *kutatás, oktatás, vonatkozás, munkamániá, szakirodalom-ismeret, szakirodalom-ismertetés, bírálat, vita, őszinteség, sérelmek* (azok is, amelyek őrajta estek, meg azok is, amelyeket ő ejtett másokon). De ilyesmiről egy laudációban nem illik beszélni. Nem is fogok.

Füst Milán egyszer azt írta magáról, hogy neki életrajza voltaképpen nem is volt, csak munkarajza. Azt hiszem, ezt elmondhatjuk a költő legjobb ismerőjéről, Büky tanár úrról is. Ennek tükrében egy kissé meglepődhetünk, ha igen terjedelmes szerzői bibliográfiáját fellelő az azt látjuk, hogy első könyvének megjelenésekor 48 éves volt. Ennek alapján pályakezdését akár késeinek is tarthatnánk.

De mondhatjuk e pályakezdést korainak is, hiszen ünnepeltünk tizenkilenc évesen már tanított a nagykanizsa-palini általános iskolában, mégpedig nemcsak magyart és történelmet, hanem orosz nyelvet és kémiát (!) is. És ez tizennégy éven keresztül így is maradt, közben azonban a süvölvény tanár levelezőn megszerezte a főiskolai, majd az egyetemi végzettséget is, az előbbit a pécsi főiskolán, az utóbbit a szegedi egyetemen. Hogy ez a pálya miért indult ilyen rendhagyó módon, annak magyarázata csupán annyi, hogy Büky László „egyéb” származású (édesapja egy 1948-ban államosított asztalosüzem tulajdonosa volt), és emiatt a kor szokása szerint érettségi után nem vették fel az egyetemre. (L. BÜKY LÁSZLÓ, Pályakép. Napút 2010/10: 143–5.)

Csak 1974-ben, immár „krisztusi korban” kerül a szegedi József Attila Tudományegyetem (a mai Szegedi Tudományegyetem) magyar nyelvészeti tanszékére tanársegédnek. Ez évben publikálja első cikkét a Magyar Nyelvőrben a diáknyelv képzőiről (ez még a palini munka hozadéka).

A már nem is egészen fiatal tanársegédből 1990-re a tanszék vezetője lett. Ezt a tisztséget tizenhat évig töltötte be, közben számos leíró nyelvészeti és nyelvtörténeti konferenciát rendezve, s azoknak anyagát mintaszerűen ki is adva. Itt jegyzem meg, hogy ünnepeltünknek etimológiai munkássága is tiszteletreméltó: tucatszám jelentek meg szövefejtései, egy részük Társaságunk folyóiratában, a Magyar Nyelvben. De tudtommal mást is tanít: stilszintikát, szövegtant s bármi egyebet, amire a tanszéknek szüksége van. Diákjainak egy része, mint a világhálón olvashatjuk (www.markmyprofessor.com), rajong érte, más hallgatói viszont ingerülten bírálják, főként kiismerhetetlen vizsgáztatási módszerei miatt. De hát ő ebben is ugyanolyan megosztó személyiség, mint minden egyébben.

Ha fellelőzzük a már említett, a szegedi egyetem honlapján is megtalálható gazdag bibliográfiát, azt láthatjuk, hogy ünnepeltünk publikációinak száma jóval túl van a 600-on. Ebből az imponáló életműből most csak néhány mozzanatot emelhetek ki: a könyveket, az ismertetéseket és a nyelvművelő cikkeket.

Büky Lászlónak hat könyve van, a legutóbbi ez év nyarán hagyta el a sajtót. Az elsőnek (amellyel a szerző, nem mellékesen, a kandidátusi címet is megszerezte) Füst Milán képköltés és képeinek rendszere a témája. Kontrollként azonban, rövidebben, a költő Karinthy is szóba kerül benne. A következő három kötet Füst Milán költői életművét méri fel, részben szótárszerű feldolgozásban. Közülük a legkorábbi, a 2000-ben napvilágot látott könyv egyetlen versnek, a „Szellemelek utcájá”-nak szóhasználati háttérét mutatja be több mint 300 oldal terjedelemben. (E munkájával nyerte el Büky László az MTA doktora címet.) Következő műve, két évvel később, a költő metaforahasználatának alapjait tárja fel,

megalkotva ezzel az első magyar metaforaszótárt. A harmadik, a trilógiát teljessé tevő kötet Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanát nyújtja, szótárszerű feldolgozásban. A hat év alatt, minden páros évben közreadott három vastag kötet a magyar stilsztika és íróiszótár-kiadás történetében páratlan részletességgel és alaposággal dolgozza fel a költő képalkotását és ebben megnyilvánuló stílusművészetét. Csak remélhetjük, hogy Füst Milán irodalomtörténész kutatói veszik majd a fáradságot ahhoz, hogy elmélyedjenek ezekben a kötetekben.

A könyvek sorát két tematikus tanulmánygyűjtemény (Szó, stílus, értelmezés, 2006; Stílusmagatartási formák Füst Milán és Weöres Sándor költői nyelvében, 2011) zárja le. Tegyük hozzá: egyelőre, mert Büky László munkakedvét és munkabíráását ismerve bizonyosak lehetünk abban, hogy e hat könyvet továbbiak követik majd. Azt azonban már az eddigiek alapján is kijelenthetjük, hogy ez a hat kötet a tudatos építkezés nyilvánvaló jegyeit mutatja.

A másik tényező, amelyet Büky László publikációs tevékenységéből ki kell emelnem, a könyvismertetések szokatlanul nagy száma. Ünnepeztünk tehát nem csupán ír, hanem olvas is, ami szakmánkban nem egészen magától értetődő. Például az utolsó lezárt évben, 2010-ben az összesen 31 (!) publikációból 10 recenzió volt.

Büky László recenziói, különösen a szakfolyóiratokban megjelentek, nem pusztán ismertetések, hanem bírálatok is. Akármilyen hasznos is ez (elvben) mind a megbíráltra, mind annak olvasóra nézve, rendszerint sértődést okoz egy olyan korszakban, amely elszokni látszik az őszinte szótól. Ráadásul ő nemcsak könyvismertetéseiben, hanem opponensi és pályázati bírálói véleményeiben is meg szokta mondani a magáét, s a konklúzióban némelykor a *nem* módosítószót is alkalmazza. Erről eszembe jut egy nemrég elhunyt nagy nyelvészünk, aki a „Ki kicsoda” lexikon számára a következőképpen adta meg a hobbját: „őszinteség, szókimondás (drága mulatság)”. Nos, ezt minden bizonnyal Büky László is elmondhatja magáról.

Harmadik mozzanatként hadd utaljak arra, hogy ünnepeztünk nem becsüli le az ismeretterjesztést sem: nyelvművelő cikkeinek száma immár több százra rúg. Ezek az írásai bővelkednek a nyelv- és művelődéstörténeti adatokban, s fanyar humorukkal is kitűnnek. Egy részüket, szerencsére, a mi lapunkban, az Édes Anyanyelvünkben jelenteti meg. Például a múlt évben mind az öt számunkban közölhattünk tőle cikket, mindegyik „egy cseppnyi magyar művelődéstörténet”. Az idén júniusban pedig egy vitacikkét tettük közzé, melyben az újabban megfontolatlanul felélesztett és propagált ún. gyökelmélet ellen száll síkra (Mi van a nemzettudat ernyője alatt? ÉA. 2011/3: 12).

Annak, hogy valakit egy ilyen jeles napon ki köszönt fel, a szakmai szempontokon kívül személyes okai is vannak. Így van ez ebben az esetben is. Ezért engedtessek meg a laudátor-nak, hogy befejezésül szóljon néhány szót az ünnepezzel kapcsolatos emlékeiről, személyes kapcsolatokról is!

Büky Lászlóval egy híján negyven éve, 1972 augusztusában, a Magyar Nyelvészek II. Nemzetközi Kongresszusán, éppen Szegeden találkoztam első ízben. Ő Füst Milánról tartott előadást, én Krúdyról. Mind a kettőnknek ez volt a bemutatkozó kongresszusi előadása. A témához, mint látható, mind a ketten hűek maradtunk.

1990-ben, abban az évben, amelyben jubilánsunk tanszékvezető lett a szegedi bölcsészkaron, meghívott tanszékére két előadás tartására. Ez alkalommal személyesen is meg tapasztalhattam, milyen puritán körülmények között él és dolgozik a Szeged, Szentendre (a lakóhelye) és Budapest között „ingázó”, ekkor már ötvenedik életéve felé közeledő tudós.

A pihenő- és alvóhelyéül szolgáló keskeny tanszéki pamlag és ugyanott a függöny mögött szerénykedő mosdótál gyakran felmerült emlékezetemben, amikor néhány évvel később magam is egyetemi oktató lettem.

1999-ben is találkoztunk, ezúttal Miskolcon, az ottani magyar nyelvészeti tanszék által rendezett metaforakonferencián. Ekkor még laktunk is együtt (lakva ismerni meg igazán az embert!) a miskolci egyetem egyik, némiképp szocreál hangulatú kollégiumi szobájában. Talán azért is kerültünk egy helyre, mert mind a ketten javíthatatlan, bár mérsékelt dohányosok vagyunk, így ezzel sem zavartuk egymást. A két nap alatt jól megbeszélhettük a metaforát és kollégáinkat.

Azóta is aránylag sűrűn találkozunk egy-egy konferencián vagy akadémiai bizottsági ülésen. Telefonon pedig rendszeresen eszmét cserélünk: általában őtöle értesülök tudományos életünk legfrissebb eseményeiről – olykor pletykáiról. Úgy rémlik, soha másról, mint tudományról és a tudomány embereiről nem beszéltünk egymással. Őt a sport nem érdekli, a politikát pedig, mint szóra sem érdemes témát, következetesen mellőzzük.

Végül is tehát mi az alapja a mi lassan négy évtizedes kollegiális barátságunknak? A kutatási téma hasonlósága? Nem valószínű, mert ennek inkább elidegenítő hatása szokott lenni. Talán inkább a viszonylagos szakmai társtalanságunk. Mit értek ezen? A legjobban azzal tudnám érzékeltetni, ha idézem, amit ünnepeltünk a Napút folyóiratban tavaly megjelent pályaképében saját magáról állapított meg: „[A] tudományos pályán és a kutatásban egyedül kellett boldogulnom – nem lévén senki tanítványa, nem lévén semelyik ún. iskola tagja, és nem lévén a rendszerváltozásig uralkodó párt tagja, aminek finom hatását immár nem érdemes taglalni” (i. h. 145). Mindezt ugyanis szóról szóra elmondhatnám saját magamról is. Adyval szólva: „Sem utódja, sem boldog őse, / Sem rokona, sem ismerőse / Nem vagyok senkinek, / Nem vagyok senkinek”.

De egyvalakinek talán mégis: magának Büky Lászlónak, aki most hetvenéves lett ugyan, de mint mértékletesen élő, szentendrei kertjében is szorgoskodó, Pest és Szeged között hivatásszerűen vonatozó, tanszéki pamlagon háló elnyúhetetlen férfiú remélhetőleg még igen sokáig köztünk marad, híveinek örömére, irigyeinek bosszúságára, de főként a magyar nyelvtudomány dicsőségére és hasznára.

Tehát „műveljük kertjeinket”, kedves Laci, én ugyan csak képletesen, Te viszont a valóságban is. S maradjon is ez így minél tovább, az emberi és nyelvészeti életkor végső határáig. Isten éltesse!

KEMÉNY GÁBOR

Bencédy József 90 éves*

Tíz évvel ezelőtt, 2001. október 30-án a nemzedéktárs Fábián Pál köszöntötte és méltatta Bencédy Józsefet, most rám, a legalább egy-másfél nemzedékkal fiatalabb kollégára hárult a feladat, hogy köszöntsem Bencédy Józsefet, aki semmit sem változott az elmúlt tíz év alatt... Tavaly ilyenkor még autót is vezetett, Sátoraljaújhelyig, de aztán családja lebeszélte róla, így azzal felhagyott. Ám cselekvő résztvevője továbbra is az anyanyelvi verse-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2011. november 8-i felolvasóülésén.

nyeknek (Édes anyanyelvünk-, Kazinczy-versenyek), általában az anyanyelvi mozgalomnak. Ebben a pillanatban nyelvművelő konferenciát is szervez az Anyanyelvápolók Szövetsége és az MTA Nyelvtudományi Intézetének bevonásával. Ha már az autózást megemlítettem, hadd idézzem föl egy 15 évvel ezelőtti emlékemet. 1996-ban Bencédy tanár úr – ezek szerint 75 évesen – autójával elvitt Szovátára, a romániai magyar újságírók konferenciájára. Én meglehetősen tartottam a sok száz kilométeres úton való vezetéstől, neki meg se kottyant. Pedig akkoriban még a határátlépés sem volt annyira egyszerű.

Bencédy tanár úr egy legendás, egymást sokban segítő nyelvésznevezeték tagja: ehhez tartozott a vele csaknem egyidős, de fél éve már eltávozott Deme László (akinek éppen most, november 14-én ünnepelnék 90. születésnapját, de most már csak egy emlékező konferencia idézi fel emlékét), valamint Lőrincze Lajos, Rácz Endre és Fábíán Pál, de ide sorolhatjuk Szathmári Istvánt, valamint a „fiatalabb”, a „csak” nyolcvanévesek klubjába belépő Wacha Imrét és Grétsy Lászlót. Tágabban ebbe a nemzedékbe sorolható Károly Sándor, Szende Aladár, illetve a köszöntők között most is megjelent Elekfi László is.

Bencédy tanár urat kedves, nyílt, barátságos társasági embernek ismerem, talán a legjobb szó az rá: hogy visszafogott, fegyelmezett. De én tudom, hogy a visszafogottság mögött derű is lappang, bár soha nem tolakodóan derűs. Érti és értékeli a humort, de magától senkire nem akarja ráerőltetni. Én 25 éve, 1986-ban ismertem meg, amikor az ELTE Általános Iskolai Tanárképző Főiskolai Kar főigazgatói szobájában fogadott, s megkért, hogy tanítsak náluk egy tárgyat, a szóképzést. Szívesen vállaltam a feladatot, s azóta kelteződik a tanárképzéshez való közvetlen kapcsolatom – persze jórészt az ELTE keretein belül. Évtizedekig ültünk együtt a Rádió Nyelvi bizottságában. Nekem kiváló iskola volt például Deme László, Wacha Imre mellett Bencédy József is hallgatni – azért, mert egyébként nem voltak a tanárain, viszont jó volt őket közelebről is megismerni. Bencédy tanár úr ma is hallgatja a rádiót, s egy hónapja is kért, hogy figyeljek fel bizonyos jelenségekre, és jelezzem a rádió vezetésének. Szomorúan mondtam neki, hogy nem tehetem: a 35 éves Nyelvi bizottság egyszerűen, mindenféle bejelentés nélkül ezen a nyáron kimúlt – azt hiszem, hogy már érezhető is a rádió hangzásán a nyelvi örökös hiánya. Bencédy tanár úr – mint utaltam rá – jelenleg is cselekvő munkát végez az Anyanyelvápolók Szövetségében, munkacsoportot vezet, konferenciát szervez, és az Édes Anyanyelvünk szerkesztőbizottsági tagja is. Ő volt egyébként a lap alapító szerkesztője, 1979-től 1991-ig jegyezte szerkesztőként a lapot, de azóta is állandó szerző.

A köszöntő alkalmával illik földidézni az ünnepelt életének fontosabb állomásait. Ezek a következők: 1921-ben született Tolnán, gimnáziumi tanulmányait Pécsen és Budapesten végezte. 1940-ben felvették magyar–latin szakra vették fel a budapesti tudományegyetemre, s Eötvös-kollégista is lett. A háború miatt 1946-ban kapta meg tanári oklevelét, 1947-ben lett bölcsészdoktor. Budapesten helyezkedett el, majd 1952-től 1955-ig az idősebb kollégáim által legendásnak nevezett Budapesti Pedagógiai Főiskolára került. Ezután a Bolyai János Gimnázium megszervezője és igazgatója lett, majd 1958-tól közoktatási területen a Művelődési Minisztériumban dolgozott – mellette azonban tanított az egyetemen is. Unszolásra elvállalta az 1959. évi pécsi nyelvművelő konferencián való szereplést is, ahol az anyanyelvi műveltség és az iskola kapcsolatáról beszélt. Amikor 1974-ben létrehozták az egri főiskola budapesti (csepeli) kihelyezett tagozatát, ennek, s az itt létrejött magyar nyelvészeti tanszéknek lett a vezetője, s ő vezényelte le a főiskolának az ELTE-hez való kap-

csolódását is – Csepelről a Kazinczy utcába való költözését. Tapasztaltam, hogy egy színvonalas főiskolát épített fel, és vezette 1987-ig, nyugdíjba vonulásáig. A főiskola későbbi megszűnéséhez, ami a 2000-ben kezdődött, természetesen már nincs köze. Pályájának főbb állomásait áttekintve egyértelmű, hogy minden korszakát jellemezte az anyanyelvi nevelés intézményrendszerének gyarapítása, az iskolaépítés, a szakmai műhelyek létrehozása.

Bencédy József tanár úr tanári tevékenysége nyugdíjba vonulása után teljesedett ki igazán. 1989-ben szerezte meg a kandidátusi fokozatot. A hivatali kötelezettségektől megszabadulván számos intézményben tanított az elmúlt két évtizedben. Főként a kommunikáció-képzésben a sajtónyelv oktatásában vett részt – elsősorban a Kodolányi János Főiskolán (de más intézményekben is). Ehhez a korszakához kapcsolódik a legtöbb könyve is. Első könyve 1954-ben jelent meg: „Fogalmazás, nyelvhelyesség, stílus” címmel. Felkérésre írt jelentéstani fejezetet a „Mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyvbe, majd „Nyelvművelő tanácsok” címmel jelent meg kötete (1968). Ezt követte 1995-ben a MŰOSZ-kiadásában a hézagpótló „Sajtónyelv” című könyve, 2005-ben a válogatott nyelvművelő írásait és műelemzéseit összefoglaló munka, a Jót s jól! (Tinta Könyvkiadó, Bp.), majd pedig 2008-ben hasznos könyvecskéje, a gyakorlati útmutatást szolgáló „Retorika” (Tinta Könyvkiadó, Bp.). Jóval kevesebben ismerik, ezért mindenképpen megemlítem a Magyar Rádió Nyelvi Bizottságának kiadásában megjelent, általa szerkesztett két könyvet: „A hatékony rádiózásért” (1. és 2. kötet, 1993 és 1994).

Ünnepeltünk szakmai irányultságának középpontjában a nyelvhasználat kérdései állnak. Ha a „Jót és jól!” gyűjteményes kötetét áttekintjük, akkor a következő tematika tárul elénk: mai nyelvhasználat, változási tendenciák a nyelvhasználatban, nyelvművelés, norma, beszélt nyelv, kiejtés, szleng, rádiós nyelv, sajtónyelv. Írásai mellett hangját is sokan ismerik, hiszen éveken át szerepelt a Kossuth rádió Édes anyanyelvünk című sorozatában írásai-val, kis esszéivel – amelyek közül néhány ugyancsak olvasható a „Jót és jól!” című kötetben, de a KÖVESDY ZSUZSANNA által szerkesztett „Kedves Hallgatóim!” (2003) című kötetben is.

Amikor most a 90. születésnapján köszöntöm Bencédy Józsefet, szívesen hozom szóba az 1950-es években indult nyelvész generációt, amely következetesen képviselte a magyar nyelvészeti hagyományokat, vállalta a nyelvművelés feladatait, s kikaposta az utat a következő nyelvész generációk számára. Köszönet érte mindannyiójuknak. Bencédy tanár urat pedig 90. születésnapján Isten éltesse!

BALÁZS GÉZA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Bereg megye 1570. évi személynevei*

Bödi – *Adon, Bene, Cziarnavoda, Papi***, *Szalka*: Mi. *Bewdi*, birtokos; *Attia, Barkašo, Barlobas, Bodolo, Deda, Kaszon, Kereczen, Som, Surañ*: Mi. *Bewdj*, birtokos; *Cziarnavoda, Kereczen*: Wolphangi *Bewdi*, birtokos; *Attia, Barkašo, Barlobas, Bodolo,*

* L. MNy. 2011: 379–82.

Deda, Hetien, Papi **, **Som, Suran, Wjd**: Wolphgangi *Bewdj*, birtokos. < LEHOCZKY (1881. 3: passim) következetesen *Büdi*-nek írja, így valószínűbbnek tartom, hogy a Szabolcs megyei Büd község lehet a névadó: a *Bődi* a *Büdi*-nek ejtészváltozata lehet.

Böjtös – Takos: Cas., Dem. *Beoitheos*. < Világi személynév (CsnSz. 184–5).

Bölcs ~ Búcs – Nag Dobos: Jo. *Beolcz*; **Sdiniho**: Gr. *Bwcz*. < 'nagy tapasztaltsággal, ítéletképesseggel rendelkező, okos, tudós' (CsnSz. 165).

Bölcse – Kaszon: Luc. *Beolcze*. < 1. A *bölcső* szó alakváltozata (MIZSER 2009a: 118), 2. a *Bölcs* név patronimikon-képzős alakja.

Bölcsi ~ Bülcsi – Afzte: Fr. *Beolczj*; **Nag Dobos**: Fr, *Bwlczj*; **Bolcziu**: Fr. *Beolchj*, birtokos. < 'a Bihar megyei Bölc vagy a Borsod, illetve Zemplén megyei Böcs faluból való' (CsnSz. 185).

Bőr – Bodolo: Pa. *Bewr*. < A *börgyártó*, *börgyűjtő* szavak rövidülése (CsnSz. 186).

Böröcsök – Papi**: And., Ben., R. Mi. *Beocheok*. < A *Ber*-rel kezdődő nevek (*Bereck*, *Bernát* stb.) képzett alakja (HAJDÚ 2010: 100).

Brassai – Berekfaß: R. Ant. *Brassaj*. < 'Brassóból való' (CsnSz. 188).

Breny – Suko: *Breny* Marko. < Talán magyarországi eredetű: *бренный* 'múló, mulandó, átmeneti'.

Breskó – Munkacz: Luc. *Bresko* (kétszer). < Szlovák eredetű: *breh* (*breš-*) 'part, hegyoldal, domb' (SSJ. I, 129) szó *-ko* képzős alakja.

Briga – Munkacz: Mi. *Briga*. < Valószínűleg a martirológiumi *Brigitta* női név *-a* képzős alakja.

Buzska – Kölczin: Jo. *Buczka*. < Ruszin eredetű: *бучка* 'kis bükkfa' (MIZSER 2007b: 83).

Buda – Papi*: Alb., Ben., Fr., Mel. *Buda*; **Wjd**: Amb. *Buda*; **Cziarnavoda**: R. And. *Buda*; **Kaszon**: Bl. *Buda*; **Homok**: Th. *Bwda*. < Világi személynév (CsnSz. 190). Megj.: Ma is él Csonkapapiban, Mezőkaszonyban, Tiszaviden.

Budaházi – Szalka: St. *Budahazj*, birtokos. < Származási helye az Ung megyei Budaháza (CsnSz. 190).

Burisz – Szuzko: Luc. *Burisz*. < A ruszin *Borisz* név alakváltozata (MIZSER 2007b: 81).

Bús – Papi*: R. Bl. *Bws*. < 'szomorú, bánatos' (CsnSz. 194).

Busity – Nag Dobos: Pe. *Busit*. < Horvát eredetű: a *Budislav* név *Buš* becézőjének *-ic* patronimikonképzős alakja (Prosvj. 220).

Busnyák – Berekfaß: R. Th. *Bwsniak*. < 'bosnyák' (MIZSER 2007–2008: 142). A CsnSz. (177) csak *Bosnyák* adatokat hoz.

Buzsik – Nag Dobos: And. *Bwzik*. < Szlovák eredetű: a *Bozs*-zsal kezdődő nevek (*Bozsidar*, *Bozsimir* stb.) *-ik* képzős alakja (HAJDÚ 2010: 99).

Cábár – Wary: Va. *Czabar*. < 'helytelen magatartású, elhanyagolt' (MIZSER 2009a: 118).

Cakó – Ifnete: Bl. *Czako*. < 'gólya' (CsnSz. 199).

Cibar – Martinczia: Sim. *Czibar*. < Ukrán eredetű: 'hosszú lábú' (MIZSER 2007b: 84).

Cibere – Berekfaß, Kaydano: Amb. *Czibere*; **Iuani**: Lad. *Czibere*. < 'erjesztett gabonale, savanyúleves' (CsnSz. 202).

Cigány – Nag Begañ: R. Margaretha *Czigan*; **Repede**: Lau. *Czigan*; **Sdiniho**: Pet. *Czigan*. < 'cigányos kinézetű' (CsnSz. 202–3). Szlovák is lehet (MIZSER 2009: 64).

Cikor – Munkacz: Ge. *Czikor*. < Világi személynév (CsnSz. 203).

Cimra – Cziarnavoda: R. Mi. *Cymra*. < Valószínűleg cseh eredetű: a *Zymr* < német *Zimmer* 'faház' (MOLDANOVÁ 1983: 283) átvétele ejtészkönnyítő *-a*-val.

Cut – Kölcsin: Daniel *Czuth*. < Világi személynév (ÁSznt. 210).

Csaba – Wary: Gr. *Czaba*. < Világi személynév (CsnSz. 209).

Csákány – Cziomonía: Nic. *Cziakan* Judex; R. Ge. *Czakań*; Mi. *Cziakań*. < 1. Világi személynév, 2. eszköznév (CsnSz. 211–2). Ma is élő név Csongorban.

Csákó – Nagá Begań: Fr., Val. *Cziako*; **Cziarnavoda:** Mar. *Cziako*; **Borsoua, Cziarnavoda:** Pe. *Cziako*. < Világi személynév (CsnSz. 213).

Csapi – Nagá Musaj: Th. *Cziapi*; **Adon, Attia, Barkafo, Barlobas, Bodolo, Ciefalua, Hethien, Kereczen, Szalka, Wýd:** Fr. *Cziapi*, birtokos. < 'Csap, Ung megyei helységeiből való' (CsnSz. 217–8).

Csapó – Attia: Lau. *Cziapo*; **Barlobas:** R. Gr. *Cziapo*; **Berekfaß:** Gas. *Cziapo*; **Cziarnavoda:** Pa. *Cziapo*. < 'gyapjúműves, szűrposztócsináló, posztófestő, gyapjúványoló' (CsnSz. 218–9).

Csarnaláb – Szuzko: Fr. *Cziarnalab*. < Ruszin eredetű: 'fekete láb' (MIZSER 2007b: 83).

Csarnodai – Munkacz: Mar. *Cziarnodaj*. < 'Csaroda, Bereg megyei faluból való' (CsnSz. 219), a *Csarnavodai* (ma: *Csarodai*) helyett áll.

Császár – Berekfaß: Ben., Pa. *Cziaszar*. < 1. Világi személynév, 2. 'uralkodó' (CsnSz. 219–20). Ma is élő név.

Csatári – Naméh: Nic. *Cziatari*. < A több Csatár helység közül legvalószínűbb a Bihar megyei (CsnSz. 211).

Csécsi – Papi*: Pa. *Czeczi*; **Wary:** R. And., Fr., Lad. *Czeczi*. < Vagy az Abaúj, Borsod, Zemplén megyei Csécs vagy a Nógrád, Szatmár megyei Csécsce a névadó (CsnSz. 223–4).

Cseh – Balafe: Ant. *Czieh*, Pe. *cíie*; **Berekfaß:** Fr. *Czie*; **Gellenes:** Ge. *Cze*; **Nagy Gutth:** And. *cíie*. < Népnev (CsnSz. 225–6). Ma is él Balazséron, Beregszászon.

Cseles – Czierneleo: Jo., Pa. *Czeles*. < 'ravasz, furfangos' (CsnSz. 228).

Csen – Munkacz: Ant., Mi. *Czen*. < Világi személynév (ÁSznt. 178–9, *Chen*).

Csengeri – Halabor: And. *Czengeri*. < 'Csenger, Szatmár megyei helységeiből való' (CsnSz. 220–1).

Cser – Berekfaß: Mi. *Czer*. < A *cservágó*, *csertörő* szavak rövidülése (CsnSz. 235).

Csereplő – Ignecz: Mi. (kétszer), Nic. *Cziereplio*, Pa. *Czereplyo*. < 'éles hangon szóló, fecsegő' (TESz. I, 540, *csiripel* a.).

Csergő – Berekfaß: Fr. *Czergeo*. < 'fecsegő, locsogó, sokat beszélő' (CsnSz. 265, *Csörgő*).

Cserke ~ Csörke – Borsoua: Th. *Czerke*; **Jand:** Fr. *Czewrke*. < A *csirke* 'madárfióka' szó alakváltozatai (CsnSz. 249, *Csirke*).

Csernec – Loho: R. Lad. *Cziernecz*. < Ruszin eredetű: *чepeць* 'barát, szerzetes' (MIZSER 2009: 64).

Csernik – Kereczen: Cl., Pe. *Czernik*; Mar. *Cziernik*. < Cseh eredetű: 'fekete fejű madár' (MOLDANOVÁ 1983: 53).

Csete – Ifnete: Ge. *Czete*; **Janosj:** Jo. *Cziete*. < Világi személynév (CsnSz. 241–2).

Csipő – Barlobas: Bal. *Czýpo*; **Kis Mufaj:** Ma. *Czipeo*. < A *Csepán ~ Csipán* (< *Stephanus*) újszövetségi-martirologiumi név becézője (CsnSz. 232, *Csepán*).

Csiszár – Berekfaß: Ge., Me. *Cziszar*; **Munkacz:** Pe. *Csiszar*; Jo. *Czizar*. < 'kardműves' (CsnSz. 249–50). Beregszászon ma is él.

Csobolya – Naméh: Th. *Cziobolia*. < 'kis hordócska, ivóedény' (CsnSz. 253).

Csohány – Vgornia: Ge. *Cziohan*. < A *csalán* szó alakváltozata (CsnSz. 214, *Csalán*). Gergelyugornyán ma is él.

Csok – Berekfáß: Ant. *Cziok*; **Kigios:** Me. *Cziok*, Lau. *Czok*. < Világi személynév (CsnSz. 253). Mindkét helységben él ma is (rövid *o*-val!).

Csóka – Balafe: Vrb. *Csoka*. < A madár valamilyen tulajdonsága (CsnSz. 253–4).

Csókás – Tiудар: Gr., Pe. *Cziokas*. < 'csókát szelídítő; kancsal' (CsnSz. 254).

Csoma – Hethien: Jac. *c□ioma*, Th. *C□ioma*; **Matthius:** Th. *Czioma*; **Papi*:** Ge. *Czioma*; **Som:** And., Ben., Jo. *Czioma*; **Szalka:** Ant., Jo. *Czioma*. < 1. Világi személynév, 2. betegségnev (CsnSz. 255–6).

Csomba – Kereczen: Cas. *Cziomba*; **Papi*:** Jo., Me. *Cziomba*; **Som:** Jac., St. *Cziomba* (kétszer). < 'kinövés, büttyök; köteg' (TESz. I, 551, *csomó*).

Csomika – Fölső Vereczke: Fr. *Czomika*. < Ruszin eredetű: 'fekete lábú' (MIZSER 2007b: 83).

Csomlya – Berekfáß: Jo. *Cziomlia*. < Ismeretlen eredetű.

Csomonyi – Batthiu: Mi. *Cziomonj*; **Nağ Begañ:** Lad. *Cziomoni*; **Rakos:** Bl. *Cziomoni*. < 'Csomonya (ma: Csongor), Bereg megyei faluból való' (MIZSER 2009: 62).

Csona – Adon: Dem., Laz. *Cziona*. < 'rút, durva, vad' (CsnSz. 268, *Csúnya*).

Csong – C□etfalua: Val. *Cziong*. < Ismeretlen eredetű.

Csongrádi – Munkacz: St. *Cziongradi*. < 'Csongrádból / -ről való' (CsnSz. 258).

Csonka – Berekfáß: Pa. *Czonka*; **Czetfalua:** Ma. *Czionka*. < 'csonka kezű, lábú' (CsnSz. 259).

Csontos – Berekfáß: St. *Cziontos*. < 'erős csontozatú, erős' (CsnSz. 260–1).

Csorba – Munkacz: Jac., St. *Cziorba*. < 'hiányos fogú, foghíjas' (CsnSz. 261). Ma is él.

Csornokuc – Zolyua: St. *Czornokucz*. < Ruszin eredetű: 'fekete rövidfarkú' (MIZSER 2007b: 83).

Csorta – Papi*: Gr. *Cziortha*. < Román eredetű: 'ördög' (CONSTANTINESCU 1963: 264).

Csortyán – Jand: Jo., Mi., Pa. *Cziorthian*. < Román eredetű: 'ördögös; ördögi természetű' (CONSTANTINESCU 1963: 264).

Csögör – Rafaina Vifalu: Dem., Gr. *Czeogeor*. < Világi személynév (CsnSz. 264).

Csöllög ~ Csüllög ~ Csüllög – Adon: Ant., Me., Mi., Pa., Val. *Czewlleog*; **Barlobas:** Me. *Czewlleog*; **Kouazo:** R. Jo. *Czwlleog*; **Namén:** Alb. *Czewlleg*. < Világi személynév (ÁSznt. 186, *Chelleg*).

Csőr – Halabor, Wary: St. *Czeor*. < 'pajta, szérű' (CsnSz. 271–2, *Csűr*).

Csucs – Kouazo: Gr. *Chuch*. < Világi személynév (CsnSz. 266).

Csudilla – Czierneleo: Sta. *Czudilla*. < Ukrán eredetű: *чудолю* 'különc, csodabogár', némi magyarosodással (MIZSER 2009: 64).

Dab – Jand: Jo. *Dab*. < Valószínűleg a *Dob* világi személynév (CsnSz. 302) alakváltozata.

Dacs – Halabor: Pa. *Dacz*. < A *Dániel* ószövetségi név becézője (CsnSz. 273).

Dajka – Barkafo: Alb. *Daika* Judex. < 'gondozó', 'dajkaságot vállaló özvegy v. leányanya megkülönböztető neveként' (CsnSz. 274).

Dákos – Kouazo: Ben., Ma. *Dakos*. < A *Dániel*, *Dávid* nevek *Dá*-ra rövidült tövének -*kos* képzős alakja (CsnSz. 274).

(Folytatjuk.)